

Міністерство внутрішніх справ України
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

А.М. Бабенко, О.В. Матвєєвський, І.В. Федоров

**СУДОВІ ЕКСПЕРТИЗИ У КРИМІНАЛЬНОМУ
ПРОВАДЖЕННІ
(судова експертологія)**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Одеса – 2026

УДК 343.1:340.6+343.98(477)
М33

Рекомендовано до друку навчально-методичною радою Одеського державного університету внутрішніх справ протокол №__ від __.__.2026 р.

Рецензенти: Дмитро АФОНІН – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри поліцейської та оперативно-розшукової діяльності Національного університету «Одеська юридична академія».

Наталя ОРЛОВСЬКА - доктор юридичних наук, професор завідувач кафедри національного та міжнародного права Одеського національного морського університету

Авторський колектив:

Бабенко А.М. – завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін інституту права та безпеки ОДУВС доктор юридичних наук, професор;

Матвєєвський О.В. – старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін інституту права та безпеки ОДУВС;

Федоров І.В. - доцент кафедри кримінально-правових дисциплін інституту права та безпеки ОДУВС, кандидат юридичних наук, доцент;

М 33 А.М. Бабенко, О.В. Матвєєвський, І.В. Федоров; Судові експертизи у кримінальному провадженні: навчальний посібник //Одеській державний університет внутрішніх справ — Одеса: ОДУВС, 2026. — 241 с.

Сер.: Навчальний посібник

Зміст

Передмова	4
Перелік умовних скорочень	5
РОЗДІЛ 1. Теорія та суб'єкти судово-експертної діяльності	
1.1. Поняття судової експертології та її місце в системі наукового знання.....	8
1.2. Судово-експертна діяльність та її суб'єкти.....	28
1.3. Поняття та класифікація судових експертиз.....	47
1.4. Судові експерти в Україні: правовий статус, атестація та міжнародний досвід.....	65
РОЗДІЛ 2. Експертиза у провадженні: призначення, проведення, оцінка	
2.1. Процесуальні основи і організація проведення судових експертиз.....	81
2.2. Підготовка матеріалів до проведення експертизи.....	94
2.3. Тактика проведення судових експертиз.....	108
2.4. Дослідження, оцінка та перевірка висновку експерта.....	134
2.5. Спеціаліст у кримінальному, цивільному та адміністративному провадженні.....	150
РОЗДІЛ 3. Види судових експертиз	
3.1. Судова трасологічна експертиза.....	162
3.2. Судово-балістична та вибухотехнічна експертизи. Експертиза речовин та матеріалів.....	180
3.3. Судово-біологічні експертизи.....	200
3.4. Експертиза наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів: теорія, практика та міжнародний контекст.....	211
3.5. Організація провадження та можливості класу судово-медичних експертиз..	221
ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ.....	231
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	236

ПЕРЕДМОВА

Судова експертиза — це не «додаток» до провадження і не формальність для протоколу: її результат (висновок експерта) у кримінальному процесі виступає джерелом доказів, а в інших видах судочинства — засобом доказування, який підлягає перевірці та оцінці судом. У багатьох справах саме вона дає відповідь на питання, які інакше залишилися б на рівні припущень: що сталося насправді, як це сталося і які об'єктивні дані підтверджують (або спростовують) версію сторін.

Останні роки лише підсилили запит на якісне використання спеціальних знань у судочинстві. Зростає частка складних доказів, з'являються нові типи об'єктів дослідження, а вимоги до обґрунтованості та перевірюваності висновків експерта стають жорсткішими. Саме тому навчальний посібник «Судові експертизи у кримінальному провадженні» задумано як практикоорієнтований курс, який допомагає студенту й практику не загубитися між нормою процесуального закону, можливостями конкретного виду експертизи та реальними потребами справи.

Посібник є авторським і підготовлений відповідно до навчальних програм підготовки здобувачів вищої освіти за спеціальностями 081 «Право» та 262 «Правоохоронна діяльність», з опорою на ключові нормативні акти: Конституцію України, Закон України «Про судову експертизу», КПК України, ЦПК України та КАС України (за потреби — також ГПК України). У тексті враховано актуальні зміни законодавства й підзаконні/методичні матеріали станом на дату підготовки видання. Його матеріал спирається на чинне законодавство України, насамперед на норми, що регулюють призначення експертиз, права й обов'язки експерта та спеціаліста, а також на підходи, які сформувала сучасна судово-експертна практика.

Структуру посібника складають 14 тем, згрупованих у три блоки: теоретико-організаційний (понятійний апарат, класифікації, суб'єкти судово-експертної діяльності, статус і гарантії незалежності експерта), процесуально-прикладний (призначення експертизи, підготовка матеріалів і зразків, формулювання запитань, участь спеціаліста, перевірка та оцінка висновку у кримінальному, цивільному й адміністративному судочинстві) та видовий (трасологія, балістика, вибухотехніка, дослідження матеріалів/речовин, біологічні й судово-медичні експертизи).

Окремий акцент зроблено на тому, що механізми залучення спеціальних знань у різних видах судочинства подібні за метою, але відрізняються процедурою: хто ініціює/призначає, як формуються питання та які наслідки має ненадання матеріалів, а відтак — як саме суд оцінює отриманий результат.

Ми свідомо поєднали теорію з прикладними орієнтирами: на що звертати увагу при відборі зразків, як формулювати запитання експерту і як читати висновок без некритичного сприйняття — з урахуванням меж компетенції, застосованих методик, а також вимог до належного пакування, маркування й забезпечення ланцюга збереження об'єктів (chain of custody).

Видання адресоване насамперед здобувачам вищої освіти, однак буде корисним і тим, хто працює з експертними висновками щодня: слідчим,

дізнавачам, прокурорам, адвокатам, суддям, працівникам експертних установ. У цивільному й адміністративному процесі експертиза нерідко визначає долю спору не меншою мірою, ніж у кримінальному — і цей посібник пропонує спільну «мову» для розуміння її можливостей і меж.

Автори будуть вдячні за зауваження та пропозиції щодо вдосконалення матеріалу. Для нас важливо, щоб посібник залишався живим інструментом навчання і практики — таким, до якого хочеться повертатися, коли у провадженні виникає «експертне» питання.

Перелік умовних скорочень

АВО – система АВО (класифікація груп крові)
АПС – автоматизована інформаційно-пошукова система
АП – аналоги та прекурсори (наркотичних засобів і психотропних речовин)
ВЕРХ – високоефективна рідинна хроматографія
ГРХ – газорідинна хроматографія
ДНДЕКЦ – Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України
ДНДІСЕ – Дніпропетровський науково-дослідний інститут судових експертиз
ДНК – дезоксирибонуклеїнова кислота
ДСТУ – державний стандарт України
ДТП – дорожньо-транспортна пригода
ЄКТС – Європейська кредитна трансферно-накопичувальна система
ЄС – Європейський Союз
ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини
ЄСІТС – Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система
ЕКЦ – експертно-криміналістичний центр
КАС – Кодекс адміністративного судочинства України
КНДІСЕ – Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
КПК – Кримінальний процесуальний кодекс України
ЛНДІСЕ – Львівський науково-дослідний інститут судових експертиз
МВС – Міністерство внутрішніх справ України
МКС – Міжнародний кримінальний суд
МКТР – Міжнародний кримінальний трибунал щодо Руанди
МКТЮ – Міжнародний кримінальний трибунал щодо колишньої Югославії
МН – машинне навчання
МОЗ – Міністерство охорони здоров'я України
МС ООН – Міжнародний Суд Організації Об'єднаних Націй
НААУ – Національне агентство з акредитації України
НДЕКЦ – науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
НДІСЕ – науково-дослідний інститут судових експертиз
НДУСЕ – науково-дослідні установи судових експертиз
НЗ – наркотичні засоби
ННЦІСЕ – Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
НПР – нові психоактивні речовини
ОДУВС – Одеський державний університет внутрішніх справ
ОНДІСЕ – Одеський науково-дослідний інститут судових експертиз
ООН – Організація Об'єднаних Націй
ПР – психотропні речовини
СБУ – Служба безпеки України
СЕ – судова експертиза
СЕД – судово-експертна діяльність
ЦЕКК – Центральна експертно-кваліфікаційна комісія

ЦПК – Цивільний процесуальний кодекс України

ШІ – штучний інтелект

AAFS – American Academy of Forensic Sciences (Американська академія судових наук)

ADR – Alternative Dispute Resolution (альтернативне вирішення спорів)

AI – Artificial Intelligence (штучний інтелект)

ANAB – орган з акредитації (США)

ВКА – Bundeskriminalamt (Федеральне відомство кримінальної поліції Німеччини)

BPM – Business Process Management (управління бізнес-процесами)

CEPOL – European Union Agency for Law Enforcement Training (агентство ЄС з підготовки правоохоронців)

CPC – Criminal Procedure Code (кримінальний процесуальний кодекс)

DEA – Drug Enforcement Administration (Управління США з контролю за обігом наркотиків)

DHS – Department of Homeland Security (Міністерство внутрішньої безпеки США)

DWG – формат файлів креслень AutoCAD

ENFSI – European Network of Forensic Science Institutes (Європейська мережа судово-експертних установ)

FBI – Federal Bureau of Investigation (Федеральне бюро розслідувань США)

GAO – Government Accountability Office (Рахункова палата/контрольне відомство США)

HCR-20 – Historical-Clinical-Risk Management-20 (інструмент оцінки ризику насильства)

ICC – International Chamber of Commerce (Міжнародна торговельна палата)

ICJ – International Court of Justice (Міжнародний Суд ООН)

ICMP – International Commission on Missing Persons (Міжнародна комісія з питань зниклих безвісти)

ICTR – International Criminal Tribunal for Rwanda (Міжнародний кримінальний трибунал щодо Руанди)

ICTY – International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (Міжнародний кримінальний трибунал щодо колишньої Югославії)

ID – ідентифікатор (ідентифікаційний номер)

IFSA – International Forensic Strategic Alliance (Міжнародний стратегічний альянс у сфері судової експертизи)

ІНК – Industrie- und Handelskammer (торгово-промислова палата в Німеччині)

ISBN – International Standard Book Number (міжнародний стандартний номер книги)

ISO – International Organization for Standardization (Міжнародна організація зі стандартизації)

ISO/IEC – International Organization for Standardization / International Electrotechnical Commission

LKA – Landeskriminalamt (земельне кримінальне відомство, Німеччина)

LR – Likelihood Ratio (відношення правдоподібності)

NGS – Next Generation Sequencing (секвенування нового покоління)
OIG – Office of Inspector General (офіс генерального інспектора)
ORCID – Open Researcher and Contributor ID (ідентифікатор дослідника)
OSAC – Organization of Scientific Area Committees for Forensic Science
(Організація наукових комітетів за напрямками судової експертизи)
QMS – Quality Management System (система менеджменту якості)
SIVE – програмний комплекс для аналізу/ідентифікації голосу
STRIDE – System to Retrieve Information from Drug Evidence (система отримання даних щодо наркотичних речових доказів)
UNDCP – United Nations International Drug Control Programme (програма ООН з контролю за наркотиками; історична назва)
UNODC – United Nations Office on Drugs and Crime (Управління ООН з наркотиків і злочинності)
URL – Uniform Resource Locator (уніфікований локатор ресурсу)

РОЗДІЛ 1. Теорія та суб'єкти судово-експертної діяльності

Поняття судової експертології та її місце в системі наукового знання

Судова експертологія — дисципліна, що стоїть на перетині права, науки і практики та відіграє ключову роль у функціонуванні сучасного правосуддя. У світі, де об'єктивна істина стає дедалі ціннішою, а злочини — технологічно складнішими, саме науково обґрунтований висновок експерта часто слугує тим фундаментом, на якому будується доказова база та ухвалюється справедливе рішення.

Необхідно усвідомлювати поняття судової експертології, як таке, що має подвійну природу. З одного боку, необхідно розглядати *судову експертизу* як вид практичної, процесуально регламентованої діяльності, що є невід'ємною частиною кримінального, цивільного, господарського та адміністративного судочинства. З іншого боку, *судова експертологія* має ознаки самостійної науки, що вивчає закономірності цієї діяльності, розробляє її теоретичні та методологічні основи.

Значущість судової експертизи для суспільства важко переоцінити. Вона є одним із найважливіших інструментів реалізації конституційних гарантій захисту прав і свобод людини, забезпечуючи можливість встановлення фактів, недоступних для безпосереднього сприйняття слідчим чи суддею. Висновок експерта дозволяє ввести в процес доказування об'єктивні дані, отримані за допомогою спеціальних знань з найрізноманітніших галузей — від генетики та балістики до економіки та мистецтвознавства, тим самим підвищуючи якість та обґрунтованість правосуддя.

Одним із ключових дискусійних питань у теорії є місце судової експертології в системі наукового знання. Історично склалося так, що судова експертиза розвивалася переважно в межах криміналістики, яка була її "колискою". Тому такі вчені, як Р. С. Белкін та М. В. Салтевський, відстоювали позицію, що судова експертологія повинна залишатися частиною загальної теорії криміналістики. Цей погляд має міцне історичне підґрунтя, адже перші експертні установи та методики створювалися саме для потреб розслідування злочинів.

Однак у другій половині ХХ та на початку ХХІ століття відбувся справжній "вибух" у розмаїтті видів експертиз. Поряд із традиційними криміналістичними з'явилися і набули величезного значення економічні, товарознавчі, екологічні, будівельно-технічні, психологічні, мистецтвознавчі експертизи, а також експертизи у сфері інтелектуальної власності та інформаційних технологій. Ці види експертиз активно застосовуються не лише в кримінальному, а й у цивільному, господарському та адміністративному судочинстві. Криміналістика, за своїм визначенням, є наукою про розслідування злочинів і не може охопити увесь спектр експертної діяльності.

Це розширення практики неминуче призвело до теоретичного переосмислення експертології, як окремої науки та виникнення нагальної потреби у створенні узагальнюючої науки, яка б розробляла універсальні принципи та методологію для *будь-якого* виду експертної діяльності, що застосовується у *будь-якому* виді судочинства. Саме тому українська наукова школа, представлена такими видатними вченими, як М. Я. Сегай та Н. І. Клименко, Щербаковський М.Г. обґрунтувала статус судової експертології як самостійної, інтегруючої науки.

Ця позиція відображає не просто академічні амбіції, а об'єктивну зрілість самої дисципліни, яка переросла межі криміналістики і потребує власної загальної теорії.

Розвиток судової експертології неможливий без людей — вчених та практиків, які своїми ідеями, дослідженнями та організаційними зусиллями рухали цю галузь уперед. Фундамент сучасної судової науки був закладений плеядою видатних європейських та американських вчених у XIX – на початку XX століття. Їхні відкриття в різних галузях знань були адаптовані для потреб правосуддя і досі становлять основу багатьох експертних методик.

Таблиця 1: Науковці, що зробили значний внесок в розвиток експертології.

Вчений (Scientist)	Країна (Country)	Період (Period)	Ключовий внесок (Key Contribution)	Заснована/Революціонізована дисципліна (Founded/Revolutionized Discipline)
Матьє Орфіла	Іспанія/Франція	Початок XIX ст.	Систематизував токсикологію; розробив наукові методи виявлення отрут в організмі. Вважається «батьком судової токсикології».	Судова токсикологія
Альфонс Бертільйон	Франція	Кінець XIX ст.	Створив антропометрію («бертільйонаж») для ідентифікації злочинців; стандартизував фотографування («mug shot») та детальну фотофіксацію місця події.	Кримінальна ідентифікація, судова фотографія
Ганс Гросс	Австрія	Кінець XIX ст.	Систематизував накопичені знання у фундаментальній праці «Керівництво для судових слідчих»; вперше ввів термін «криміналістика».	Криміналістика
Едмон Локар	Франція	Початок XX ст.	Сформулював «принцип обміну Локара» («кожен контакт залишає слід»); заснував першу у світі поліцейську криміналістичну лабораторію в Ліоні (1910).	Трасологія, організація криміналістичних лабораторій
Френсіс Гальтон	Велика Британія	Кінець XIX ст.	Науково довів унікальність та незмінність папілярних візерунків пальців; розробив першу систему їх класифікації на дуги, петлі та завитки.	Дактилоскопія

Келвін Годдард	США	Початок ХХ ст.	Вважається «батьком судової балістики»; вдосконалив порівняльний мікроскоп для ідентифікації вогнепальної зброї за слідами на кулях та гільзах.	Судова балістика
Леоне Латтес	Італія	Початок ХХ ст.	Розробив методику визначення групи крові за її сухими плямами, що стало проривом у дослідженні біологічних доказів.	Судова серологія

Найбільш значущі українські науковці та їхній внесок.

Формування та розвиток української школи судової експертизи пов'язані з іменами видатних вчених, чий праці заклали теоретичні та методологічні основи сучасної експертології. Українська наукова школа зробила вагомий внесок не лише у розвиток окремих видів експертиз, а й у формування загальної теорії — власне, судової експертології.

Микола Сергійович Бокаріус (1869–1931) — без перебільшення, фундатор інституціоналізованої судової експертизи в Україні. Його діяльність мала кілька ключових напрямів. По-перше, він був видатним організатором: заснував і очолив Харківський НДІСЕ, який швидко став провідним науково-методичним центром не лише в Україні, а й у всьому СРСР. По-друге, він був автором фундаментальних праць з судової медицини та криміналістики, таких як «Судова медицина у викладі для юристів» (1915) та «Первинний зовнішній огляд трупа» (1925), які стали настільними книгами для кількох поколінь експертів та слідчих. По-третє, він створив потужну наукову школу, яка продовжила його справу і донині розвивається в Національному науковому центрі «Інститут судових експертиз ім. видатного проф. М. С. Бокаріуса».

Михайло Якович Сегай (1923–2013) — ключовий теоретик, який обґрунтував самостійність судової експертології як науки. Якщо Бокаріус створив інституційний фундамент, то Сегай звів на ньому теоретичну надбудову. Його докторська дисертація «Методологія судової ідентифікації» (1971) та численні праці заклали основи загальної теорії судової експертизи. Саме він послідовно доводив, що предмет експертології виходить за межі криміналістики, оскільки вивчає універсальні закономірності експертного пізнання, застосовні в будь-якому виді судочинства. Його наукова спадщина є теоретичним ядром сучасної української судової експертології.

Ніна Іванівна Клименко (1933–2020) — одна із засновниць київської наукової школи судової експертизи та фундаторка науки судової експертології. Її праці були присвячені проблемам сутності, структури та оптимізації використання спеціальних криміналістичних знань у правосудді. Вона зробила значний внесок у розробку концепції судової експертології як самостійної юридичної науки, обґрунтовуючи її предмет, систему та місце серед інших галузей знань.

Віктор Павлович Колмаков (1913–1973) — видатний представник харківської криміналістичної школи, наступник М. С. Бокаріуса на посаді директора інституту (1946–1967). Його наукові інтереси були зосереджені на теоретичних проблемах криміналістики та судової експертизи. Він глибоко досліджував питання логічних основ експертних висновків, ролі внутрішнього переконання експерта, а також тактики проведення окремих слідчих дій, пов'язаних із призначенням та використанням експертиз.

Петро Дмитрович Біленчук зробив значний внесок у дослідження проблем використання спеціальних знань у правоохоронній діяльності, зокрема в розслідуванні комп'ютерних злочинів. Він є автором численних праць з криміналістики та судової експертизи.

Володимир Митрофанович Тертишник відомий своїми працями у сфері доказового права, кримінального процесу та судової експертології. Він є автором та співавтором фундаментальних підручників і монографій, зокрема "Судова експертологія", "Доказове право", а також науково-практичних коментарів до Кримінального процесуального кодексу України. Його дослідження стосуються, зокрема, предмета та об'єкта судової експертизи, включаючи такий новий напрямок, як судово-гуманітарна експертиза.

Михайло Григорович Щербаковський є визначним українським вченим, доктором юридичних наук та професором. Його високий академічний статус підкреслює його значний внесок у юридичну науку. Він захистив кандидатську дисертацію на тему «Теоретичні та методичні положення комплексного криміналістичного дослідження металів і сплавів» 25 квітня 1989 року. Ця рання робота демонструє його спеціалізацію в криміналістиці матеріалів, що стало фундаментом для його подальших досліджень. Його рання наукова робота, що вилилася у кандидатську дисертацію, була зосереджена на криміналістичних дослідженнях металів і сплавів, демонструючи його фундаментальну підготовку в матеріалознавстві. Він є автором численних публікацій у сфері судових експертиз та криміналістики, що свідчить про його широкі наукові інтереси та продуктивність.

Наукова та викладацька діяльність Михайла Григоровича тісно пов'язана з Харківським національним університетом внутрішніх справ. Ця афіліація є важливим контекстом для розуміння його внеску у підготовку кадрів та розвиток відомчої науки, оскільки університети внутрішніх справ традиційно відіграють ключову роль у підготовці фахівців для правоохоронних органів. Окрім академічної діяльності, М. Г. Щербаковський є кваліфікованим експертом з дослідження обставин і механізму дорожньо-транспортних пригод (експертна спеціальність 10.1) та експертом з дослідження телекомунікаційних систем (обладнання) та засобів (спеціальність 10.17). Це свідчить про його активну практичну експертну діяльність у сучасних та технологічно складних сферах, що вимагають постійного оновлення знань.

Кар'єра Щербаковського демонструє значний розвиток від вузької спеціалізації в матеріалознавстві до широкої, міждисциплінарної судової експертизи. Його рання академічна робота була зосереджена на "комплексному криміналістичному дослідженні металів і сплавів". Проте пізніші дані свідчать про його експертизу в таких складних і різнобічних галузях, як "дорожньо-

транспортні пригоди" та "телекомунікаційні системи". Цей перехід від високоспеціалізованої області аналізу матеріалів до комплексних, міждисциплінарних сфер вказує на значне розширення його експертизи. Така адаптивність до мінливих вимог судової експертизи, яка все частіше потребує знань з багатьох галузей, підкреслює його інтелектуальну гнучкість та здатність реагувати на виклики реального світу. Ця траєкторія відображає загальну тенденцію в розвитку судової експертизи, де початкова спеціалізація у фундаментальних областях переростає у ширшу експертизу для вирішення складності сучасної злочинності.

Його подвійна роль — як доктора юридичних наук, професора, так і активного судового експерта у специфічних спеціалізаціях — має синергетичну цінність. Його приналежність до університету внутрішніх справ ще більше зміцнює цю подвійну ідентичність. Така комбінація вказує на те, що його теоретичні висновки ґрунтуються на практичному досвіді, а його практична робота спирається на академічну строгість. Ця подвійна роль є дуже вигідною в прикладних науках, таких як судова експертологія. Академіки, які також є активними практиками, можуть розробляти більш релевантні та застосовні теорії та методології, тоді як практики з сильною академічною підготовкою можуть ефективніше застосовувати наукові принципи та сприяти розвитку галузі. Це створює потужний зворотний зв'язок, що забезпечує спрямованість досліджень на вирішення реальних проблем та постійне вдосконалення практики на основі доказів.

Внесок Михайла Григоровича Щербаковського у розвиток судової експертології є багатограним і має значний вплив як на теорію, так і на практику судової експертизи. Його монографія "Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні" (2015) є фундаментальною працею, що охоплює широкий спектр питань – від наукових засад до тактики та використання експертних висновків. Ця робота є значним внеском у систематизацію та уніфікацію знань у галузі, надаючи цілісний погляд на її функціонування.

Щербаковський активно працював над уточненням та розвитком ключових теоретичних понять судової експертизи, таких як поняття спеціальних знань, предмет, об'єкти, а також критерії розмежування та компетенція експерта. Це сприяє підвищенню наукової строгості дисципліни та забезпечує чіткість у її застосуванні. Пропозиції щодо змін та уточнень до кримінального процесуального закону, викладені в його працях, свідчать про його активну участь у формуванні правового регулювання судово-експертної діяльності, що має прямий вплив на її практичне впровадження. Його численні посібники, такі як "Призначення та провадження судових експертиз" та "Тактика проведення судових експертиз", мають велике педагогічне значення. Вони формують знання та практичні навички майбутніх юристів та судових експертів, забезпечуючи передачу знань наступним поколінням фахівців.

Сучасна українська експертологія також представлена працями таких науковців, як П.Є. Антонюк, О.Г. Волошин, І.М. Кондратьєв, які досліджують актуальні питання методології судової експертизи, та багатьох інших.

Існування та розвиток цих наукових шкіл (наприклад, харківської школи, започаткованої М.С. Бокаріусом, київської школи) забезпечує спадкоємність

наукових традицій, передачу знань та подальший розвиток експертної думки в Україні.

Сучасні наукові дослідження активно реагують на практичні потреби та виклики, пов'язані з новими видами злочинів, розвитком технологій та специфічними умовами, такими як воєнний стан, що демонструє тісний зв'язок науки з практикою та її адаптивність. Питання про те, наскільки активно результати наукових досліджень українських вчених впроваджуються в практичну діяльність експертних установ та знаходять відображення у нормативно-правових актах, залишається важливим для подальшого підвищення ефективності СЕД.

Таблиця 2: Ключові українські науковці та їхній внесок у розвиток СЕД

Науковець (ПІБ)	Роки життя	Основні напрямки наукових досліджень/Внесок	Ключові праці (назви, якщо відомі з джерел)
Сегай Михайло Якович	1923-2013	Засновник української школи судової експертології, теорія та методологія криміналістичної ідентифікації.	"Методологія судової ідентифікації".
Бокаріус Микола Сергійович	1869-1931	Основоположник наукової школи судової медицини та криміналістики в Харкові.	(Численні праці з судової медицини та криміналістики).
Клименко Ніна Іванівна	1933-2020	Одна із засновників київської наукової школи судової експертизи, фундатор судової експертології як юридичної галузі знань.	"Загальна теорія судової експертології", "Теорія і практика судової експертизи".
Біленчук Петро Дмитрович	(н.д.)	Використання спеціальних знань, експертиза в розслідуванні комп'ютерних злочинів, криміналістика.	(Статті та монографії з криміналістики та судової експертизи).
Тертишник Володимир Митрофанович	(н.д.)	Теорія доказового права, кримінальний процес, судова експертологія, предмет та об'єкт судової експертизи.	"Судова експертологія" (заг. ред.), "Доказове право", Науково-практичний коментар до КПК України.

Для повного розуміння дисципліни необхідно чітко розмежовувати практичну діяльність (судову експертизу) та науку, що її вивчає (судову експертологію). **Судова експертологія** — це інтегративна, міждисциплінарна наука, що вивчає закономірності виникнення, функціонування та розвитку судово-експертної діяльності, а також розробляє її загальнотеоретичні, правові та методологічні основи. На відміну від окремих видів експертиз, які зосереджені на конкретних об'єктах і методиках, судова експертологія прагне виявити те

загальне, що об'єднує всі види експертних досліджень, незалежно від галузі знань, що застосовується.

Предметом пізнання судової експертології є закономірності, що лежать в основі судово-експертної діяльності. До них належать закономірності *виникнення та існування матеріальних носіїв інформації* про подію, що розслідується, закономірності *формування та розвитку окремих видів судових експертиз*, закономірності *дослідження об'єктів експертизи на основі трансформації спеціальних знань* з базових наук у систему експертних методів та методик.

Об'єктом судової експертології, як науки, є судово-експертна діяльність в цілому, що включає в себе процесуальні та організаційні процедури, пов'язані з проведенням судових експертиз, а також систему компонентів, таких як суб'єкти діяльності, об'єкти дослідження, завдання, методи і інше.

Структурно судова експертологія як наука складається з чотирьох основних блоків:

1. **Загальна теорія та методологічні основи науки, який** вивчає понятійний апарат, закони та закономірності, принципи, функції та історію розвитку.
2. **Вчення про судово-експертну діяльність, що** аналізує її компоненти — предмет, об'єкти, завдання, методики.
3. **Вчення про суб'єктів судово-експертної діяльності, який** досліджує правовий статус, компетенцію, права та обов'язки судового експерта, а також діяльність експертних установ.
4. **Вчення про організаційне та науково-методичне забезпечення експертної діяльності, який** розглядає питання управління, фінансування, стандартизації, сертифікації та інформатизації експертної діяльності.

Теорія експертної ідентифікації.

Переходячи від загальної структури експертних знань до їхньої сутності, ми неминуче стикаємося з центральною, стрижневою теорією судової експертології – теорією експертної ідентифікації. Саме завдання встановлення тотожності об'єкта самому собі є історично першим і найважливішим завданням, яке ставилося перед експертами. Відповідь на питання "Чи цією зброєю було вчинено постріл?", "Чи цією рукою написано документ?", "Чи цією особою залишено слід на місці події?" має вирішальне значення для встановлення істини у справі.

Теорія експертної ідентифікації – це вчення про закономірності встановлення індивідуальної тотожності матеріальних об'єктів за їх відображеннями з метою вирішення завдань судочинства. Вона є ядром загальної теорії судової експертології, а її методологічні принципи знаходять застосування практично в усіх класах криміналістичних експертиз.

Предметом теорії є закономірності процесу ідентифікації, методологічні основи та принципи порівняльного дослідження.

Об'єктами експертної ідентифікації виступають:

1. **Ідентифіковані об'єкти** – ті, тотожність яких встановлюється (наприклад, конкретна особа, пістолет, автомобіль, друкарська машинка). Ці об'єкти мають бути індивідуально визначеними та відносно стійкими протягом певного часу.
2. **Ідентифікуючі об'єкти** – ті, що несуть інформацію про ідентифікований об'єкт (наприклад, сліди пальців рук, кулі та гільзи, рукописний текст, сліди

протектора шин). Це матеріальні відображення властивостей ідентифікованого об'єкта.

3. **Зразки для порівняльного дослідження** – об'єкти, що безсумнівно походять від ідентифікованого об'єкта та слугують еталоном для порівняння (наприклад, відбитки пальців підозрюваного, експериментально відстріляні кулі, вільні зразки почерку).

Наукові основи ідентифікації ґрунтуються на трьох фундаментальних постулатах діалектики:

1. **Індивідуальність (неповторність) об'єктів матеріального світу.** Кожен об'єкт, навіть виготовлений серійно, внаслідок особливостей виготовлення та подальшої "життєдіяльності" (експлуатації, зносу) набуває сукупності унікальних ознак, що відрізняють його від усіх інших, навіть дуже схожих об'єктів. Саме ця унікальна сукупність ознак робить можливим встановлення тотожності.

2. **Відносна стійкість властивостей об'єктів.** Властивості об'єкта з часом змінюються, але протягом певного періоду, релевантного для розслідування, вони залишаються достатньо стійкими, щоб їх можна було виявити та порівняти. Завдання експерта – врахувати ці зміни (наприклад, знос ствола зброї, зміни почерку з віком).

3. **Здатність об'єктів відображати свої властивості на інших об'єктах.** При взаємодії об'єктів відбувається слідоутворення – перенесення ознак одного об'єкта на інший. Саме ці відображення (сліди) є носіями ідентифікаційної інформації.

Процес експертної ідентифікації є стадійним і включає такі етапи:

1. **Роздільне дослідження.** Експерт детально вивчає ідентифікуючий об'єкт (слід) та зразки для порівняння окремо один від одного. На цьому етапі виявляються, фіксуються та аналізуються їхні загальні та окремі ознаки.

2. **Порівняльне дослідження.** Це ключовий етап, на якому відбувається зіставлення виявлених ознак. Порівняння може відбуватися шляхом безпосереднього зіставлення (накладення, суміщення в полі зору порівняльного мікроскопа) або шляхом порівняння описів та вимірювань ознак. На цьому етапі встановлюються збіги та розбіжності ознак.

3. **Оцінка результатів порівняння та формування висновку.** Це найбільш інтелектуально складний етап. Експерт повинен оцінити виявлені збіги та розбіжності.

Збіги оцінюються з точки зору їхньої частоти зустрічальності та стійкості. Чим рідше зустрічається ознака, тим вища її ідентифікаційна значущість.

Розбіжності також ретельно аналізуються: чи не є вони результатом природних змін об'єкта, особливостей слідоутворення або навмисного маскування?

Якщо збігається стійка, індивідуальна (неповторна) сукупність ознак, а розбіжності пояснюються об'єктивними причинами, експерт доходить **позитивного висновку про тотожність**.

Якщо виявлено суттєві, стійкі розбіжності в окремих ознаках, які неможливо пояснити, експерт робить **негативний висновок про відсутність тотожності**.

Якщо виявлених ознак недостатньо для однозначного вирішення питання (наприклад, слід нечіткий, зразків мало), експерт формулює **висновок про неможливість вирішення питання**.

Сучасні виклики та міжнародний контекст.

Традиційна радянська та пострадянська школа експертології, представлена працями В.Я. Колдіна, М.В. Терзієва та інших, розробила глибоку методологічну базу ідентифікації, акцентуючи увагу на якісному аналізі та логічній оцінці сукупності ознак. Висновки традиційно формулюються в **категоричній формі** (позитивній або негативній).

Водночас у західній (англо-американській) традиції, особливо після знакових звітів Національної академії наук США ("Strengthening Forensic Science in the United States: A Path Forward", 2009), посилилася критика суб'єктивізму в оцінці ознак. Це призвело до активного розвитку **ймовірнісного (статистичного) підходу** до ідентифікації. В основі цього підходу лежить концепція **відношення правдоподібності (Likelihood Ratio, LR)**. Замість категоричної відповіді на питання "Чи залишено слід цим об'єктом?", експерт оцінює, наскільки більш імовірним є отримання даних доказів (збігів та розбіжностей), якщо вірна гіпотеза обвинувачення (слід залишено об'єктом), порівняно з тим, наскільки імовірним є отримання цих же доказів, якщо вірна гіпотеза захисту (слід залишено випадковим об'єктом з певної популяції).

Цей підхід, активно просуваний ENFSI, дозволяє надати суду більш зважену та об'єктивну інформацію про силу доказу, уникаючи категоричності, яка може бути недостатньо обґрунтованою. Наприклад, замість висновку "Підпис виконано особою А", експерт може зробити висновок: "Результати порівняння вкрай/дуже/помірно більш імовірні за умови, що підпис виконано особою А, ніж за умови, що його виконано іншою особою".

Інтеграція цих двох підходів – глибокого якісного аналізу, розробленого вітчизняною школою, та кількісної статистичної оцінки, що розвивається на заході, – є одним із головних векторів розвитку сучасної теорії ідентифікації.

Однак далеко не всі експертні завдання зводяться до встановлення тотожності. Часто перед екпертом стоїть інше, не менш важливе завдання – розпізнати природу об'єкта, його стан, механізм події. Це сфера іншої фундаментальної теорії – теорії експертної діагностики.

Теорія експертної діагностики.

Якщо ідентифікація відповідає на питання "Хто?" або "Що?" (у сенсі тотожності), то діагностика відповідає на питання "Що це?", "Які його властивості?", "В якому він стані?", "Що сталося і як?". Експертна діагностика є не менш поширеним завданням, ніж ідентифікація. Встановлення причини смерті, визначення технічного стану автомобіля на момент ДТП, виявлення ознак підробки документа, встановлення факту контакту одягу потерпілого та підозрюваного – все це приклади вирішення діагностичних завдань.

Теорія експертної діагностики – це вчення про закономірності розпізнавання стану та властивостей об'єктів, а також ситуацій, явищ і процесів, пов'язаних з подією правопорушення, на основі спеціальних знань. Як зазначав професор А.І. Вінберг, діагностика є логічним продовженням і розширенням

ідентифікації, оскільки будь-якому ідентифікаційному дослідженню передуює встановлення природи об'єкта, тобто його діагностика.

Предметом теорії є вивчення закономірностей розпізнавання сутності об'єктів та явищ за їхніми ознаками. Завдання, що вирішуються експертною діагностикою, можна класифікувати на кілька груп.

Класифікаційні (власне діагностичні): встановлення природи, класу, роду, виду об'єкта. Це відповідь на питання "Що це?". *Приклади: Чи є представлена речовина наркотичним засобом? Чи є виявлений слід слідом крові? До якого типу належить знаряддя злочину?*

Ситуалогічні (ситуаційні): встановлення механізму події, взаємного розташування об'єктів, послідовності дій. Це реконструкція динаміки події. *Приклади: Який механізм ДТП? В якому положенні перебували потерпілий і нападник у момент пострілу? В якій послідовності наносились реквізити в документі?*

Встановлення властивостей та стану об'єкта: визначення якісних та кількісних характеристик об'єкта на певний момент часу. *Приклади: Чи був автомобіль технічно справним перед ДТП? Чи перебувала особа у стані афекту в момент вчинення злочину? Яка давність виконання рукописного тексту?*

Встановлення причинно-наслідкових зв'язків: визначення, чи є одна подія причиною іншої. Це одне з найскладніших діагностичних завдань. *Приклади: Чи є технічна несправність гальмівної системи причиною ДТП? Чи є дефекти будівництва причиною обвалу конструкції?*

Встановлення факту контактної взаємодії: виявлення слідів-нашарувань, що свідчать про контакт об'єктів. *Приклад: Чи є на одязі підозрюваного мікрочастинки волокон з одягу потерпілого?*

Методологічна основа діагностики.

В основі діагностичного дослідження лежить порівняння ознак досліджуваного об'єкта з "еталонною" моделлю – **діагностичним комплексом ознак**. Цей комплекс являє собою науково обґрунтовану систему ознак, характерних для певного класу об'єктів, стану або явища. Ці комплекси формуються в результаті узагальнення експертної практики, проведення експериментів та наукових досліджень. Процес діагностичного дослідження схожий на ідентифікаційний, але має свою специфіку:

- виявлення та аналіз діагностичних ознак у досліджуваному об'єкті;
- пошук та вибір відповідного діагностичного комплексу (еталонної моделі) у науковій базі знань експерта;
- порівняння ознак об'єкта з ознаками еталонного комплексу;
- формулювання висновку про наявність або відсутності відповідності. Висновок може бути категоричним (наприклад, "автомобіль був технічно несправним") або ймовірним ("найбільш імовірною причиною загоряння є...").

Взаємозв'язок ідентифікації та діагностики.

Ці дві теорії тісно пов'язані. Як вже зазначалося, будь-яка ідентифікація починається з діагностики (встановлення групової належності об'єкта). Але можливий і зворотний зв'язок: результати діагностичного дослідження можуть звузити коло перевірюваних об'єктів для подальшої ідентифікації. Наприклад,

діагностувавши за слідами на кулі, що постріл зроблено з пістолета певної системи, слідство зосередить пошук саме на такій зброї.

У багатьох експертизах, наприклад, у судово-медичній чи автотехнічній, діагностичні завдання є основними. У криміналістичних експертизах (трасології, почеркознавстві) вони часто виступають як проміжні етапи на шляху до ідентифікації, але можуть мати і самостійне значення.

У **міжнародній практиці** термін "діагностика" не завжди використовується, його часто замінюють термінами "classification" (класифікація), "characterization" (встановлення характеристик) або "reconstruction" (реконструкція події). Однак сутність завдань, що вирішуються, є абсолютно тотожною. Роботи, присвячені реконструкції місця події (crime scene reconstruction), аналізу характеру плям крові (bloodstain pattern analysis), визначенню причини пожеж, є яскравими прикладами діагностичних досліджень у західній криміналістиці.

Таким чином, теорія експертної діагностики охоплює величезний пласт експертних завдань, спрямованих на розпізнавання сутності речей та подій. Вона, разом з ідентифікацією, формує ядро вирішення ретроспективних завдань судової експертизи – встановлення того, що вже відбулося. Проте, сучасна експертологія не обмежується лише поглядом у минуле; вона намагається зазирнути і в майбутнє, що знаходить своє вираження у теорії експертного прогнозування.

Теорія експертного прогнозування.

Від дослідження минулого (ідентифікація та діагностика) загальна теорія судової експертології робить логічний крок до дослідження майбутнього, формулюючи основи теорії експертного прогнозування. Це відносно нова, але вкрай перспективна складова експертології, що виникла на стику криміналістичного прогнозування, теорії ймовірностей та спеціальних галузей знань. Якщо традиційна експертиза встановлює факти, що мали місце, то прогностична експертиза, ґрунтуючись на цих фактах, дає науково обґрунтоване уявлення про можливий розвиток подій у майбутньому.

Теорія експертного прогнозування – це вчення про закономірності та методи побудови науково обґрунтованих імовірнісних суджень щодо майбутнього стану, поведінки або розвитку об'єктів, систем чи процесів, що мають значення для правосуддя.

Предметом теорії є розробка методології експертного передбачення, заснованого на аналізі тенденцій та закономірностей, виявлених при дослідженні об'єкта.

Слід чітко розмежовувати **наукове прогнозування** та **ворожіння чи інтуїтивні припущення**. Експертний прогноз завжди базується на **знаннях про об'єкт**, отриманих у ході діагностичного дослідження, **знаннях про загальні закономірності** розвитку подібних об'єктів чи систем (наприклад, закономірності корозії металів, старіння матеріалів, розвитку певних психічних захворювань), **застосуванні спеціальних методів прогнозування** (екстраполяції, моделювання, експертних оцінок).

Основні напрямки (завдання) експертного прогнозування:

- прогнозування технічного стану об'єктів. Це найбільш розвинений напрямок, що має велике значення в інженерно-технічних експертизах. *Приклади: Як довго*

могла б безпечно експлуатуватися будівля до виникнення аварійної ситуації? Яким був би залишковий ресурс двигуна літака, якби він не зазнав аварії? Чи могла виникнути пожежа внаслідок короткого замикання у цій електромережі при подальшій її експлуатації? Такі прогнози є ключовими у справах про техногенні катастрофи, порушення правил безпеки виробництва, а також у цивільних справах щодо якості товарів та послуг;

- прогнозування екологічних наслідків. Судово-екологічна експертиза часто вирішує прогностичні завдання. *Приклади: Якими будуть наслідки для екосистеми річки в результаті несанкціонованого скиду промислових відходів? Як вплине будівництво певного об'єкта на стан ґрунтових вод та рослинності у майбутньому?*

- прогнозування поведінки особи. Це найбільш складна і делікатна сфера, що реалізується в рамках судових психологічних та психіатричних експертиз. Прогноз тут завжди має імовірнісний характер. *Приклади: Чи схильна особа до вчинення повторних насильницьких дій? Якою є ймовірність суїцидальної поведінки у особи? Як може вплинути на психологічний стан дитини проживання з тим чи іншим з батьків (у цивільних справах)?* Важливо підкреслити, що експерт не дає категоричного висновку про те, чи вчинить особа злочин у майбутньому, а лише оцінює наявність чи відсутність факторів ризику та ймовірність певних поведінкових реакцій, що є важливою інформацією для суду при обранні запобіжного заходу, призначенні покарання чи вирішенні питань про умовно-дострокове звільнення. У багатьох країнах, наприклад, у Канаді та Великій Британії, для оцінки ризику рецидиву використовуються стандартизовані методики (напр., HCR-20).

- прогнозування в економічних експертизах. *Приклади: Яким міг би бути розмір упущеної вигоди підприємства внаслідок неправомірних дій контрагента? До яких фінансових наслідків для банку могло призвести надання свідомо безповоротного кредиту?*

Методи експертного прогнозування:

- **Екстраполяція:** поширення тенденцій, виявлених у минулому та сьогодні, на майбутнє. Наприклад, на основі даних про швидкість корозії металеві конструкції можна спрогнозувати час, коли вона досягне критичного стану.
- **Моделювання:** побудова фізичних або математичних моделей системи та вивчення її поведінки за різних умов. Наприклад, комп'ютерне моделювання поширення пожежі в будівлі.
- **Метод експертних оцінок (метод Дельфі):** узагальнення думок групи висококваліфікованих фахівців для отримання узгодженого прогнозу, особливо у складних, багатофакторних системах.

Теорія експертного прогнозування розширює горизонти судової експертизи, перетворюючи її з інструменту простої констатації фактів на інструмент превентивного правосуддя та управління ризиками. Вона дозволяє суду приймати більш обґрунтовані рішення, що спираються не лише на аналіз минулого, а й на наукове передбачення майбутніх наслідків.

Однак, незалежно від того, яке завдання вирішує експерт – ідентифікаційне, діагностичне чи прогностичне – результат його роботи має бути донесений до

суб'єктів судочинства. Цей процес передачі знань є об'єктом вивчення окремої доктрини – вчення про комунікативну діяльність експерта.

Вчення про форми та засоби комунікативної діяльності експерта.

Результати найскладнішого та найточнішого експертного дослідження не матимуть жодної доказової цінності, якщо вони не будуть належним чином оформлені, представлені та роз'яснені учасникам процесу. Експерт діє не у вакуумі; він є важливою ланкою в системі кримінального, цивільного чи адміністративного судочинства. Процес передачі спеціальних знань від їх носія (експерта) до споживача (слідчого, прокурора, адвоката, суду) є предметом вивчення вчення про комунікативну діяльність експерта.

Це вчення, розроблене у працях таких вчених, як О.Р. Шляхов та А.Р. Белкін, аналізує сукупність форм, методів та засобів взаємодії судового експерта з іншими суб'єктами правосуддя на всіх етапах його залучення до справи.

Предметом цього вчення є закономірності інформаційної взаємодії в системі "слідчий/суд – експерт", а також психологічні та логічні основи побудови ефективної комунікації.

Основними формами комунікативної діяльності експерта є:

- **консультаційна діяльність до призначення експертизи.** Це одна з найважливіших, хоча й часто недооцінених форм. На цьому етапі експерт (або фахівець) може надати допомогу слідчому у правильному формулюванні питань, що виносяться на вирішення експертизи (Це дозволяє уникнути постановки питань, що виходять за межі компетенції експерта, є нечіткими або не стосуються справи), визначенні роду чи виду експертизи, яку необхідно призначити, визначенні об'єктів та матеріалів, які необхідно надати для дослідження, та правил поводження з ними, отриманні якісних порівняльних зразків (Ефективна комунікація на цьому етапі є запорукою успішного проведення експертизи в майбутньому).

- **висновок експерта – ключовий засіб комунікації.** Висновок є основним процесуальним документом, що фіксує хід та результати дослідження. Теорія судової експертології висуває до його структури та змісту низку вимог, що впливають з його комунікативної функції. Структура висновку (вступна, дослідницька та підсумкова частини) є логічно вивіреною схемою передачі інформації. **Мова та стиль висновку** - це центральна проблема комунікації. Висновок має бути написаний, з одного боку, **науково коректно**, з використанням спеціальної термінології, що забезпечує точність. З іншого боку, він має бути **зрозумілим** для юристів, які не володіють спеціальними знаннями. Це досягається шляхом роз'яснення термінів, детального опису методики "простою мовою", використання ілюстративного матеріалу (фототаблиць, схем, графіків). Як зазначають європейські стандарти, наприклад, "Guideline for Evaluative Reporting in Forensic Science" від ENFSI, висновок має бути "прозорим, логічним та надійним" (transparent, logical and robust). **Дослідницька частина** має не просто констатувати результати, а демонструвати логіку дослідження, щоб суд міг перевірити обґрунтованість висновків. **Формулювання підсумкових висновків** має бути чітким, однозначним та відповідати на поставлені питання. У разі використання ймовірнісного підходу (LR) експерт повинен чітко пояснити, що означає отримане значення і як його слід інтерпретувати.

- **допит експерта в суді** це форма усної комунікації, де експерт роз'яснює та доповнює свій письмовий висновок. Під час допиту перевіряється компетентність експерта, обґрунтованість та повнота його дослідження. Експерт повинен уміти чітко та доступно відповідати на питання сторін та суду, пояснювати складні наукові концепції простою мовою, використовуючи аналогії та приклади, зберігати наукову об'єктивність та неупередженість під тиском перехресного допиту, Аргументовано відстоювати свою позицію, посилаючись на дані дослідження, наукові джерела та апробовані методики. Сучасна судова практика, особливо в змагальному процесі, висуває високі вимоги до комунікативних навичок експерта. У багатьох країнах (США, Велика Британія) існують спеціальні тренінги для експертів з підготовки до виступу в суді (courtroom testimony training).

- **Участь експерта (як спеціаліста) в слідчих діях.** Хоча це діяльність спеціаліста, а не експерта в процесуальному сенсі, вона є важливою формою комунікації. Спеціаліст допомагає слідчому виявляти, фіксувати та вилучати сліди, застосовуючи спеціальні знання та технічні засоби безпосередньо "в полі".

Таким чином, вчення про комунікативну діяльність підкреслює, що бути судовим експертом – це не лише вміти проводити дослідження, а й уміти ефективно передавати результати цих досліджень. Це міст, що з'єднує світ науки та світ права. Успішне функціонування цього мосту залежить не лише від загальних принципів, а й від специфіки кожної окремої галузі експертних знань, що знаходить своє відображення в приватних експертних теоріях.

Загальні положення приватних теорій окремих родів та видів судових експертиз.

Загальна теорія судової експертології, яку ми розглянули в попередніх розділах, є методологічним фундаментом для всієї науки. Вона формулює універсальні поняття, принципи та підходи, такі як ідентифікація, діагностика, класифікація, що застосовуються в будь-якій експертній галузі. Однак ця загальна теорія не може охопити все різноманіття специфічних об'єктів, завдань та методів, що існують в межах окремих родів та видів експертиз. Цю функцію виконують **приватні (окремі) експертні теорії.**

Співвідношення загальної та приватної теорії в експертології аналогічне співвідношенню загальної та особливої частин у кримінальному праві або філософії та конкретних наук. Загальна теорія надає категоріальний апарат та методологію, а приватні теорії наповнюють їх конкретним змістом, адаптуючи до своєї предметної області.

Приватна (окрема) експертна теорія – це система наукових знань про закономірності виникнення, існування та дослідження специфічних об'єктів певного роду чи виду судової експертизи, а також про методичні основи вирішення її типових завдань. Прикладами є теорія судового почеркознавства, теорія судової балістики, теорія автотехнічної експертизи тощо.

Предмет приватної теорії є конкретизацією предмета загальної теорії. Наприклад, якщо предметом загальної теорії ідентифікації є закономірності встановлення тотожності загалом, то предметом приватної теорії судового почеркознавства є *закономірності формування та функціонування письмово-рухової навички людини та її відображення в рукописі з метою ідентифікації*

виконавця. Предметом теорії судової трасології є закономірності слідоутворення при механічній контактній взаємодії об'єктів.

Завдання приватної теорії полягають у:

1. **Вивченні природи своїх специфічних об'єктів.** Наприклад, судове матеріалознавство вивчає структуру та властивості металів, полімерів, лакофарбових матеріалів. Судове почеркознавство вивчає психофізіологічні основи процесу письма.
2. **Розробці та адаптації методів дослідження.** Приватна теорія бере загальнонаукові методи (мікроскопію, хроматографію, спектральний аналіз) або методи загальної теорії експертології (метод порівняння) та пристосовує їх до своїх об'єктів. Так виникають *приватні методики*, наприклад, методика ідентифікації особи за почерком, методика встановлення факту монтажу у фонограмі, методика визначення швидкості автомобіля за слідами гальмування.
3. **Виявленні та систематизації ідентифікаційних та діагностичних ознак** для своїх об'єктів. Наприклад, у дактилоскопії це папілярні візерунки та їх деталі (*minutiae*), у балістиці – сліди на кулях та гільзах від частин зброї.
4. **Формулюванні типових питань**, що вирішуються експертизою даного роду (виду), та розробці наукових основ для формулювання висновків.
5. **Накопиченні та узагальненні емпіричних даних** про частоту зустрічальності ознак, що є основою для статистичних та ймовірнісних моделей (наприклад, створення баз даних ДНК, баз даних зображень куль та гільз).

Об'єкти приватної теорії – це конкретні матеріальні носії інформації, що є унікальними для даного роду експертизи. Для почеркознавства – це рукописні тексти та підписи; для балістики – вогнепальна зброя, боєприпаси, сліди пострілу; для автотехнічної експертизи – транспортні засоби, їх вузли та деталі, слідова інформація на місці ДТП.

Взаємодія загальної та приватних теорій. Цей зв'язок є двостороннім. Загальна теорія спрямовує розвиток приватних, надаючи їм методологічну єдність. У свою чергу, приватні теорії збагачують загальну теорію. Саме в надрах приватних теорій народжуються нові методи, виявляються нові закономірності, які після узагальнення можуть піднятися на рівень загальнотеоретичних положень. Наприклад, розвиток методів ДНК-аналізу в рамках судово-біологічної експертизи справив революційний вплив на загальнотеоретичні уявлення про ідентифікацію, посиливши роль статистичних та ймовірнісних підходів в експертології в цілому. Аналогічно, розробка методів дослідження цифрових доказів у комп'ютерно-технічній експертизі ставить перед загальною теорією нові питання про природу "цифрового сліду", його стійкість та надійність.

Міжнародний досвід, зокрема діяльність робочих груп ENFSI, є яскравою ілюстрацією функціонування приватних теорій. Кожна робоча група (напр., "DNA", "Firearms", "Handwriting") фокусується на розробці найкращих практик (Best Practice Manuals), валідації методів, проведенні міжлабораторних порівнянь (proficiency tests) та наукових досліджень у своїй вузькій галузі. Це і є практична реалізація завдань приватних експертних теорій на міжнародному рівні.

Отже, приватні експертні теорії є "робочими конячками" судової експертології. Вони переводять абстрактні принципи загальної теорії в площину конкретних, науково обґрунтованих методик, забезпечуючи вирішення

практичних завдань правосуддя. Єдність загальної теорії та системи приватних теорій створює міцний науковий каркас, на якому тримається вся будівля сучасної судової експертизи.

Методи судової експертології становлять упорядковану систему науково обґрунтованих прийомів і технологій, за допомогою яких експерт досліджує об'єкти, що мають доказове значення. Йдеться не лише про технічні або інструментальні дії, а й про логічні, пізнавальні та аналітичні операції, спрямовані на виявлення змістовних властивостей об'єктів, отримання емпіричних даних, їх інтерпретацію, ідентифікацію або формування імовірнісних і прогностичних висновків. У кінцевому підсумку саме ці методи забезпечують можливість відповісти на питання, які мають істотне значення для здійснення правосуддя.

У науковій літературі запропоновано різні підходи до класифікації експертних методів. Зокрема, А. І. Вінберг і Н. Т. Малаховська, виходячи зі ступеня загальності та підпорядкованості, розмежовували: по-перше, найбільш загальні методи, що охоплюють логічні принципи мислення; по-друге, загальнопізнавальні методи, такі як спостереження, вимірювання, опис, експеримент, моделювання та планування; по-третє, окремі інструментальні й допоміжно-технічні методи; і, нарешті, спеціальні методи, які реалізуються через конкретні методики експертного дослідження. Такий підхід дозволяє зрозуміти, що експертне дослідження не зводиться до механічного застосування приладів, а є багаторівневим пізнавальним процесом.

Поняття **методології судової експертології** є ширшим за поняття окремих методів. Методологія охоплює інтегровану систему науково обґрунтованих методів, засобів і правил проведення експертного дослідження, які з урахуванням властивостей об'єктів і поставлених завдань формують оптимальну програму отримання достовірних фактичних даних та обґрунтованих висновків. У цьому контексті показовим є підхід, вироблений у межах науково-дослідної роботи Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України, де методика судової експертизи розглядається як чітко регламентована послідовність практичних і розумових операцій, спрямованих на пізнання властивостей і зв'язків досліджуваних об'єктів із застосуванням системи методів і засобів.

Сучасний розвиток науки і техніки істотно вплинув на експертну діяльність, зокрема через розширення можливостей алгоритмізації та комп'ютеризації досліджень. Комп'ютерно орієнтовані експертні методики, хоча й відрізняються за об'єктами та завданнями, мають спільні риси. Їх об'єднує опора на принципи правової інформатики й кібернетики, використання математичних моделей, алгоритмічний підхід до пізнання, а також чітка структурованість кожної методики — від постановки завдання до формулювання висновків. Водночас жодна методика не може бути повністю автоматизована: комп'ютерні засоби не замінюють експерта, а лише підсилюють об'єктивність і доповнюють аналітичну роботу фахівця.

Використання інформаційних технологій у сфері експертного забезпечення розслідування злочинів сьогодні перебуває в активній фазі розвитку. Створюється програмне забезпечення як для підтримки розкриття та розслідування окремих

видів кримінальних правопорушень, так і для проведення базових експертних досліджень. Проте ці технології не зменшують ролі експерта і не звільняють його від відповідальності за прийняті рішення, адже саме експерт оцінює доцільність застосування того чи іншого методу та інтерпретує отримані результати.

Для кримінального процесу принципово важливо, щоб пізнання істини здійснювалося контрольовано, перевірювано й із дотриманням вимог достовірності. Методи, що не дозволяють відтворити механізм отримання результату або перевірити його надійність, не можуть використовуватися в доказуванні. Саме з цих міркувань виключається застосування гіпнозу, екстрасенсорних та інших нетрадиційних психологічних методів. Невипадково законодавець вимагає, щоб у висновку експерта було відображено не лише результати дослідження, а й зміст та послідовність застосованої методології.

Сучасні тенденції розвитку судової експертизи пов'язані з упровадженням новітніх наукових досягнень і інформаційних технологій. З одного боку, це ускладнює методологію досліджень, зокрема через використання високотехнологічних аналітичних методів, а з іншого — підвищує інформативність і доказову цінність експертних висновків, розширює можливості застосування недеструктивних методів і сприяє прискоренню експертних досліджень. Для кримінального провадження це має особливе значення, адже збереження речових доказів і можливість перевірки результатів шляхом повторного дослідження є необхідними умовами забезпечення справедливого судового розгляду.

До функцій **судової експертології** належать наступні положення:

- сприяти інтенсифікації процесу розслідування в кримінальних та цивільних справах;
- раціоналізувати роботу слідчого, прокурора, судді та підвищити рівень її ефективності;
- допомогти суб'єктам розслідування всебічно вивчити доказову інформацію у розслідуванні з метою виявлення істини по справі.

Судово-експертна мова формується як результат словесного оформлення експертного дослідження. Саме через неї факти об'єктивної дійсності, виявлені у процесі пізнання, трансформуються у зрозумілу для правозастосування інформацію. Йдеться не просто про опис побаченого чи виміряного, а про цілеспрямоване мовне відтворення тих ознак, властивостей і зв'язків об'єктів, які мають значення для виконання функцій судової експертизи та вирішення завдань правосуддя.

Експертна мова належить до різновидів спеціалізованої професійної мови, що обслуговує вузьку сферу діяльності та базується на власному термінологічному апараті. Її характерною рисою є підвищений рівень абстракції та спеціалізації понять порівняно з мовою права загалом або загальноповсякденною літературною мовою. Водночас така мова не може бути «замкненою» лише для експертного середовища. Вона має бути достатньо уніфікованою та зрозумілою для інших учасників кримінального провадження — суддів, слідчих, прокурорів, захисників, а також представників інших правоохоронних органів. Саме ця обставина зумовлює необхідність узгодженості та стабільності експертної термінології.

Потреба у системному підході до вивчення судово-експертної мови пояснюється тим, що мова як явище загалом має системний характер. Її окремі різновиди, зокрема мова судової експертизи, функціонують як підсистеми, які не можуть бути належно осмислені без урахування внутрішніх зв'язків і закономірностей. Крім того, судово-експертна мова не є статичною: історично вона зазнавала змін під впливом розвитку науки, техніки та правозастосовної практики. Це зумовлює потребу в цілісному теоретичному аналізі та постійному науковому осмисленні її еволюції.

До сучасної мови судової експертизи висувається низка принципових вимог. Насамперед це зрозумілість і доступність викладу, поєднані з максимальною точністю формулювань, яка виключає можливість різного тлумачення результатів дослідження. Важливе значення має й формалізація експертної мови, тобто прагнення до єдності термінів, логічної чіткості та стандартизованості викладу. Формалізована мова особливо актуальна в тих видах судових експертиз, де для розв'язання експертних завдань активно використовуються комп'ютерні технології та алгоритмізовані процедури дослідження.

Розвиток наукової мови судової експертизи та її термінологічного апарату відбувається відповідно до загальних закономірностей еволюції спеціальних наукових мов. Як слушно зазначається в наукових працях, зокрема Т. В. Авер'яною, ці процеси значною мірою співзвучні з тенденціями, раніше сформульованими для криміналістики. Серед них можна виокремити розширення кола використовуваних термінів, уніфікацію понятійного апарату, розроблення знакових і формалізованих систем, уточнення та перегляд дефініцій, а також диференціацію окремих понять залежно від сфери їх застосування. У сукупності ці тенденції спрямовані на підвищення точності, зрозумілості та наукової обґрунтованості експертних висновків.

Розвиток сучасної судової експертології відбувається у двох діалектично пов'язаних напрямках: диференціації та інтеграції спеціальних знань.

Диференціація — це процес виникнення нових, вузькоспеціалізованих видів та підвидів експертиз, зумовлений розвитком науки, техніки та появою нових видів правопорушень. За останні десятиліття з'явилися і стали затребуваними такі напрями, як:

- **Молекулярно-генетична експертиза (ДНК-аналіз):** стала «золотим стандартом» ідентифікації особи.
- **Комп'ютерно-технічна експертиза:** дослідження цифрових доказів, кіберзлочинів, відновлення даних.
- **Телекомунікаційна експертиза:** аналіз мобільного зв'язку, інтернет-трафіку.
- **Експертиза у сфері інтелектуальної власності:** встановлення фактів плагіату, порушення прав на винаходи, торговельні марки.
- **Судово-психологічна експертиза із застосуванням поліграфа.**
- **Екологічна експертиза:** встановлення причин та наслідків забруднення довкілля.

Інтеграція — це зворотний процес, що полягає у необхідності об'єднання знань з різних галузей для вирішення складних, багатоаспектних завдань. Це призводить до зростання ролі **комплексних експертиз**, у проведенні яких беруть

участь експерти різних спеціальностей. Наприклад, розслідування ДТП може вимагати проведення комплексної автотехнічної, трасологічної та судово-медичної експертизи. Розслідування пожежі — комплексної пожежно-технічної, електротехнічної та хімічної експертизи.

Сучасна експертна практика демонструє своєрідний парадокс: чим глибше відбувається **розподіл** знань на вузькі спеціалізації, тим гострішою стає потреба в їх **об'єднанні**. Реальні життєві ситуації та злочини рідко вкладаються в межі однієї науки. Складний фінансовий злочин може вимагати одночасної участі економіста, бухгалтера, комп'ютерного техника та почеркознавця. Ця діалектична єдність диференціації та інтеграції є головним викликом для сучасної теорії та організації судово-експертної діяльності. Вона вимагає, з одного боку, підготовки висококласних вузьких спеціалістів, а з іншого — розробки ефективних методологій їхньої взаємодії в рамках комплексних досліджень. Саме тому наявність єдиної загальної теорії судової експертології, яка б надавала універсальний методологічний інструментарій для всіх видів експертиз, є не теоретичною примхою, а практичною необхідністю.

Цифровізація пронизує всі сфери життя, і судова експертиза не є винятком. Цей процес має кілька вимірів. По-перше, це **комп'ютеризація самих експертних досліджень**. Сучасні лабораторії оснащені цифровими мікроскопами, 3D-сканерами для фіксації місця події, хромато-мас-спектрометрами з комп'ютерною обробкою даних. Розроблено спеціалізовані програмні комплекси, що автоматизують окремі етапи дослідження, наприклад, програми для порівняння відбитків пальців, балістичної ідентифікації («BalScan»), аналізу почерку («Почерк») або голосу («SIVE»).

По-друге, це створення та використання **автоматизованих інформаційно-пошукових систем (АПС)**. Це великі бази даних, що містять інформацію про певні об'єкти і дозволяють швидко проводити перевірку за обліками. В Україні та світі функціонують автоматизовані дактилоскопічні («Дакто-2000»), балістичні («Куля-Гільза»), генетичні та інші обліки.

По-третє, це **цифровізація правосуддя в цілому**. Впровадження в Україні **Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС)** має на меті перевести весь документообіг у судовій системі в електронний формат. Це включає можливість подання електронних доказів, проведення судових засідань у режимі відеоконференції та, що особливо важливо для нашої теми, можливість направлення експертам матеріалів та отримання від них висновків в електронній формі з використанням електронного цифрового підпису. Це значно прискорює процес, зменшує витрати та підвищує прозорість взаємодії між судом та експертною установою.

Незважаючи на значні досягнення, система судово-експертної діяльності в Україні стикається з низкою системних проблем, які потребують нагального вирішення. Аналіз наукових публікацій та матеріалів практичних конференцій дозволяє виділити кілька ключових блоків проблем :

- недостатнє фінансування: Хронічний дефіцит бюджетних коштів призводить до низького рівня заробітної плати державних експертів, що спричиняє відтік кваліфікованих кадрів, а також до неможливості своєчасно оновлювати застаріле та дороге обладнання.

- **проблеми нормативно-правового регулювання:** Чинний Закон «Про судову експертизу» був ухвалений майже 30 років тому і потребує суттєвого оновлення з урахуванням нових видів експертиз, цифрової реальності та європейських стандартів правосуддя. Існує потреба в кращій координації діяльності експертних установ різних відомств.

- **відсутність єдиного методологічного підходу:** Кожне відомство (Мін'юст, МВС) розробляє власні методики, що іноді призводить до розбіжностей у підходах та ускладнює оцінку висновків, отриманих у різних установах. Необхідна уніфікація методологічної бази та створення єдиного загальнодержавного Реєстру методик судових експертиз.

- **кадрове забезпечення:** Існують проблеми у системі підготовки, атестації та підвищення кваліфікації судових експертів. Необхідно уніфікувати освітні стандарти та вимоги до компетенцій експертів, незалежно від їхньої відомчої належності.

Окремим і надзвичайно гострим викликом стала **повномасштабна війна російської федерації проти України**. Вона не лише створила величезні труднощі для роботи експертів (руйнування лабораторій, евакуація, робота під обстрілами), а й поставила перед судовою експертизою нові, безпрецедентні завдання. Різко зросла кількість експертиз, пов'язаних із **документуванням воєнних злочинів** (ідентифікація жертв масових поховань, дослідження зброї, встановлення причин руйнувань цивільних об'єктів), **оцінкою збитків, завданих агресією** (будівельно-технічні, товарознавчі, економічні експертизи для визначення розміру шкоди, заподіяної бізнесу та приватним особам, **фіксацією пошкоджень внаслідок військових дій**).

Українські експерти сьогодні накопичують унікальний досвід, який, безперечно, стане цінним внеском у світову forensic science. Розробка методик ідентифікації жертв за фрагментарними рештками, аналіз уражень від новітніх видів озброєнь, методологія розрахунку збитків в умовах бойових дій — усе це формує нову сторінку в історії судової експертології, написану, на жаль, трагічними подіями. Шляхами вирішення наявних проблем вбачаються: реформування законодавства, створення єдиного координаційного державного органу у сфері судової експертизи, оптимізація фінансування, уніфікація освітніх та методологічних стандартів, а також активне впровадження цифрових технологій та міжнародного співробітництва.

Судова експертологія пройшла довгий шлях еволюції — від епізодичного залучення «обізнаних осіб» у давнину до формування розгалуженої системи експертних установ та становлення як самостійної, інтегративної наукової дисципліни. Цей шлях відображає загальну тенденцію розвитку суспільства та правосуддя: від суб'єктивних оцінок та примусу — до об'єктивного, науково обґрунтованого доказування.

Сьогодні судова експертологія є невід'ємним елементом правової держави. Її головна місія — слугувати науковим фундаментом для правосуддя, надаючи об'єктивні фактичні дані, необхідні для встановлення істини та захисту прав і свобод людини. Подвійна природа дисципліни — як науки і як практичної діяльності — перебуває у нерозривній єдності: теорія узагальнює практику, а практика збагачує та стимулює розвиток теорії.

Майбутнє судової експертології визначатиметься кількома ключовими векторами. Це, по-перше, **цифрова трансформація**, яка докорінно змінює інструментарій експерта та способи роботи з доказами. По-друге, це подальша **спеціалізація та інтеграція знань**, що вимагатиме як поглибленої підготовки вузьких фахівців, так і розробки ефективних механізмів їхньої взаємодії. По-третє, це **гармонізація національного законодавства та практики з міжнародними стандартами**, що є особливо актуальним для України в її євроінтеграційному русі.

Виклики, що стоять перед сучасною судовою експертологією, є значними — від хронічних проблем фінансування та регулювання до безпрецедентних завдань, породжених війною. Однак саме у подоланні цих викликів криється потенціал для її подальшого розвитку. Кінцева мета залишається незмінною — забезпечити, щоб правосуддя ґрунтувалося не на припущеннях, а на доведених фактах, а справедливість була не лише ідеалом, а й об'єктивною, науково верифікованою реальністю.

1.2. Судово-експертна діяльність та її суб'єкти

Судово-експертна діяльність посідає особливе місце в системі забезпечення правосуддя, адже саме через неї результати застосування спеціальних знань набувають процесуального значення і можуть бути використані судом при вирішенні справи.

Її роль особливо відчутна в кримінальному провадженні, де від якості експертного забезпечення нерідко залежить не лише повнота доказової бази, а й реальний рівень захисту прав і свобод людини. У цьому контексті судово-експертна діяльність виступає своєрідною ланкою між фактичними даними, отриманими в результаті дослідження матеріальних об'єктів, і правовою оцінкою цих даних, що здійснюється органами досудового розслідування та судом.

Актуальність теоретичного осмислення судово-експертної діяльності зростає в умовах євроінтеграційних процесів та орієнтації України на європейські стандарти правосуддя. Узгодження національного законодавства у сфері судової експертизи з міжнародними підходами неможливе без чіткого розуміння змісту цієї діяльності, її правових засад і кола суб'єктів, які залучаються до експертного забезпечення судочинства.

Водночас динамічний розвиток науки і техніки істотно розширює можливості судової експертизи, але й ускладнює її організацію та методологію. Саме тому судово-експертну діяльність доцільно розглядати як особливий вид професійної діяльності, що має чітко визначені правові межі, спеціалізований суб'єктний склад і безпосередньо впливає на ефективність здійснення правосуддя.

Розуміння судово-експертної діяльності в законодавстві України.

В Україні нормативне оформлення судово-експертної діяльності справді перебуває в динаміці: підходи уточнюються, коло суб'єктів і правила організації поступово деталізуються. Для розуміння цього процесу показовим є проект Закону України «Про судово-експертну діяльність», який пропонує бачити СЕД не як сукупність «разових експертиз», а як цілісну систему.

У проєкті СЕД описується як діяльність, що здійснюється визначеними законом суб'єктами та охоплює не лише проведення експертиз, а й їх організацію та забезпечення: науково-методичне, інформаційне й кадрове. Іншими словами, фокус робиться на тому, що експертиза — це не тільки «дослідив і написав висновок», а й правила, стандарти, підготовка фахівців, методика, доступ до інформації, тобто все те, без чого результат не буде стабільно якісним.

Чому це важливо для правосуддя? Бо саме «системність» пояснює, звідки береться надійність експертного висновку і чому до нього можна (або не можна) довіряти. Якщо підсистема забезпечення занепадає — методики різні, терміни неоднакові, підготовка нерівномірна — тоді й результати експертиз стають менш прогнозованими, а отже, вразливішими для критики у процесі. Саме тому запропонований підхід логічно підкреслює: судово-експертна діяльність виходить за межі «окремого дослідження» і включає організаційні та розвиткові елементи, що напряду впливають на якість експертного забезпечення загалом.

Проект Закону "Про судово-експертну діяльність" також закріплює ключові принципи СЕД, на яких вона має ґрунтуватися:

- верховенство права та законність;
- незалежність судового експерта;
- допустимість використання методів проведення судової експертизи;
- повнота та об'єктивність досліджень;
- максимальне збереження об'єктів судової експертизи.

Ці принципи є фундаментальними для забезпечення довіри до результатів СЕД та їх доказового значення, корелюючи із загально-правовими принципами та міжнародними підходами до незалежності та об'єктивності експертної діяльності.

Правову основу СЕД в Україні становлять Конституція України, процесуальне законодавство, чинний Закон України "Про судову експертизу", згаданий проєкт Закону "Про судово-експертну діяльність" та інші нормативно-правові акти.

Важливо зазначити, що деякі науковці висловлюють зауваження щодо відповідності включення "інших нормативно-правових актів" до правових основ СЕД положенням статті 92 Конституції України, яка вимагає визначення засад судової експертизи виключно законами. Це конституційне питання є важливим аспектом легітимності всієї системи СЕД в Україні і може впливати на обов'язковість стандартів, затверджених підзаконними актами, створюючи певну правову невизначеність.

Суб'єктами судово-експертної діяльності, згідно зі статтею 7 Закону України "Про судову експертизу", є державні спеціалізовані установи, а також судові експерти, які не є працівниками таких установ. Це визначає коло осіб та організацій, уповноважених на здійснення СЕД, та підкреслює існування як державного, так і недержавного секторів у цій сфері.

Підходи до визначення судово-експертної діяльності в міжнародних правових актах та стандартах.

На міжнародному рівні не існує єдиного уніфікованого визначення судово-експертної діяльності, подібного до запропонованого в українському проєкті закону. Натомість, міжнародні організації та стандарти фокусуються на окремих

аспектах забезпечення якості, компетентності та гармонізації судово-експертних послуг.

Європейська мережа судово-експертних установ (ENFSI) є однією з найавторитетніших організацій у цій сфері. Її діяльність спрямована на гармонізацію підходів, розробку "Керівництв з найкращої практики" (Best Practice Manuals - BPMs), забезпечення якості та взаємної довіри між експертними установами країн-членів. ENFSI активно сприяє впровадженню систем управління якістю (QMS) відповідно до міжнародних стандартів, таких як ISO/IEC 17020 (для огляду місця події) та ISO/IEC 17025 (для лабораторних досліджень). Таким чином, підхід ENFSI є радше процесно-орієнтованим та зосередженим на якості кінцевого продукту – експертного висновку та даних, аніж на формулюванні єдиного всеохоплюючого визначення "діяльності".

Стандарти Міжнародної організації зі стандартизації (ISO) відіграють ключову роль у встановленні технічних та управлінських вимог до різних аспектів судово-експертної роботи. Серед них важливими для України є національні стандарти, гармонізовані з міжнародними: ДСТУ ISO 18385:2019 (щодо мінімізації ризику забруднення ДНК біологічного матеріалу), ДСТУ ISO 21043-1:2021 (терміни та визначення в криміналістиці), ДСТУ ISO 21043-2:2021 (щодо виявлення, фіксації, вилучення, транспортування та зберігання об'єктів). Також фундаментальними є стандарти ISO/IEC 17020 (вимоги до органів, що здійснюють інспектування, застосовується, зокрема, до огляду місця події) та ISO/IEC 17025 (загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій). Ці стандарти є інструментами реалізації принципів якості, спрямованими на забезпечення надійності, точності та відтворюваності результатів експертних досліджень.

Коли у провадженні бере участь дитина, експертний висновок впливає не лише на доказування, а й на те, як дитина переживе контакт із правосуддям. Тому документи Ради Європи, зокрема *Керівні принципи щодо правосуддя, дружнього до дітей*, хоча й не визначають судово-експертну діяльність напряду, задають для неї важливі етичні та процесуальні орієнтири: участь дитини, пріоритет найкращих інтересів, повага до гідності та верховенство права.

У практичній площині це означає, що при призначенні експертизи й оцінці висновку у «дитячих» справах потрібно враховувати не тільки методика, а й гарантії: зрозумілу комунікацію, коректне формулювання питань (без навідних), мінімізацію повторних контактів, захист приватності та залучення підготовлених фахівців. Отже, «дружність до дитини» стає частиною ширшого контексту СЕД і підвищує довіру до результатів експертизи в суді.

Принципи Організації Об'єднаних Націй (ООН), що стосуються проведення розслідувань, документування та поведіння з особами (наприклад, інформована згода, емпатія, повага), а також керівні принципи щодо розслідування законності дій під час збройного конфлікту, також опосередковано впливають на СЕД. Вони підкреслюють важливість дотримання прав людини, прозорості та підзвітності в процесах, де судова експертиза відіграє значну роль.

Як приклад національної моделі організації СЕД можна розглянути **Німеччину**, де існує децентралізована система із земельними судово-експертними лабораторіями (ЛКА) та федеральними підрозділами Федерального

відомства у кримінальних справах (ВКА), які проводять спеціалізовані експертизи та дослідження. Це демонструє поєднання регіональної автономії та централізованих функцій в організації СЕД.

Порівняльний аналіз підходів до розуміння судово-експертної діяльності

Порівняння національних та міжнародних підходів до розуміння СЕД виявляє як спільні риси, так і суттєві відмінності. Спільним є прагнення до об'єктивності, незалежності судового експерта, використання спеціальних знань для встановлення фактів, що мають значення для правосуддя.

Однак, українське законодавство, особливо в проекті Закону "Про судово-експертну діяльність", пропонує дуже широке, системне визначення СЕД, що охоплює не лише проведення експертиз, а й організацію, забезпечення та розвиток усїєї сфери. Натомість міжнародні стандарти (ENFSI, ISO) більше фокусуються на забезпеченні якості, компетентності, стандартизації та валідації конкретних експертних процесів та послуг, а не на формулюванні єдиного всеохоплюючого визначення "діяльності". Міжнародні правові акти загального характеру (РЄ, ООН) часто встановлюють загальні правові та етичні рамки, в яких має здійснюватися експертна діяльність.

Такий всеохоплюючий підхід українського законодавства до нормативного визначення СЕД, з одного боку, має на меті створення єдиної та узгодженої системи регулювання. З іншого боку, міжнародні стандарти часто пропонують більш гнучкий, модульний підхід, зосереджуючись на конкретних аспектах якості та процедур, що дозволяє швидше адаптуватися до науково-технічного прогресу. Це створює певну напруженість між прагненням України до детального законодавчого регулювання та необхідністю гнучкості для адаптації до швидкозмінних наукових методів та міжнародних найкращих практик. Надмірно деталізоване законодавче закріплення всіх аспектів СЕД може ускладнити оперативне впровадження нових методик або стандартів, які розробляються міжнародними організаціями.

Таблиця 1: Порівняння ключових аспектів розуміння судово-експертної діяльності

Аспект	Законодавство України (Закон "Про СЕ" + проект Закону "Про СЕД")	Міжнародні підходи (узагальнено на основі ENFSI, ISO, РЄ, ООН)
Визначення	СЕД – системна діяльність, пов'язана з організацією, проведенням судових експертиз, їх науково-методичним, інформаційним та кадровим забезпеченням.	Немає єдиного уніфікованого визначення "діяльності". Акцент на "судово-експертних послугах", "дослідженнях", "інспектуванні" та їх якості.
Ключові принципи	Верховенство права, законність, незалежність експерта, допустимість методів, повнота та об'єктивність досліджень,	Незалежність, неупередженість, компетентність, конфіденційність, об'єктивність, прозорість (впливають зі стандартів якості та етичних кодексів). Принципи

	максимальне збереження об'єктів.	правосуддя, дружнього до дітей, прав людини.
Основні суб'єкти/актори	Державні спеціалізовані установи, судові експерти, які не є працівниками таких установ.	Судово-експертні установи (лабораторії), індивідуальні експерти, органи з акредитації, професійні організації (напр., ENFSI).
Правова основа/регулювання	Конституція, процесуальне законодавство, спеціальні закони ("Про судову експертизу", проект "Про СЕД"), інші НПА.	Міжнародні конвенції (опосередковано), рекомендації міжнародних організацій (РЄ, ООН), міжнародні стандарти (ISO, IEC), керівництва з найкращої практики (ENFSI). Національне законодавство країн.
Акцент на управлінні якістю (QMS)	Принцип допустимості методів, повноти та об'єктивності. Проект Закону "Про СЕД" передбачає науково-методичне забезпечення. Акцент на QMS посилюється через прагнення до міжнародних стандартів.	Дуже сильний акцент. Впровадження QMS на основі ISO/IEC 17025, ISO/IEC 17020. Акредитація як підтвердження компетентності та якості. Валідація методів, забезпечення простежуваності вимірювань, контроль якості результатів, програми перевірки кваліфікації. ³
Охоплення поняття	Дуже широке, системне, включає організаційні, забезпечувальні, науково-методичні, кадрові аспекти всієї сфери СЕД.	Переважно фокусується на процесах проведення експертиз, дослідженнях, інспектуванні та забезпеченні їх якості та надійності. Менший акцент на єдиному всеохоплюючому понятті "діяльності" на інституційному рівні.

Питання ефективності інтеграції принципів та вимог міжнародних стандартів якості (ISO, ENFSI) до чинного Закону "Про судову експертизу" та проекту Закону "Про судово-експертну діяльність", а також наявності механізмів для їх регулярного оновлення відповідно до міжнародних розробок, залишається відкритим для подальшого аналізу та вдосконалення законодавства.

Інституціоналізація судово-експертної діяльності — це процес, за допомогою якого практики, норми та відносини у сфері судової експертизи закріплюються у сталих соціальних і правових структурах. Це перехід від неформального залучення обізнаних осіб до створення формалізованої, регульованої системи з чітко визначеними правилами, ролями та організаційними органами. Цей процес охоплює кілька ключових компонентів, що формують основу сучасної судово-експертної системи. До них належать:

- **правова кодифікація** через створення спеціалізованих законів та нормативних актів ;

- **організаційне структурування** шляхом заснування державних установ, таких як міністерства, науково-дослідні інститути та лабораторії ;
- **професіоналізація**, що передбачає розробку формальних вимог до експертів, включаючи освіту, підготовку, сертифікацію та кодекси етики ;
- **стандартизація**, яка полягає у впровадженні єдиних методологій, протоколів забезпечення якості та міжнародно визнаних стандартів.

У той час як Україна успішно створила комплексну, керовану державою інституційну рамку для судової експертизи, що значною мірою успадкувала риси радянської епохи, її наступним критичним етапом інституціоналізації є глибша інтеграція з міжнародними стандартами забезпечення якості, зокрема ISO/IEC17025. Цей процес, прискорений геополітичними зрушеннями та поглибленням зав'язків з європейськими партнерами, є вирішальним для підвищення незалежності, надійності та міжнародного авторитету національної системи.

Основним законодавчим актом, що регулює цю сферу, є Закон України «Про судову експертизу» від 1994 року. Цей закон визначає поняття судово-експертної діяльності, її суб'єктів та засадничі принципи. Важливо, що закон встановлює пріоритет міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, над національним законодавством.

Закон закріплює фундаментальні принципи, покликані гарантувати добросовісність експертної роботи :

- **Законність та верховенство права:** Діяльність здійснюється на основі Конституції та інших нормативно-правових актів.
- **Незалежність судового експерта:** Експерт не повинен перебувати у матеріальній чи службовій залежності від будь-якої зі сторін процесу.
- **Об'єктивність та повнота дослідження:** Експерт зобов'язаний провести повне дослідження та надати обґрунтований і об'єктивний висновок.
- **Допустимість методів:** Методики мають бути науково обґрунтованими, не суперечити законодавству та бути безпечними.
- **Максимальне збереження об'єктів дослідження:** Прагнення завдати мінімальної шкоди об'єкту експертизи.
- **Дотримання професійної етики:** Експерт зобов'язаний дотримуватися присяги та правил професійної етики.

Аналіз цих положень виявляє «парадокс незалежності». Існує фундаментальна суперечність між законодавчо закріпленим принципом незалежності експерта та інституційною реальністю, де переважна більшість експертів є співробітниками державних установ, підпорядкованих міністерствам юстиції, охорони здоров'я чи внутрішніх справ. Ці міністерства є невід'ємною частиною системи кримінальної юстиції. Наприклад, експерт лабораторії МВС досліджує докази у справі, яку розслідує те ж саме міністерство. Це створює, як мінімум, видимість інституційної упередженості, що може впливати на сприйняття та фактичну об'єктивність висновків, особливо у резонансних справах.

Інституційна архітектура: централізована державна система

Система судово-експертної діяльності в Україні характеризується домінуванням мережі державних установ. Стаття 7 Закону «Про судову експертизу» є ключовою нормою, що визначає цих суб'єктів.

В першу чергу це Міністерство юстиції України (Мін'юст), яке керує мережею науково-дослідних інститутів судових експертиз (НДІСЕ), які є основними виконавцями експертиз у цивільних, господарських та багатьох кримінальних справах. До цієї системи належать провідні інститути в Києві, Харкові, Одесі, Львові та інших містах, з численними регіональними відділеннями. Вони позиціонуються як найбільш науково-методичні центри.

Не менше значення має діяльність Міністерства охорони здоров'я України (МОЗ), яке відповідає за проведення судово-медичних та судово-психіатричних експертиз через мережу бюро та психіатричних закладів.

Міністерство внутрішніх справ України (МВС) має власну потужну експертну службу — Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр (ДНДЕКЦ) та його регіональні підрозділи. Вони виконують широкий спектр криміналістичних експертиз, безпосередньо пов'язаних з розслідуванням злочинів (наприклад, балістичні, дактилоскопічні, дослідження наркотичних засобів).

В інших відомствах також є експертні служби, які існують у структурі Служби безпеки України (СБУ), Міністерства оборони та Державної прикордонної служби України.

Закон, також, встановлює, що певні види експертиз, а саме **криміналістичні, судово-медичні та судово-психіатричні**, проводяться **виключно** державними спеціалізованими установами. Це створює державну монополію та обмежує роль приватного сектору в ключових сферах кримінального правосуддя.

Роль **приватних експертів**, які не є працівниками державних установ, є неоднозначною. Вони проходять державну атестацію та включаються до державного Реєстру. Однак законодавство нечітко визначає статус «приватних експертних установ». Роз'яснення Мін'юсту свідчать, що експертиза має доручатися конкретному експерту, а не приватній компанії, що ставить під сумнів правовий статус таких фірм і гальмує розвиток повноцінного приватного сектору.

Причина такої розгалуженої структури експертних установ схована у бажанні окремих міністерств і відомств мати «своїх» умовно не залежних експертів, які швидко будуть виконувати експертні дослідження.

Крім того, існування паралельних, потужних експертних систем у різних міністерствах (передусім юстиції та внутрішніх справ) створює біфуркаційну (роздвоєну) структуру. Хоча їхні можливості частково збігаються, їхня відомча підпорядкованість може призводити до відсутності єдиних стандартів та створювати ризик «експертного шопінгу». Слідчий або прокурор, маючи вибір, куди направити докази, може потенційно обрати установу, яка, на його думку, з більшою ймовірністю надасть бажаний висновок, що підриває принцип об'єктивності

ISO/IEC17025 «Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій» є головним міжнародним стандартом для лабораторій. Акредитація за цим стандартом демонструє технічну компетентність, неупередженість та стабільність роботи. Хоча акредитація є добровільною, вона все частіше стає обов'язковою вимогою для визнання якості.

Стандарт має дві основні складові:

1. Вимоги до системи менеджменту, що забезпечують функціонування лабораторії в рамках надійної системи менеджменту якості (СМЯ) (це включає контроль документів та записів, управління ризиками, коригувальні дії, внутрішні аудити та аналіз з боку керівництва);
2. Встановлені технічні вимоги, що гарантують достовірність та валідність результатів випробувань.

Ключовими елементами цих технічних вимог є персонал (співробітники, які повинні бути компетентними, мати відповідну освіту, підготовку та досвід)⁶, приміщення та умови навколишнього середовища (фізичні умови мають відповідати вимогам випробувань), обладнання (Обладнання має бути відкаліброваним, технічно обслуговуваним та придатним до використання. Критично важливою є простежуваність вимірювань до національних або міжнародних еталонів), валідація та верифікація методів (Лабораторії повинні використовувати валідовані методики та надавати об'єктивні докази своєї здатності їх правильно застосовувати), забезпечення достовірності результатів (Використання стандартних зразків, участь у професійному тестуванні та міжлабораторних порівняннях), звітність про результати (Звіти мають бути чіткими, точними та містити всю необхідну для інтерпретації інформацію).

Важливо розрізняти акредитацію та сертифікацію. Акредитація — це формальне визнання компетентності для виконання конкретних завдань третьою стороною (органом з акредитації, як-от ANAB у США або НААУ в Україні), тоді як сертифікація часто стосується кваліфікації особи або відповідності менш суворим стандартам. Акредитація за ISO17025 є золотим стандартом для судово-експертних лабораторій.

Стандарт ISO17025 є не просто технічним переліком вимог, а механізмом побудови інституційної довіри. Вимагаючи об'єктивних доказів компетентності, неупередженості та функціонуючої системи якості, він безпосередньо вирішує «парадокс незалежності», властивий українській системі. Якщо лабораторія МВС, наприклад, акредитована за ISO17025, це забезпечує потужний, міжнародно визнаний контраргумент проти звинувачень в упередженості. Зовнішня оцінка незалежним органом з акредитації та обов'язкова участь у зовнішніх професійних тестуваннях створюють механізм довіри, який виходить за межі ієрархічного положення лабораторії в урядовій структурі.

Порівняльні інституційні моделі: США та Німеччина.

У Сполучених Штатах створена децентралізована, фрагментована та керована професійною спільнотою модель СЄД. Система є вкрай фрагментованою, без єдиного національного керівного органу. Лабораторії існують на федеральному (ФБР, DEA), штатному, окружному та муніципальному рівнях. Нагляд здійснюється переважно професійними організаціями (наприклад, Американська академія судових наук — AAFS), органами зі стандартизації (Організація наукових комітетів за напрямками — OSAC) та органами з акредитації (ANAB). Сертифікація експертів є добровільною і керується спеціалізованими професійними радами, а не центральним урядовим органом.

У Німеччині прийнята гібридна модель СЄД з державним визнанням та приватною практикою. Модель поєднує державні лабораторії (Земельні управління кримінальної поліції — LKA) та розвинену систему приватних

експертів. Ключовою особливістю є статус «публічно призначеного та присяжного експерта» (öffentlich bestellte und vereidigte Sachverständige). Це захищене звання, що надається такими органами, як торгово-промислові палати (ІНК), після ретельної перевірки компетентності та добросовісності особи. Існують різні шляхи кваліфікації: публічно призначені експерти, експерти, сертифіковані за ISO/IEC17024 (стандарт для сертифікації персоналу), та «вільні» експерти, при цьому суди віддають перевагу першим.

Україна в європейському експертному просторі на сьогодні рухається шляхом інтеграції з ENFSI. Кілька ключових українських установ є членами ENFSI, зокрема ДНДЕКЦ МВС, Київський НДІСЕ Мін'юсту та експертний інститут СБУ. Це членство є критично важливим мостом до європейських стандартів.

Роль України в ENFSI трансформувалася з пасивного одержувача знань на активного учасника, що формує європейський експертний політичний ландшафт. Проактивна позиція українських членів, зокрема ініціатива КНДІСЕ щодо призупинення членства російських установ після вторгнення 2022 року, була рішучим кроком. Це не лише ізолювало російську експертну спільноту, але й закріпило статус України як відданого європейського партнера, що, ймовірно, прискорить передачу знань та надання підтримки.

Членство в ENFSI передбачає зобов'язання та можливість гармонізувати національні практики з європейськими. Систематичне впровадження Посібників з найкращих практик (BPM) у діяльність українських лабораторій є ключовим шляхом модернізації. Хоча Україна розробила унікальні види експертиз, як-от залізнично-транспортна, вона може порівнювати та вдосконалювати інші, більш поширені практики (наприклад, автотехнічну експертизу) відповідно до настанов ENFSI.

Імператив акредитації: оцінка прогаліни у впровадженні ISO 17025 в Україні

В Україні функціонує **Національне агентство з акредитації України (НААУ)**, уповноважене проводити акредитацію лабораторій на відповідність стандартам, включаючи ISO/IEC17025. Процедура подання заявки чітко визначена, а переваги акредитації — підвищення довіри, міжнародне визнання результатів та покращення якості — широко визнані.

Незважаючи на це, аналіз наявних джерел виявляє критичну прогаліну: відсутні переконливі докази того, що провідні державні судово-експертні установи (НДІСЕ Мін'юсту або ДНДЕКЦ МВС) пройшли широку акредитацію своїх лабораторій за стандартом ISO/IEC17025. Пошуки відповідної інформації на їхніх офіційних вебсайтах не дали результатів.

Ця відсутність акредитації є, мабуть, найсуттєвішою слабкістю української системи при порівнянні з міжнародними найкращими практиками. Це означає, що система покладається переважно на внутрішню, державну атестацію експертів, а не на об'єктивну зовнішню перевірку компетентності лабораторій, висновки українських лабораторій можуть зіткнутися з проблемами щодо їхньої допустимості або ваги в міжнародних судових процесах (наприклад, у МКС чи ЄСПЛ), зберігається залежність від авторитету установи («довіряйте нам, бо ми державний інститут»), а не від доказової, прозорої якості.

Основною перешкодою для широкого впровадження ISO17025 може бути не технічна чи фінансова проблема, а інституційна та культурна інерція. Існуюча державна система з її давніми методами кваліфікації та контролю якості може сприймати суворі, прозорі та зовнішньо аудитовані вимоги ISO17025 як загрозу своїй автономії та усталеній ієрархії. Процес акредитації вимагає кардинального культурного зсуву від системи, заснованої на ієрархії та традиціях, до системи, що базується на прозорості та задокументованих доказах компетентності. Подолання цієї інерції є центральним викликом для модернізації української судової експертизи.

Порівняльний аналіз інституційних моделей судової експертизи дозволяє виявити унікальні риси, переваги та недоліки української системи у глобальному контексті.

Параметр	Україна	Модель ENFSI (Ідеал)	США	Німеччина
Управління та структура	Централізована, відомча (Мін'юст, МВС, МОЗ)	Мережа незалежних інститутів	Децентралізована, фрагментована (федеральний, штатний, місцевий рівні)	Гібридна (державні лабораторії та приватні експерти)
Кваліфікація експерта	Державна атестація (ЦЕКК), єдиний реєстр	Інституційна компетентність	Добровільна сертифікація професійними радами	Публічне призначення (ТПП), сертифікація за ISO/IEC17024
Стандарт якості	Закон «Про судову експертизу», внутрішні методики	Посібники з найкращих практик (BPM), ISO/IEC17025	ISO/IEC17025, реєстр стандартів OSAC	Різноманітні (ISO/IEC17025 для лабораторій)
Ключова перевага	Єдність підходів, державне фінансування, широке покриття	Гармонізація, фокус на якості, співпраця	Гнучкість, професійна автономія, інноваційність	Високий рівень довіри до експертів, гнучкість ринку
Ключова слабкість	Ризик інституційної упередженості, відсутність зовнішнього контролю якості, бюрократична інерція	Добровільність дотримання стандартів	Відсутність єдиних стандартів, нерівномірна якість	Складність системи, багаторівневність статусу експертів

Розуміння сутності судово-експертної діяльності неможливе без чіткого визначення її ключових компонентів: предмета, об'єкта, завдань, функцій та методів. Ці елементи формують теоретичний каркас СЕД та визначають її практичне спрямування.

Предмет та об'єкт судово-експертної діяльності

У вітчизняній науковій традиції предмет судово-експертної діяльності зазвичай пов'язують із тим, які саме фактичні відомості про події та обставини провадження може встановити експерт і в який спосіб він це робить. Йдеться про дані, що мають значення для вирішення завдань судочинства і здобуваються не «зі слів», а через застосування спеціальних знань та дослідження матеріальних об'єктів або матеріалізованих носіїв інформації (документів, слідів, речей, цифрових носіїв тощо).

Інакше кажучи, предметом тут є не правові оцінки, а фактичні характеристики об'єктів і пов'язані з ними обставини, які експерт може науково обґрунтовано встановити й викласти так, щоб ці результати були придатні для подальшої процесуальної оцінки в суді.

У вузькому сенсі, предметом експертизи може вважатися конкретне експертне завдання, яке стоїть перед експертом. Наприклад, предметом судово-економічної експертизи є фактичні дані про допущені правопорушення економічного характеру, а предметом судово-гуманітарної експертизи – моральні та етико-правові цінності й відносини в суспільстві при здійсненні публічної діяльності.

Предмет СЕД є динамічною категорією, що визначається питаннями, поставленими перед експертом, та обставинами конкретної справи, і він постійно розширюється з розвитком науки, техніки та появою нових видів правопорушень, що вимагає оновлення методик та підготовки експертів у нових галузях.

Об'єктами судово-експертної діяльності є матеріальні об'єкти, явища і процеси, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні. Це можуть бути речові докази, документи, зразки для порівняльного дослідження, тіло людини, психіка людини, а також матеріали справи, в яких зафіксована інформація про ці об'єкти. Прикладами об'єктів можуть бути уламки, шматки предметів, вузли та петлі на мотузках тощо.

Об'єкти є носіями інформації, яку експерт виявляє та аналізує за допомогою спеціальних знань. Важливим принципом при роботі з об'єктами є їх максимальне збереження, наскільки це можливо в ході дослідження.

Завдання та функції судово-експертної діяльності.

Завдання судово-експертної діяльності випливають з її мети – сприяння правосуддю. Згідно з українським законодавством та науковою доктриною, основними завданнями СЕД є:

- проведення повного дослідження та надання обґрунтованого та об'єктивного письмового висновку експерта;
- сприяння органам досудового розслідування та суду у встановленні істини у справі шляхом надання спеціальних знань;

- забезпечення правосуддя незалежною, кваліфікованою та об'єктивною експертизою, орієнтованою на максимальне використання досягнень науки і техніки;

- встановлення фактичних даних та обставин, що мають значення для правильного вирішення справи. Наприклад, завданням науково-технічної експертизи є об'єктивне і комплексне дослідження об'єктів експертизи та перевірка їх відповідності вимогам і нормам чинного законодавства.

Функції судово-експертної діяльності розкривають її різноманітні аспекти та роль у правосудді. Доктринально виділяють такі основні функції:

1. Пізнавальна (гностична): Отримання нових, раніше невідомих знань про факти та обставини справи на основі застосування спеціальних знань.

2. Доказова: Формування судових доказів у вигляді висновку експерта, який є джерелом доказів у процесі.

3. Ідентифікаційна: Встановлення тотожності або групової належності різних об'єктів (наприклад, ідентифікація особи за слідами, зброї за кулями тощо).

4. Діагностична: Визначення властивостей, стану об'єктів, механізму події, причинно-наслідкових зв'язків.

5. Класифікаційна: Віднесення об'єктів до певного класу, роду, виду на основі їхніх ознак.

6. Прогностична: (Зустрічається рідше) Прогнозування можливого розвитку подій або зміни стану об'єктів за певних умов.

7. Профілактична (попереджувальна): Виявлення причин та умов, що сприяли вчиненню правопорушення. Судовий експерт має право вказувати у висновку на виявлені в ході проведення судової експертизи факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання, що може включати й такі аспекти.

8. Методична та організаційна (для СЕД як системи): Ці функції впливають із системного розуміння СЕД, закріпленого в проекті Закону "Про судово-експертну діяльність", і включають розробку та вдосконалення науково-методичного забезпечення експертиз, організацію діяльності експертних установ, підготовку та підвищення кваліфікації кадрів, забезпечення якості експертних досліджень.

Це свідчить, що функції СЕД виходять за межі простого встановлення фактів для суду і охоплюють важливі системні аспекти.

Методи судово-експертної діяльності.

Методи СЕД – це система науково обґрунтованих способів, прийомів та засобів, що застосовуються експертами для дослідження об'єктів та вирішення поставлених перед ними завдань. Класифікація методів є важливою для розуміння їхньої сутності та можливостей.

За рівнем загальності та сферою застосування методи поділяються на:

- **Загальнонаукові методи:** Це методи, що використовуються в усіх або багатьох галузях наукового пізнання. До них належать спостереження, вимірювання, опис, порівняння, експеримент, аналіз, синтез, індукція, дедукція, абстрагування, узагальнення, моделювання, а також методи діалектичної та формальної логіки.

- **Спеціальні (окремо-наукові) методи:** Це методи, розроблені в конкретних

галузях науки і техніки (фізики, хімії, біології, медицини, психології тощо) та адаптовані для вирішення завдань судової експертизи. Прикладами є мікроскопія, спектральний аналіз, хроматографія, рентгеноструктурний аналіз, методи молекулярно-генетичного аналізу (ДНК-аналіз), методи психологічної діагностики та інші.

• **Методи власне криміналістичної експертизи (або судово-експертні методи):** Це специфічні методики, розроблені безпосередньо в теорії та практиці судової експертизи для дослідження традиційних криміналістичних об'єктів. До них належать методи трасології, балістики, почеркознавства, технічного дослідження документів тощо.

Законодавство України встановлює вимоги до методів, що використовуються в СЕД. Вони мають бути допустимими, тобто передбаченими законодавством або не суперечити йому, науково обґрунтованими та забезпечувати підготовку кваліфікованого та об'єктивного висновку експерта. Ця вимога "допустимості методів", яка включає їх наукову обґрунтованість, тісно пов'язана з міжнародними вимогами валідації методів, наприклад, як це зазначено в керівництвах ENFSI.³ Валідація методів є ключовим елементом забезпечення якості та надійності експертних висновків, і питання процедур такої валідації нових методів в Україні перед їх впровадженням у практику є актуальним.

Таблиця 2: Характеристика основних компонентів судово-експертної діяльності в Україні

Компонент	Характеристика в Україні (на основі законодавства та доктрини)	Міжнародні аспекти/акценти
Предмет	Фактичні дані та обставини справи, що встановлюються експертом на основі спеціальних знань. Експертне завдання.	Визначається питаннями, що ставляться перед експертом, та обставинами справи. Акцент на релевантності для судового процесу.
Об'єкт	Матеріальні об'єкти, явища, процеси, що містять інформацію про обставини справи. Речові докази, документи, зразки тощо.	Матеріальні сліди, предмети, цифрові дані. Важливість процедур поводження з об'єктами для збереження їх цілісності та доказової сили (chain of custody).
Основні завдання	Проведення повного, об'єктивного дослідження, надання обґрунтованого висновку. Сприяння встановленню істини. Забезпечення правосуддя незалежною експертизою.	Надання об'єктивної, науково обґрунтованої інформації суду або органам розслідування. Допомога у встановленні фактів.
Ключові функції	Пізнавальна, доказова, ідентифікаційна, діагностична, класифікаційна, прогностична,	Переважно пізнавальна, ідентифікаційна, діагностична, оціночна. Менший акцент на

	профілактична, організаційна.	методична,	профілактичній функції в рамках самого експертного дослідження.
Класифікація методів	Загальнонаукові, спеціальні (окремо-наукові), власне судово-експертні (криміналістичні). Вимоги: допустимість, наукова обґрунтованість.		Акцент на науковій валідації методів (fitness for purpose), відтворюваності, точності. Стандартизація методів (ISO, ENFSI BPMs). ³ Оцінка невизначеності вимірювань.

Для глибокого розуміння правового регулювання та теоретичних засад експертного забезпечення правосуддя важливим є чітке розмежування понять "судово-експертна діяльність" (СЕД) та "судова експертиза" (СЕ). Це розмежування має як правовий, так і понятійний (доктринальний) аспекти.

Правовий аспект розмежування понять в Україні.

В українському законодавстві ці поняття мають різне смислове навантаження. Судова експертиза (СЕ) визначається статтею 1 Закону України "Про судову експертизу" як "дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування чи суду". Це визначення акцентує увагу на СЕ як на конкретному процесі дослідження, що проводиться уповноваженим суб'єктом (експертом) з визначеною метою в рамках судочинства. Деякі наукові джерела також характеризують судову експертизу як процесуальну дію, спрямовану на отримання доказів.

Натомість, **судово-експертна діяльність (СЕД)**, як визначено у проекті Закону України "Про судово-експертну діяльність", є значно ширшим поняттям. Це "системна діяльність, що здійснюється визначеними цим Законом суб'єктами, пов'язана з організацією, проведенням судових експертиз, їх науково-методичним, інформаційним та кадровим забезпеченням".

Схоже широке визначення наводиться і в інших аналітичних матеріалах, де СЕД описується як "особливий вид діяльності, пов'язаної з організацією та проведенням судових експертиз, експертних досліджень". Таким чином, СЕД охоплює всю інфраструктуру, комплекс правових, організаційних, науково-методичних, кадрових та інших заходів, які забезпечують можливість ефективного проведення судових експертиз та функціонування експертної системи в цілому.

З правової точки зору, співвідношення між СЕД та СЕ можна охарактеризувати як співвідношення родового та видового понять. Судова експертиза є ключовим, але не єдиним компонентом судово-експертної діяльності; вона є основною формою реалізації СЕД у процесуальному аспекті, тобто безпосереднім інструментом отримання доказової інформації.

Понятійний (доктринальний) аспект розмежування

У науковій доктрині України також підтримується розмежування цих понять. Багато науковців підкреслюють, що судова експертиза є ядром, центральним елементом судово-експертної діяльності. СЕД розглядається як

складна, багатогранна система, що включає не тільки саме експертне дослідження, а й правове регулювання цієї сфери, організаційні засади функціонування експертних установ, науково-методичне забезпечення розробки та впровадження експертних методик, підготовку та підвищення кваліфікації судових експертів, міжнародне співробітництво та інші аспекти.

Варто звернути увагу на аналіз співвідношення понять "судова експертиза" та "експертне дослідження". Зазначається, що в контексті кримінального провадження експертне дослідження, яке проводиться за зверненням органу досудового розслідування, по суті, є судовою експертизою. Це вказує на можливу синонімічність термінів "судова експертиза" та "експертне дослідження" у певних процесуальних контекстах, однак це не означає їх тотожності з більш широким поняттям "судово-експертна діяльність".

З філософської точки зору, судову експертизу можна розглядати як конкретний прояв пізнавальної діяльності людини, що здійснюється в специфічних умовах правосуддя з використанням спеціальних знань. Тоді як судово-експертна діяльність постає як соціальний інститут, що створює умови, регулює та забезпечує цю пізнавальну діяльність в інтересах правосуддя.

Розмежування СЕД та СЕ має не лише термінологічне, а й глибоке практичне значення. Воно впливає на підходи до організації всієї системи експертного забезпечення правосуддя, включаючи планування ресурсів, фінансування, управління якістю, розвиток експертної науки та підготовку кадрів. Якщо СЕД розглядати лише як сукупність окремих експертиз, то увага концентруватиметься переважно на процесі дослідження. Натомість, розуміння СЕД як системи вимагає комплексного підходу до її управління, що включає стратегічне планування, розвиток інфраструктури, підтримку наукових досліджень у галузі експертології, стандартизацію та сертифікацію, що виходить далеко за межі проведення окремої судової експертизи.

Незважаючи на досить чітке законодавче (в проекті) та доктринальне розмежування, на практиці може виникати певне змішування цих понять, особливо коли йдеться про "експертну діяльність" у загальному, неформальному сенсі. Важливо, щоб правозастосовні органи, суди та інші учасники правовідносин чітко усвідомлювали цю різницю, особливо при застосуванні норм чинного Закону України "Про судову експертизу" та, в майбутньому, Закону "Про судово-експертну діяльність". Це розмежування також може впливати на визначення меж відповідальності різних суб'єктів у сфері СЕД: наприклад, відповідальність конкретного судового експерта за наданий ним висновок та відповідальність керівника експертної установи за належну організацію судово-експертної діяльності в установі.

Цікаво, що міжнародні документи та стандарти частіше оперують термінами, що стосуються безпосередньо процесу експертизи (наприклад, "forensic examination", "forensic analysis", "forensic services", "inspection") та забезпечення його якості, аніж всеохоплюючим поняттям "forensic expert activity" у тому широкому інституційному сенсі, як його пропонує український проект закону. Це свідчить про певні відмінності у концептуальних підходах до структурування та регулювання цієї сфери.

Судово-експертна діяльність в Україні спирається на міцне наукове підґрунтя, сформоване працями багатьох поколінь вчених. Розвиток теорії та практики судової експертизи, формування судової експертології як самостійної галузі знань є результатом їхньої плідної наукової та педагогічної діяльності.

Огляд ключових наукових джерел

Науковий доробок у сфері СЕД в Україні представлений численними монографіями, підручниками, науковими статтями та матеріалами конференцій. Серед фундаментальних праць, що становлять теоретичну основу сучасної української експертології, слід виділити роботи М.Я. Сегая, присвячені методології судової ідентифікації, та праці Н.І. Клименко з загальної теорії судової експертології, теорії і практики судової експертизи. Вагомим внеском є підручник "Судова експертологія" за загальною редакцією В.М. Тертишника, а також праці П.Д. Біленчука з питань використання спеціальних знань у кримінальному провадженні, зокрема при розслідуванні комп'ютерних злочинів.

Актуальні проблеми та досягнення СЕД регулярно обговорюються на сторінках фахових наукових видань, таких як "Теорія та практика судової експертизи і криміналістики" та "Криміналістичний вісник". Важливу роль у розвитку наукової думки та обміні досвідом відіграють збірники наукових праць та матеріали всеукраїнських і міжнародних науково-практичних конференцій, що видаються провідними науково-дослідними експертними установами та закладами вищої освіти.

Основні тематичні напрямки наукових досліджень у сфері СЕД в Україні охоплюють широке коло питань, зокрема:

- розробку загальної теорії та методології судової експертизи (судової експертології);
- дослідження проблем криміналістичної ідентифікації та діагностики;
- вдосконалення методик проведення окремих родів та видів судових експертиз;
- вирішення проблем правового, організаційного та науково-методичного забезпечення СЕД;
- вивчення форм та методів використання спеціальних знань у різних видах судочинства;
- впровадження новітніх науково-технічних досягнень в експертну практику;
- питання гармонізації національного законодавства та практики СЕД з міжнародними стандартами.

Розвиток "судової експертології" як самостійної наукової дисципліни в Україні, що підтверджується фундаментальними працями згаданих вчених, свідчить про високий рівень теоретичного осмислення проблем СЕД. Це виходить за межі розробки окремих експертних методик і спрямовано на формування власної теорії, методології та системи знань у цій галузі.

Судово-експертна діяльність в Україні перебуває в процесі постійного розвитку, зумовленого як внутрішніми потребами правової системи, так і глобальними тенденціями. Основними векторами цього розвитку є гармонізація з міжнародними стандартами, впровадження новітніх технологій та вдосконалення нормативно-правового і науково-методичного забезпечення.

Гармонізація з міжнародними та європейськими стандартами

Інтеграція України до європейського правового простору вимагає приведення національної системи СЕД у відповідність до міжнародних та європейських стандартів. Ключовим напрямком тут є співпраця з **Європейською мережею судово-експертних установ (ENFSI)**. Членство провідних українських експертних установ, таких як Національний науковий центр "Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса", в ENFSI сприяє обміну досвідом, участі в міжнародних заходах та впровадженню Керівництв з найкращої практики (BPMs).

Важливим аспектом є **впровадження стандартів ISO**. Це стосується як акредитації судово-експертних лабораторій відповідно до вимог ISO/IEC 17025 ("Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій"), так і органів інспектування (наприклад, підрозділів, що здійснюють огляд місця події) за стандартом ISO/IEC 17020 ("Оцінка відповідності. Вимоги до роботи різних типів органів, що здійснюють інспектування"). В Україні вже прийнято низку національних стандартів, гармонізованих з ISO, що стосуються мінімізації ризику забруднення ДНК (ДСТУ ISO 18385:2019), термінології в криміналістиці (ДСТУ ISO 21043-1:2021) та поводження з об'єктами дослідження (ДСТУ ISO 21043-2:2021). Акредитація державних спеціалізованих експертних установ розглядається як поступовий крок інтеграції України до ЄС. Успішна гармонізація вимагає не лише формального прийняття стандартів, а й створення та підтримки дієвих систем управління якістю в експертних установах, що включає регулярні внутрішні та зовнішні аудити, валідацію методів, програми міжлабораторних порівнянь та перевірки кваліфікації персоналу.

Активне **міжнародне співробітництво** в галузі СЕД, включаючи обмін інформацією, проведення спільних наукових досліджень та участь у міжнародних програмах навчання та підвищення кваліфікації (наприклад, програма обміну CEPOL – Агентства Європейського Союзу з підготовки співробітників правоохоронних органів) є невід'ємною складовою розвитку.

Впровадження новітніх технологій

Науково-технічний прогрес відкриває нові можливості для судової експертизи. **Цифровізація правосуддя та СЕД** є одним із пріоритетних напрямків, що передбачає ширше використання електронного документообігу, створення та ведення спеціалізованих баз даних, застосування цифрових інструментів для проведення досліджень та обробки результатів.

Особливу увагу привертає потенціал **штучного інтелекту (ШІ)** в СЕД. Системи ШІ можуть використовуватися для аналізу великих обсягів даних, швидкого пошуку релевантної інформації та прецедентів, прогнозування ймовірних результатів справ та оптимізації розподілу ресурсів суду. В експертній практиці ШІ може застосовуватися для обробки документів, розпізнавання образів (наприклад, облич), аналізу відео- та аудіозаписів, допомоги в інтерпретації складних ДНК-профілів. Європейський досвід свідчить про використання ШІ переважно як допоміжного інструменту на стадії розслідування, з наголосом на необхідності людського контролю та верифікації результатів. Впровадження ШІ створює своєрідну "гонку озброєнь" між можливостями злочинців (наприклад, використання дідфейків) та правоохоронців/експертів. Це

також піднімає серйозні етичні питання, проблеми валідації алгоритмів ШІ, забезпечення їх прозорості та пояснюваності, захисту персональних даних, а також питання щодо доказової сили та надійності "AI-generated evidence".

Розвиток методів **ДНК-аналізу** залишається актуальним напрямком. Це включає вдосконалення технологій ДНК-профілювання, розробку методів аналізу складних біологічних сумішей (коли присутня ДНК кількох осіб), роботу з низькоякісними або деградованими зразками ДНК, а також використання портативних пристроїв для швидкого ДНК-аналізу безпосередньо на місці події. Застосування методів машинного навчання (Machine Learning) в аналізі ДНК дозволяє автоматизувати процеси, підвищити точність інтерпретації результатів та ефективніше обробляти низькоякісні зразки.

Окрім цього, триває розвиток методів і в традиційних видах експертиз, таких як балістична, трасологічна, почеркознавча, за рахунок впровадження нового високоточного обладнання та спеціалізованого програмного забезпечення.

Удосконалення нормативно-правового та науково-методичного забезпечення

Ефективний розвиток СЕД неможливий без належного нормативно-правового та науково-методичного підґрунтя. Важливим кроком у цьому напрямку є **вдосконалення законодавства**, зокрема, очікується прийняття нового Закону України "Про судово-експертну діяльність", який має комплексно врегулювати цю сферу. Також необхідним є внесення змін до чинних нормативно-правових актів для їх адаптації до сучасних вимог, міжнародних стандартів та викликів сьогодення (наприклад, зміни, що стосуються безстроковості свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта, процедур підвищення кваліфікації, особливостей адміністративної процедури у сфері СЕД).

Постійної уваги потребує **розробка та оновлення науково обґрунтованих та валідованих методик** проведення судових експертиз, особливо для нових видів досліджень та об'єктів, що з'являються у зв'язку з розвитком технологій.⁵

Забезпечення високого рівня компетентності судових експертів є ключовим фактором якості СЕД. Тому важливим напрямком є **вдосконалення системи підготовки та підвищення кваліфікації кадрів**, їх навчання новим методам, технологіям та роботі з сучасним обладнанням.¹

Не менш важливим є подальше **посилення гарантій незалежності та об'єктивності судових експертів**, дотримання ними правил професійної етики, що є запорукою довіри до експертних висновків. Розвиток СЕД в Україні нерозривно пов'язаний із загальним станом правової системи, зокрема з успішністю реформи правосуддя, реальним забезпеченням верховенства права та ефективною боротьбою з корупцією. Ці фактори безпосередньо впливають на можливість реалізації принципів незалежності експертів та об'єктивності їхніх висновків.

Актуальним залишається питання розробки конкретних кроків в Україні для валідації та стандартизації використання ШІ в судовій експертизі, а також формування відповідних етичних кодексів для експертів, що працюють з такими технологіями.

Проведений порівняльний аналіз розуміння поняття судово-експертної діяльності (СЕД) в законодавстві України та міжнародних правових актах і стандартах дозволяє зробити низку узагальнень.

Українське законодавство, особливо проекту Закону "Про судово-експертну діяльність", демонструє прагнення до комплексного, системного підходу до регулювання СЕД. Такий підхід має переваги у створенні єдиної нормативної рамки, що охоплює організаційні, правові, науково-методичні та кадрові аспекти. Водночас, він несе певні виклики щодо забезпечення гнучкості системи та її здатності оперативно реагувати на швидкі зміни в науці, техніці та міжнародній практиці. Існує також невирішене конституційне питання щодо визначення засад судової експертизи "виключно законами", що може впливати на легітимність підзаконного регулювання у цій сфері.

На відміну від цього, міжнародні стандарти, зокрема розроблені ENFSI та ISO, переважно фокусуються на забезпеченні якості, компетентності та процедурній досконалості конкретних експертних процесів та послуг. Вони пропонують інструменти для валідації методів, акредитації лабораторій та сертифікації персоналу, спрямовані на підвищення надійності та взаємного визнання результатів експертиз. Міжнародні правові акти загального характеру, такі як рекомендації Ради Європи та принципи ООН, встановлюють ширші етичні та правові рамки, в яких має функціонувати СЕД.

Спільним для національного та міжнародного підходів є визнання ключової ролі СЕД у забезпеченні правосуддя, наголос на принципах незалежності, об'єктивності та компетентності судового експерта, а також необхідності використання науково обґрунтованих методів дослідження. Розмежування понять "судово-експертна діяльність" та "судова експертиза", де перше є родовим поняттям, що охоплює всю систему, а друге – видовим, що позначає конкретний процес дослідження, є важливим як з теоретичної, так і з практичної точки зору для належної організації експертного забезпечення.

Перспективи розвитку СЕД в Україні значною мірою залежать від успішної реалізації кількох ключових напрямків.

1. **Подальша гармонізація з міжнародними та європейськими стандартами:** Це включає не лише формальне впровадження стандартів ISO та рекомендацій ENFSI, але й розбудову дієвих систем управління якістю в експертних установах, регулярну акредитацію та участь у програмах перевірки кваліфікації.

2. **Збалансоване впровадження новітніх технологій:** Використання потенціалу цифрових технологій, штучного інтелекту, сучасних методів ДНК-аналізу та інших досягнень науки і техніки має супроводжуватися розробкою відповідних методик, валідацією, правовим регулюванням та урахуванням етичних аспектів і ризиків.

3. **Удосконалення нормативно-правового та науково-методичного забезпечення:** Прийняття профільного Закону "Про судово-експертну діяльність", оновлення існуючої нормативної бази, розробка та актуалізація науково обґрунтованих експертних методик, а також вдосконалення системи підготовки та підвищення кваліфікації судових експертів є нагальними завданнями.

4. **Зміцнення наукового потенціалу:** Підтримка наукових досліджень у галузі судової експертології, сприяння діяльності наукових шкіл та активне впровадження результатів досліджень у практику є запорукою інноваційного розвитку СЕД.

Забезпечення ефективної, незалежної та високопрофесійної судово-експертної діяльності є невід'ємною складовою утвердження верховенства права та побудови справедливого суспільства в Україні.

Поняття та класифікація судових експертиз.

Судова експертиза як процесуальна форма використання спеціальних знань

Судова експертиза є самостійною процесуальною формою перевірки доказів і водночас способом одержання нових фактичних даних у межах провадження. Її призначення полягає не лише в підтвердженні вже зібраної доказової інформації, а й у з'ясуванні обставин, які неможливо встановити без застосування спеціальних знань. Саме тому експертиза посідає особливе місце серед інших засобів доказування.

За своїм змістом судова експертиза зводиться до проведення експертом дослідження речових доказів та інших матеріалів, наданих у його розпорядження за дорученням слідчого, дізнавача, захисника або суду. Таке дослідження має чітко окреслену мету — встановлення фактичних даних, що мають значення для правильного вирішення конкретної справи. На відміну від звичайного огляду чи аналізу матеріалів, експертне дослідження здійснюється з використанням спеціальних методик, приладів та науково обґрунтованих прийомів.

Результатом проведеної судової експертизи є письмовий висновок експерта. Цей документ не має допоміжного або консультативного характеру: закон надає йому статус одного з джерел доказів, а відомості, що в ньому містяться, розглядаються як докази за умови дотримання процесуальних вимог. Інакше кажучи, експерт не просто висловлює професійну думку, а фіксує встановлені дослідним шляхом факти у формі, придатній для їх процесуальної оцінки.

Разом із тим експертні дослідження не обмежуються виключно сферою судочинства. У різних галузях державного управління широко застосовуються так звані державні експертизи, що проводяться органами виконавчої влади та іншими уповноваженими структурами. Йдеться, зокрема, про екологічну експертизу проєктів, реалізація яких може впливати на стан довкілля, або про експертизу умов праці, від висновків якої залежать питання пільгового пенсійного забезпечення чи додаткових відпусток.

Окреме місце серед таких різновидів посідає військово-лікарська експертиза. Вона проводиться як у мирний, так і у воєнний час у Збройних Силах України, інших військових формуваннях та правоохоронних органах. Її завданням є визначення придатності громадян за станом здоров'я до проходження служби, а також встановлення причинного зв'язку між травмами, захворюваннями чи пораненнями та виконанням службових обов'язків. Для здійснення цих функцій створюються військово-лікарські та лікарсько-льотні комісії.

Попри зовнішню подібність до експертиз у інших сферах, судова експертиза має принципово інший — процесуальний — статус. Вона здійснюється в межах

кримінального, цивільного, господарського або адміністративного провадження та суворо регламентується відповідними процесуальними кодексами. Ці нормативні акти визначають підстави призначення експертизи, коло прав і обов'язків експерта та інших учасників процесу, вимоги до процесуальних документів і порядок використання результатів експертного дослідження.

Таким чином, судову експертизу відрізняють від інших видів експертної діяльності кілька ключових ознак: її призначення та проведення відбуваються в чітко визначеній правовій процедурі; дослідження ґрунтуються на спеціальних знаннях у галузях науки і техніки; висновок експерта має доказове значення; для досліджень зазвичай використовується спеціалізоване обладнання; здійснюється системна підготовка експертних кадрів і контроль якості їх роботи; практикується проведення комісійних і комплексних експертиз; науковий розвиток забезпечує постійне вдосконалення експертних методик. Саме сукупність цих характеристик дозволяє розглядати судову експертизу як особливий, процесуально значущий інструмент встановлення істини у справі.

Нормативні засади та процесуальний зміст судової експертизи

У законодавстві України поняття експертизи розкривається через її пізнавальну сутність. Так, у статті 1 Закону України «Про судову експертизу» експертиза визначається як дослідження, що здійснюється експертом із використанням спеціальних знань і спрямоване на вивчення матеріальних об'єктів, явищ та процесів, які містять відомості про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування або суду.

Це визначення важливе не лише з формального погляду. Воно окреслює межі експертного пізнання і водночас підкреслює, що експерт працює не з абстрактними припущеннями, а з конкретними носіями інформації, які мають безпосередній зв'язок із предметом доказування.

Організаційні засади судово-експертної діяльності врегульовані низкою положень спеціального закону. Зокрема, стаття 7 визначає систему організації такої діяльності, тоді як стаття 8 покладає функції науково-методичного забезпечення на центральні органи виконавчої влади, до сфери управління яких належать спеціалізовані експертні установи та відомчі експертні служби.

У цьому контексті Закон України «Про судову експертизу» фактично виходить за межі простого регулювання окремої процесуальної дії. Він формує професійний статус судово-експертної діяльності, розглядаючи її як різновид науково-практичної роботи, що має власну систему правового, організаційного та методичного забезпечення.

Не випадково в науковій літературі неодноразово висловлювалась думка, що за своїм змістом цей нормативний акт більше відповідав би назві «Закон України “Про судово-експертну діяльність”». Адже в ньому закладені основи підготовки, атестації та кваліфікації судових експертів, визначені засади методичного забезпечення, фінансування, а також окреслені напрями міжнародного співробітництва у сфері судової експертизи.

Разом з тим чинне законодавче регулювання не позбавлене прогалин. Передусім йдеться про необхідність чіткого визначення статусу судового експерта, керівника судово-експертної установи та органу, до сфери управління якого належить така установа. Також доцільним видається нормативне

закріплення загальних положень щодо порядку проведення експертиз, професійної підготовки експертів і розроблення судово-експертних методик.

Окремої уваги потребують питання відповідальності за порушення вимог, що регламентують судово-експертну діяльність. Йдеться не лише про відповідальність самого експерта, а й про відповідальність керівників експертних установ, інших працівників та учасників процесу, діяльність яких впливає на якість і достовірність експертних досліджень.

Судова експертиза проводиться виключно з дотриманням вимог законодавства. Її призначення здійснюється за завданням слідчого, прокурора або суду в кримінальному провадженні, а також судом у цивільних, адміністративних та інших юрисдикційних процесах.

Юридичною підставою проведення експертизи є наявність відповідної постанови слідчого чи ухвали суду. Така вимога прямо передбачена кримінальним, цивільним та адміністративним процесуальним законодавством, що надає експертному дослідженню належну процесуальну форму і гарантує його допустимість у системі доказування.

Правове регулювання судово-експертної діяльності не обмежується лише законами та кодексами. Вагому роль відіграють підзаконні нормативні акти центральних органів виконавчої влади, які деталізують порядок призначення і проведення експертиз, особливості діяльності державних і недержавних експертів, а також функціонування відомчих експертних служб.

Призначення судової експертизи загалом не є обов'язковою слідчою дією. Водночас закон прямо передбачає низку випадків, коли застосування спеціальних знань у формі експертизи є імперативною вимогою і не залежить від розсуду слідчого або суду.

До таких ситуацій належать встановлення причин смерті, характеру та тяжкості тілесних ушкоджень, визначення психічного стану особи за наявності сумнівів щодо її осудності або обмеженої осудності, з'ясування статевої зрілості потерпілої особи у справах про статеві злочини, а також встановлення віку особи, коли іншим шляхом ці відомості отримати неможливо.

Крім того, обов'язкове призначення судово-психіатричної експертизи передбачене у випадках, коли психічний стан особи ставить під сумнів її здатність правильно сприймати обставини справи та давати показання. Такий підхід відображає прагнення законодавця забезпечити процесуальну справедливість і достовірність доказування.

Спеціальні правила діють і під час розслідування кримінальних проваджень щодо неповнолітніх. Для з'ясування рівня їх загального розвитку, особливостей психіки та здатності усвідомлювати значення своїх дій може призначатися психологічна або комплексна психолого-психіатрична експертиза.

У межах експертного дослідження аналізу підлягають виключно ті об'єкти, які офіційно надані слідчим або судом. Об'єктами судової експертизи є матеріальні носії інформації про подію, що розслідується, а також факти, встановлення яких потребує спеціальних знань.

До таких об'єктів можуть належати живі особи, трупи та їх частини, речові докази, тварини, зразки для порівняльного дослідження, документи, матеріальна

обстановка місця події. Самостійний збір матеріалів для експертизи експертові заборонений, що є важливою гарантією його процесуальної неупередженості.

Водночас це обмеження не поширюється на використання стандартних еталонних зразків, колекційних матеріалів, а також спеціальної довідкової і нормативно-технічної інформації, необхідної для проведення дослідження.

Результати експертного дослідження оформлюються у висновку експерта — спеціальному процесуальному документі. Він складається у письмовій формі відповідно до вимог процесуального закону і має чітко визначену структуру.

Висновок експерта належить до самостійних джерел доказів. Він ґрунтується на всебічній та об'єктивній оцінці результатів досліджень і використовується судом та іншими учасниками процесу для встановлення фактичних обставин справи.

Якщо за результатами проведених досліджень експерт не має можливості дати відповіді на поставлені питання або сформулювати висновки з власної ініціативи, він зобов'язаний скласти письмове повідомлення про неможливість надання висновку.

Підсумовуючи викладене, судову експертизу можна визначити як проведене судовим експертом із використанням спеціальних знань і відповідно до вимог закону дослідження наданих компетентними органами об'єктів з метою встановлення фактичних даних у справі. Результати такого дослідження фіксуються у висновку експерта, який має самостійне доказове значення у кримінальному та інших видах судочинства.

Закономірності формування та розвитку класів та видів судових експертиз

Логіка будь-якої науки починається з класифікації – упорядкування знань про об'єкти, що вивчаються. У судовій експертології класифікація експертиз є не просто формальним актом систематизації, а фундаментальним інструментом, що відображає закономірності розвитку самої науки, її зв'язок із потребами правоохоронної та судової практики, а також її інтеграцію з іншими галузями знань. Як справедливо зазначав один із засновників вітчизняної криміналістики та судової експертизи Р.С. Белкін, науково обґрунтована класифікація дозволяє не тільки орієнтуватися в існуючому різноманітті експертиз, а й прогнозувати появу нових родів та видів, а також оптимізувати організацію експертної діяльності [1].

Предметом цього розділу є аналіз закономірностей, що лежать в основі формування та еволюції системи судових експертиз. Ці закономірності можна умовно поділити на дві групи: **зовнішні (соціально-правові)** та **внутрішні (науково-методологічні)**.

Зовнішні закономірності визначаються, насамперед, запитамі суспільства та держави, що знаходять своє відображення у праві.

Закономірність диференціації та інтеграції знань. Це ключова рушійна сила розвитку системи експертиз. З одного боку, відбувається постійна *диференціація* – виокремлення нових, вузьких галузей знання з уже існуючих. Наприклад, з єдиної судово-медичної експертизи з часом виокремились генетична, імунологічна, цитологічна експертизи. З традиційної технічної експертизи документів виокремилась комп'ютерно-технічна експертиза. Цей процес безпосередньо пов'язаний з науково-технічним прогресом та

ускладненню об'єктів дослідження. З іншого боку, спостерігається процес *інтеграції* знань, коли для вирішення складних завдань виникають комплексні, міжродові експертизи, що потребують участі фахівців з різних галузей. Класичним прикладом є медико-криміналістична експертиза, що об'єднує знання судової медицини та трасології для дослідження механізму утворення тілесних ушкоджень. Ще один приклад – психолого-психіатрична експертиза, що інтегрує знання психології та психіатрії.

Закономірність залежності від розвитку суспільних відносин та злочинності. Структура злочинності та характер правопорушень безпосередньо впливають на попит на певні види експертиз. Наприклад, розвиток економічних відносин та фінансових ринків спричинив бурхливий розвиток судово-економічної та судово-бухгалтерської експертиз. Поширення кіберзлочинності зробило комп'ютерно-технічну експертизу та експертизу телекомунікаційних систем одними з найбільш затребуваних. Екологічні проблеми та техногенні катастрофи актуалізували судово-екологічну експертизу. Ця закономірність демонструє, що судова експертологія є динамічною системою, яка чутливо реагує на соціальні зміни.

Закономірність правової інституціоналізації. Новий вид експертної діяльності може існувати де-факто, але його повноцінне становлення завершується лише після визнання державою та закріплення у нормативно-правових актах. Цей процес включає розробку та затвердження відповідних методик, підготовку та атестацію експертів, внесення нового виду експертизи до офіційних переліків (наприклад, до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України). Як зазначає Н.І. Клименко, цей процес перетворює сукупність спеціальних знань на повноцінний інститут судової експертизи, що функціонує в правовому полі [2].

Внутрішні (науково-методологічні) закономірності стосуються розвитку самої експертології як науки.

Закономірність формування власного предмета, об'єкта та методу. Новий рід або вид експертизи остаточно формується тоді, коли він отримує власний, специфічний предмет дослідження (питання, які вирішує), унікальну сукупність об'єктів та, що найважливіше, розробляє специфічні методи та методики, адаптовані для вирішення експертних завдань. Наприклад, судова фоноскопична експертиза сформувалася, коли розробила методи аналізу акустичних сигналів та мовлення для ідентифікації особи за голосом та встановлення змісту розмови.

Закономірність "експертизації" базових наук. Судова експертологія не створює знання "з нуля". Вона запозичує досягнення фундаментальних та прикладних наук (фізики, хімії, біології, психології, матеріалознавства) та трансформує їх для потреб судочинства. Цей процес трансформації, або "експертизації", включає адаптацію методів до специфічних об'єктів (часто пошкоджених, неповних), розробку критеріїв оцінки результатів з точки зору доказового права та формулювання висновків у формі, зрозумілій для слідчого та суду.

Класифікація судових експертиз

Класифікація судових експертиз і її значення для експертології

У теорії судової експертології напрацьовано кілька підходів до класифікації експертиз. Кожен із них має не лише теоретичне, а й прикладне значення, адже дозволяє впорядкувати різноманіття експертних досліджень і полегшує їх практичне застосування. Найбільш усталеною вважається класифікація за характером спеціальних знань, покладених в основу експертного дослідження.

У межах цього підходу всі судові експертизи вибудовуються у багаторівневу систему. Найвищою ланкою є клас експертиз, який об'єднує дослідження за спільною галуззю знань. Саме на цьому рівні розмежовуються, наприклад, криміналістичні, медичні, інженерно-технічні, економічні чи біологічні експертизи.

Всередині кожного класу виокремлюються роди експертиз. Вони формуються за спільністю предмета дослідження та колом типових об'єктів. Так, у межах криміналістичного класу традиційно розрізняють трасологічні, почеркознавчі, балістичні експертизи, а також технічну експертизу документів.

Ще більш деталізованим рівнем є вид експертизи. Він характеризується конкретизацією об'єкта та застосуванням вузькоспеціалізованих методик. Наприклад, у межах трасологічного роду окремо досліджуються сліди взуття, транспортних засобів або знарядь зламу.

За потреби всередині виду можуть виділятися підвиди (різновиди) експертиз. Така деталізація пов'язана з дослідженням особливо вузького об'єкта або використанням специфічного методу, наприклад аналізом слідів шин певної моделі чи конструкції.

Поряд із предметною класифікацією у практиці застосовуються й інші підходи, що мають важливе процесуальне та організаційне значення. Зокрема, за процесуальною ознакою експертизи поділяють на первинні, додаткові та повторні.

За обсягом дослідження розрізняють основні та комплексні експертизи, а за складом виконавців — одноособові та комісійні. Ці поділи безпосередньо впливають на порядок призначення експертизи, формування експертної групи та оцінку отриманих результатів.

Міжнародна практика демонструє дещо інший, більш прагматичний підхід до класифікації. У країнах ЄС і США експертні підрозділи часто структуруються за напрямками діяльності лабораторій — наприклад, дослідження наркотичних речовин і токсикології, біологічні та ДНК-дослідження, зброя і сліди пострілу, сумнівні документи. Водночас фундаментальний поділ за галузями знань зберігається і на міжнародному рівні.

Показовою у цьому сенсі є діяльність Європейської мережі судово-експертних установ (ENFSI). Її робочі групи фактично відповідають родам і видам експертиз — таким як дослідження вогнепальної зброї та продуктів пострілу, почерку чи цифрових зображень. Це підтверджує універсальність предметного принципу класифікації.

Загалом система судових експертиз не є статичною. Вона постійно змінюється разом із розвитком науки, техніки та суспільних відносин. Усвідомлення цих закономірностей дозволяє не лише впорядковувати вже наявні

знання, а й прогнозувати нові напрями експертної діяльності, готуючи систему правосуддя до майбутніх викликів.

Класифікація судових експертиз виконує й важливу методологічну функцію. Вона допомагає зрозуміти зміст конкретного експертного дослідження, особливості його організації, проведення та процесуального оформлення. Окрім класифікації за спеціальними знаннями і процесуальною підставою, у теорії умовно виділяють також поділ за характером питань, що ставляться перед експертом.

Переважає більшість судових експертиз спрямована на вирішення ідентифікаційних завдань. Їх об'єктивною основою є якісна визначеність об'єктів, подій або явищ. Незважаючи на постійні зміни, кожен об'єкт упродовж певного часу зберігає свою індивідуальність, яка відрізняє його від інших подібних об'єктів.

Саме ця властивість лежить в основі криміналістичної ідентифікації. У найзагальнішому вигляді її можна розглядати як систему наукових уявлень про ототожнення об'єктів за їх відображеннями у слідах з метою встановлення джерела слідоутворення та його зв'язку з подією, що розслідується.

У науковій літературі ідентифікація описується по-різному: як вчення, як теорія, як метод або процес порівняльного дослідження і оцінки. У цьому різноманітті підходів немає суперечності, адже йдеться про складне й багатогранне явище, яке пронизує весь процес розслідування — від первинних слідчих дій до формулювання обвинувального акта і постановлення судового рішення.

Водночас не всі експертні завдання зводяться до ототожнення. У практиці часто виникає потреба з'ясувати умови існування певної події, механізм формування слідів або віднести об'єкт до певної родової чи видової групи. Такі питання вирішуються в межах діагностичних та класифікаційних судових експертиз, які доповнюють і розширюють можливості експертного пізнання.

Про питання, які ставляться перед експертом буде докладніше повідомлено у наступних розділах

Процесуальні види судових експертиз та підстави їх призначення

У кримінальному процесі судові експертизи розрізняють не лише за предметом або методами дослідження, а й за процесуальними ознаками. Такий поділ має практичне значення, оскільки впливає на порядок призначення експертизи, вибір експертної установи, формулювання питань та оцінку отриманого висновку.

Насамперед експертизи поділяють за обов'язковістю їх проведення. Частина з них є обов'язковими, тобто такими, необхідність призначення яких прямо і імперативно передбачена кримінальним процесуальним законом (ст. 242 КПК України). У цих випадках слідчий або суд не мають дискреції щодо доцільності експертизи — використання спеціальних знань визнається законодавцем наперед.

Поряд із цим у практиці значно частіше призначаються необов'язкові експертизи. Вони проводяться залежно від конкретних обставин кримінального провадження, складності доказової ситуації та потреб досудового розслідування.

Саме тут проявляється тактичне мислення слідчого і його вміння правильно оцінити доказову перспективу справи.

За місцем проведення експертного дослідження розрізняють експертизи, що виконуються в умовах експертної установи, та експертизи, які проводяться поза її межами. Останні можливі, зокрема, у залі судового засідання, на місці події або за місцем знаходження об'єкта, коли його переміщення є неможливим або недоцільним.

Важливим є і поділ експертиз за послідовністю їх проведення. Первинною визнається експертиза, яка призначається вперше для дослідження конкретних об'єктів. Саме її результати, як правило, формують початкову доказову основу для подальшої оцінки спеціальних знань у справі.

У подальшому щодо тих самих об'єктів можуть бути призначені додаткові або повторні експертизи. При цьому вирішальне значення має не формальна назва експертизи, а підстави її призначення та зміст завдань, що ставляться перед експертом.

За обсягом дослідження експертизи поділяються на основні та додаткові. Додаткова експертиза призначається у випадках, коли виникає потреба розширити первісне дослідження, наприклад шляхом аналізу нових об'єктів або уточнення раніше поставлених питань. Важливо, що при цьому не ставиться під сумнів обґрунтованість уже отриманих висновків.

Окрему групу становлять повторні експертизи. Вони призначаються після оцінки висновку первинної експертизи за наявності обґрунтованих сумнівів у достовірності або переконливості зроблених експертом висновків. Повторна експертиза проводиться щодо того самого об'єкта і, як правило, за тими самими питаннями.

Причини призначення повторної експертизи можуть бути різними. Насамперед йдеться про необґрунтованість висновків первинної експертизи. Така необґрунтованість виявляється під час аналізу змісту і структури висновку, коли застосована методика викликає сумнів, обсяг досліджень є явно недостатнім, а аргументація ґрунтується на застарілих або науково непереконливих положеннях.

Іншою поширеною підставою є логічна суперечливість експертного висновку. Вона проявляється тоді, коли остаточні висновки не впливають із проміжних результатів дослідження, суперечать даним, наведеним у додатках, або не узгоджуються з фототаблицями та іншими ілюстративними матеріалами.

Важливо розмежовувати необґрунтованість експертного висновку і його неповноту. Якщо перше пов'язане з порушенням методики дослідження і впливає на достовірність отриманих результатів, то друге полягає у відсутності досліджень щодо окремих об'єктів або питань, що не ставить під сумнів правильність уже зроблених висновків, але потребує їх доповнення.

Саме у другому випадку підставою є призначення додаткової, а не повторної експертизи. На практиці це розмежування має принципове значення, оскільки неправильний вибір виду експертизи може призвести до процесуальних помилок і ускладнити оцінку доказів у суді.

Слід визнати, що встановлення підстав для призначення повторної експертизи є непростим завданням для слідчого. Воно вимагає хоча б загального розуміння експертних методик і логіки експертного дослідження. У таких

ситуаціях вагому допомогу може надати консультація спеціаліста або обізнаної особи.

Водночас частина ознак необґрунтованості висновку є цілком доступною для виявлення без спеціальних знань. Уважне прочитання всього тексту експертного висновку, зіставлення кінцевих результатів із описом ходу дослідження та проміжних даних дозволяє простежити логіку міркувань експерта і критично оцінити їх переконливість.

З цих самих підстав повторна експертиза може бути призначена і у випадку незгоди слідчого з повідомленням експерта про неможливість надання висновку. У такій ситуації повторне дослідження виступає процесуальним механізмом перевірки правильності позиції експерта та забезпечення повноти доказування.

Сумніви у правильності висновку експерта та процесуальні наслідки

Підставою для критичної оцінки експертного висновку може бути його невідповідність іншим матеріалам кримінального провадження або наявність обґрунтованих сумнівів у його правильності. Такі сумніви виникають не абстрактно, а в результаті зіставлення висновків експерта з сукупністю доказів, отриманих у справі, зокрема з показаннями, речовими доказами та результатами інших слідчих (розшукових) дій.

Правильність експертного висновку означає його відповідність об'єктивній дійсності. Тому привід поставити його під сумнів з'являється тоді, коли фактичні дані, встановлені різними засобами доказування, не узгоджуються з тими висновками, яких дійшов експерт. У таких ситуаціях слідчий зобов'язаний не ігнорувати протиріччя, а процесуально перевірити їх походження та значення.

Однією з форм такої перевірки є призначення додаткової експертизи. Вона застосовується у випадках, коли під час оцінки первинного експертного висновку виявлено його недоліки, що не ставлять під сумнів саму методичну основу дослідження, але потребують уточнення або доповнення результатів.

Найпоширенішою підставою для призначення додаткової експертизи є неповнота первинного дослідження. Вона може проявлятися у різних формах. Зокрема, експерт може не дати відповіді на всі питання, поставлені у постанові про призначення експертизи, або звузити обсяг завдання порівняно з тим, що було визначено слідчим чи судом.

Неповнота також має місце тоді, коли не були досліджені всі об'єкти, надані для експертного аналізу. Подібні ситуації найчастіше виникають при великій кількості об'єктів або за відсутності чіткої організації дослідницького процесу. Окремо слід згадати випадки, коли експерт не врахував усіх обставин провадження, що мають значення для правильного вирішення поставлених питань.

Іншою підставою для призначення додаткової експертизи є недостатня ясність експертних висновків. Вона проявляється у використанні розмитих або оціночних формулювань, які не дозволяють однозначно встановити факт. Наприклад, твердження про те, що слід «міг бути залишений» певним об'єктом, не дає категоричної відповіді і ускладнює доказування.

Неясність може бути зумовлена і надмірною спеціалізацією мови висновку. Якщо експерт використовує вузькоспеціальні терміни без пояснення їх правового чи фактичного значення, висновок стає складним для розуміння іншими

учасниками процесу. У такому разі виникає потреба або в додатковому дослідженні, або в роз'ясненні зроблених висновків.

Загалом додаткова експертиза призначається з метою доповнення раніше проведеного дослідження. Вона не заперечує результатів первинної експертизи, а спрямована на усунення її неповноти або неясності.

Водночас слід відрізнити додаткову експертизу від нової, самостійної експертизи. Остання може проводитися щодо тих самих об'єктів, але для вирішення інших питань або за інших фактичних обставин. Так, у справах про дорожньо-транспортні пригоди послідовно можуть призначатися кілька експертиз щодо технічної можливості уникнення наїзду, але з різними вихідними даними, встановленими з різних джерел.

Так само додаткову експертизу не слід ототожнювати з призначенням іншого виду експертизи. Наприклад, щодо одного й того самого документа спочатку може бути проведена техніко-криміналістична експертиза для встановлення первісного змісту записів, а згодом — почеркознавча експертиза для ідентифікації виконавця цих записів.

Закон допускає проведення додаткової експертизи тим самим експертом, який здійснював первинне дослідження. Такий підхід є виправданим, коли йдеться про уточнення або доповнення висновків без зміни загальної методичної основи дослідження.

У певних випадках усунення неясності або неповноти висновку можливе без проведення нових досліджень. Тоді доцільним є допит експерта, під час якого він роз'яснює зміст свого висновку. Якщо ж для надання відповідей необхідно знову досліджувати об'єкти, призначення додаткової експертизи стає неминучим.

Окрему увагу заслуговує питання комплексної експертизи. У класичному розумінні це експертиза, у проведенні якої беруть участь кілька експертів різних спеціальностей. Саме така форма зумовлює специфічні процесуальні вимоги до організації дослідження, оформлення висновку та його оцінки.

Існує й ширше тлумачення комплексної експертизи, за яким вона може виконуватися одним експертом, що володіє знаннями з кількох галузей. Проте у цьому випадку доцільно чітко розмежовувати пізнавальний аспект комплексності та процесуальну форму експертизи.

З позиції слідчого принципového значення набуває не кількість використаних галузей знань, а спосіб процесуального оформлення результатів. Якщо висновок підписаний одним експертом, процесуальних труднощів, як правило, не виникає. Натомість складні питання оцінки з'являються тоді, коли висновок формулюється кількома експертами різних спеціальностей, кожен з яких досліджував лише окрему частину об'єктів.

Комплексна судова експертиза: підстави призначення та особливості проведення

Саме сукупність наведених ознак дозволяє розглядати комплексну експертизу як особливий різновид судово-експертних досліджень. На це звертається увага і в пункті 12 постанови Пленуму Верховного Суду України № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах», де наголошується на необхідності врахування специфіки поєднання різних галузей спеціальних знань при оцінці таких висновків.

Комплексні експертизи призначаються у тих випадках, коли поставлене перед слідчим або судом завдання неможливо вирішити в межах однієї галузі знань. Для забезпечення повноти, всебічності й об'єктивності доказування виникає потреба у поєднанні результатів досліджень, виконаних фахівцями різного профілю.

Інакше кажучи, мова йде про ситуації, коли встановлення певної обставини вимагає застосування спеціальних знань із кількох наукових або прикладних сфер. У таких випадках один і той самий об'єкт досліджується експертами різних спеціальностей, але з єдиною процесуальною метою — отримання відповіді на питання, поставлені органом розслідування або судом.

Потреба у комплексних експертизах безпосередньо впливає з практики досудового розслідування. Найчастіше вони застосовуються для вирішення так званих «прикордонних» завдань, що перебувають на стику кількох наук і не можуть бути віднесені до одного класу або роду експертиз.

Показовими є, наприклад, комплексні судово-медичні та автотехнічні експертизи. Вони дозволяють встановити, хто саме перебував за кермом транспортного засобу до дорожньо-транспортної пригоди, або визначити тип транспортного засобу за характером ушкоджень, заподіяних потерпілому.

В інших кримінальних провадженнях комплексне дослідження здійснюється комісією експертів різного профілю — трасолога, автотехніка, волоконознавця, металознавця, судового медика та інших спеціалістів. У таких ситуаціях встановлюється сам факт і характер контакту між різними об'єктами, наприклад між знаряддям і одягом або між частинами транспортних засобів.

Досить поширеними є і комплексні психолого-психіатричні експертизи. Вони призначаються для з'ясування здатності підозрюваних, обвинувачених, потерпілих або свідків правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, усвідомлювати характер вчинюваних щодо них дій та чинити їм опір.

Під час проведення комплексної експертизи кожен експерт здійснює дослідження лише в межах власної спеціальності. Він застосовує ті методи й прийоми, якими володіє, і несе персональну відповідальність за результати виконаної ним частини роботи, зокрема за сформульовані проміжні висновки.

З метою узгодження дій експертів та забезпечення цілісності дослідження, як правило, призначається провідний експерт. Його завдання полягає не у втручанні в дослідження інших спеціалістів, а у координації процесу та організації синтезу отриманих результатів.

Принципова відмінність комплексної експертизи від однорідної полягає в тому, що експерт однієї спеціальності, спираючись виключно на власні дослідження, не може дати вичерпну відповідь на поставлені питання. Лише об'єднання результатів різнорідних досліджень створює підстави для формулювання кінцевого висновку.

У практиці можна виділити дві типові моделі проведення комплексної експертизи. За першою моделлю експерти різних спеціальностей самостійно проводять свої дослідження, після чого спільно узагальнюють отримані результати та формулюють єдину відповідь, яка підписується всіма членами експертної комісії.

За другою моделлю остаточний висновок ґрунтується на результатах одного ключового дослідження, тоді як інші експерти виконують допоміжні або інструментальні дослідження. Такі дослідження часто потребують залучення фахівців з окремих складних методик, зокрема з використанням комп'ютерних технологій та спеціалізованого обладнання.

Процесуальні особливості комплексної та комісійної судових експертиз

Нормативні приписи допускають залучення до експертного дослідження фахівців вузького профілю. Так, відповідно до пункту 2.11 Інструкції про проведення судово-медичної експертизи, у разі необхідності проведення лабораторних досліджень судово-медичний експерт має право направити матеріали для їх виконання до відповідних підрозділів. У такій ситуації йдеться не про повноцінну участь усіх фахівців у формуванні висновку, а про забезпечення окремих етапів дослідження.

На відміну від класичної моделі комплексної експертизи, експерт, який виконує лише частину досліджень, не є компетентним у вирішенні кінцевого завдання. Його участь обмежується виконанням проміжного дослідницького завдання, а тому він не залучається до формулювання остаточного висновку у справі.

Завдання, які вирішуються такими фахівцями, мають допоміжний характер і співвідносяться з основною метою експертизи, визначеною у постанові слідчого або ухвалі суду. Виникнення подібних ситуацій зумовлене об'єктивними чинниками сучасної експертної практики.

По-перше, повномасштабне застосування складних інструментальних методик потребує спеціальних навичок роботи з аналітичним обладнанням, якими не завжди володіють експерти, що добре орієнтуються в об'єкті дослідження. По-друге, у великих експертних установах закономірно відбувається спеціалізація фахівців саме на окремих, передусім інструментальних, методах дослідження.

Результати таких досліджень мають автономний характер і містять інформацію лише про окремі властивості об'єктів. Якщо в межах комісійної експертизи кожен експерт володіє повною компетенцією щодо всього обсягу досліджень, то при комплексній експертизі компетенція кожного експерта є частковою і обмеженою його спеціальністю.

У зв'язку з цим кінцевий висновок у комплексній експертизі формується як результат синтезу кількох різнорідних досліджень. Жоден із експертів не проводить повний цикл дослідження самостійно, а відповідь на поставлені слідчим питання можлива лише шляхом узагальнення всіх проміжних результатів.

Формулювання такого висновку передбачає особливий розподіл відповідальності. Експерти, які беруть участь у підготовці кінцевого висновку, відповідають за його правильність за умови достовірності проміжних результатів, отриманих іншими учасниками експертизи. Це вимагає від них чіткого розуміння загальної схеми дослідження, застосованих методів і засобів на кожному етапі.

З огляду на ці особливості до комплексної експертизи не може бути механічно застосована вимога, за якою експерт формулює висновок виключно на підставі власних досліджень. Така вимога є обов'язковою для одноособових і комісійних експертиз, але не відповідає природі комплексного дослідження.

У випадку незгоди з позицією інших членів експертної групи експерт у межах комплексної експертизи має право підписати лише ту частину висновку, яка стосується проведених ним досліджень, або викласти окремий проміжний висновок. При цьому він не формулює відповіді на загальні питання, поставлені слідчим, і не несе юридичної відповідальності за кінцевий висновок у цілому.

Саме ці ознаки відрізняють комплексну експертизу від комісійної. Комісійна експертиза проводиться не менш як двома експертами однієї спеціальності та завжди є однорідною за характером застосованих спеціальних знань. У її межах використовуються дані однієї галузі науки чи техніки, наприклад почеркознавства, балістики або автотехніки.

Призначення комісійних експертиз зумовлюється кількома обставинами. Передусім це складність самої процедури дослідження та оцінки отриманих результатів. У судово-медичній практиці, наприклад, низка експертиз проводиться виключно комісійно з огляду на їх підвищену складність та значущість.

Другою підставою є особлива відповідальність, яку мають результати експертизи для кримінального провадження. Саме тому повторні експертизи в експертних установах Міністерства юстиції України, як правило, доручаються комісіям експертів.

Окремо слід відзначити й навчальну функцію комісійних експертиз. У процесі підготовки експерта-стажиста до самостійної роботи експертиза може виконуватися комісією, до складу якої входить як стажист, так і досвідчений фахівець експертної установи.

Комісійна експертиза може бути призначена слідчим безпосередньо. Вказівка на проведення експертизи комісійно є обов'язковою для керівника експертної установи. Якщо ж сформувати комісію неможливо, про це повідомляється орган досудового розслідування.

Водночас закон надає керівнику експертної установи право самостійно визначити комісійний склад експертів навіть за відсутності відповідної вказівки у постанові слідчого. Такий механізм дозволяє забезпечити належну якість експертного дослідження з урахуванням його складності та значення для справи.

Комісійна судова експертиза та її місце у системі експертних досліджень

Під час проведення комісійної експертизи всі експерти, включені до складу комісії, досліджують одні й ті самі об'єкти та працюють над вирішенням однакових питань, поставлених слідчим або судом. Кожен із них виконує експертне завдання у повному обсязі, а не лише окрему його частину. Саме ця обставина принципово відрізняє комісійну експертизу від комплексної.

Організація досліджень у межах комісії може бути різною. Якщо обсяг матеріалів дозволяє, експерти мають можливість працювати паралельно; в інших випадках дослідження здійснюються спільно. Для впорядкування цієї роботи призначається провідний експерт (голова комісії), який виконує переважно організаційні та координаційні функції, не маючи при цьому процесуальних переваг над іншими членами комісії.

Незважаючи на різний рівень досвіду чи професійної підготовки, усі експерти в складі комісії користуються рівними процесуальними правами та несуть однакові обов'язки. У ході досліджень і під час обговорення їх результатів

вони мають право консультуватися між собою, обмінюватися міркуваннями та аргументами.

Якщо за підсумками проведених досліджень експерти доходять спільної позиції, формується єдиний узгоджений висновок. У разі виникнення розбіжностей кожен експерт має право викласти власну думку у формі окремого висновку і несе за нього особисту відповідальність відповідно до вимог кримінального процесуального законодавства.

Отже, до характерних ознак комісійної експертизи належать проведення дослідження кількома експертами однієї спеціальності, спільне обговорення результатів та можливість формулювання як колективного, так і окремих висновків залежно від ступеня згоди між членами комісії.

Поряд із процесуальним поділом судових експертиз важливе значення має і класифікація за галузями спеціальних знань. Вона передбачає розмежування експертиз на класи, роди, види та різновиди, що дозволяє впорядкувати систему експертних досліджень і чіткіше окреслити їх предметні межі.

Клас експертиз охоплює сукупність досліджень, об'єднаних спільною галуззю знань, яка формує їх теоретичні та методичні засади. Саме на цьому рівні закладається фундамент відповідних експертних методик.

У межах класу виокремлюються роди експертиз. Вони характеризуються спільністю предмета, об'єктів дослідження та типових методів, а також опираються на певний розділ науки про судову експертизу.

Більш вузьким рівнем класифікації є вид експертизи. Він відображає специфіку експертних завдань, особливості досліджуваних об'єктів або застосування спеціалізованих методик. Така деталізація має практичне значення для правильного вибору виду експертизи та формулювання питань експерту.

У Міністерстві юстиції України прийнята наступна класифікація судових експертиз, відповідно до якої фахівцям присвоюється кваліфікація (експертна спеціальність) судового експерта.

I клас. Криміналістичні експертизи.

1. Почеркознавча і авторознавча експертизи.
 - 1.1. Дослідження почерку і підписів.
 - 1.2. Дослідження писемного мовлення.
2. Технічна експертиза документів.
 - 2.1. Дослідження реквізитів документів.
 - 2.2. Дослідження матеріалів документів.
 - 2.3. Дослідження друкарських форм.
3. Балістична експертиза.
 - 3.1. Дослідження вогнепальної зброї.
 - 3.2. Дослідження боєприпасів і слідів пострілу.
4. Трасологічна експертиза.
 - 4.1. Дослідження слідів людини.
 - 4.2. Дослідження знарядь, агрегатів, інструментів, холодної зброї і залишених ними слідів, ідентифікація цілого за частинами.
 - 4.3. Криміналістичне дослідження транспортних засобів, дослідження ідентифікаційних номерів і рельєфних знаків.
5. Вибухово-технічна експертиза.

- 5.1. Дослідження вибухових речовин, продуктів вибуху та пострілу.
- 5.2. Дослідження вибухових пристроїв, слідів і обставин вибуху.
- 6. Фототехнічна і портретна експертиза.
- 6.1. Дослідження фотозображень та технічних засобів їх виготовлення.
- 6.2. Ідентифікація особи за ознаками зовнішності за фотознімками.
- 7. Експертиза фоно- та відеозапису.
- 7.1. Технічне дослідження матеріалів і засобів відео-, звукозапису.
- 7.2. Дослідження диктора за фізичними параметрами усної мови.
- 7.3. Дослідження акустичних сигналів та середовища.
- 7.4. Лінгвістичне дослідження усної мови.

II клас. Експертизи матеріалів, речовин та виробів.

- 8.1. Дослідження лакофарбових матеріалів і покриттів.
- 8.2. Дослідження полімерних матеріалів, пластмас і виробів з них.
- 8.3. Дослідження волокнистих матеріалів і виробів з них.
- 8.4. Дослідження нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів.
- 8.5. Дослідження скла, кераміки та виробів з них.
- 8.6. Дослідження наркотичних, сильнодіючих і отруйних речовин.
- 8.7. Дослідження спиртмістких сумішей.
- 8.8. Дослідження ґрунтів.
- 8.9. Дослідження металів і сплавів.
- 8.10. Дослідження наявності шкідливих речовин у навколишньому середовищі.
- 8.11. Дослідження речовин хімічних виробництв.

III клас. Біологічні експертизи.

- 9.1. Дослідження об'єктів рослинного походження.
- 9.2. Дослідження об'єктів тваринного походження.

IV клас. Інженерно-технічні експертизи.

- 10.1. Дослідження обставин дорожньо-транспортної події.
- 10.2. Дослідження технічного стану транспортних засобів.
- 10.3. Дослідження деталей транспортних засобів.
- 10.4. Транспортно-трасологічні дослідження.
- 10.5. Дослідження причин та наслідків порушення вимог безпеки життєдіяльності та охорони праці.
- 10.6. Дослідження об'єктів нерухомості, будівельних матеріалів, конструкцій та відповідних документів.
- 10.7. Розподіл земель та визначення порядку користування земельними ділянками.
- 10.8. Дослідження обставин виникнення і поширення пожеж та дотримання вимог пожежної безпеки.
- 10.9. Комп'ютерно-технічні дослідження.
- 10.10. Визначення оціночної вартості будівельних об'єктів та споруд.
- 10.11. Дослідження обставин залізничної транспортної пригоди.
- 10.12. Дослідження технічного стану рухомого складу залізничного транспорту.
- 10.13. Дослідження інженерного обладнання верхньої будови колії.
- 10.14. Оцінка земельних ділянок.

10.15. Дослідження причин і наслідків надзвичайних подій в гірничій промисловості та в підземних умовах.

10.16. Дорожньо-технічні дослідження.

V клас. Економічні експертизи.

11.1. Дослідження документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності.

11.2. Дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій.

11.3. Дослідження документів фінансово-кредитних операцій.

VI клас. Товарознавча і автотоварознавча експертизи.

12.1. Оцінка машин, обладнання, сировини і товарів народного споживання.

12.2. Визначення вартості дорожніх транспортних засобів, розміру збитку, завданого власнику транспортного засобу.

12.3. Оцінка судноплавних засобів.

12.4. Оцінка літальних апаратів.

VII клас. Експертизи, пов'язані з охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності.

13.1. Дослідження об'єктів авторського права.

13.2. Дослідження об'єктів суміжних прав.

13.3. Дослідження, пов'язані з охороною прав на винаходи, корисні моделі, раціоналізаторські пропозиції.

13.4. Дослідження, пов'язані з охороною прав на промислові зразки.

13.5. Дослідження, пов'язані з охороною прав на сорти рослин і породи тварин.

13.6. Дослідження, пов'язані з охороною прав на знаки для товарів і послуг, фірмові найменування, зазначення походження товарів.

13.7. Дослідження, пов'язані з охороною прав на топографію інтегральних мікросхем.

13.8. Дослідження, пов'язані з охороною прав на конфіденційну інформацію. Економічні дослідження, пов'язані з використанням прав на об'єкти інтелектуальної власності.

13.10. Дослідження, пов'язані з використанням об'єктів інтелектуальної власності у рекламі.

VIII клас. Психологічна експертиза.

14.1. Психологічні дослідження.

IX клас. Мистецтвознавча експертиза.

15.1. Мистецтвознавчі дослідження.

X клас. Оцінка цілісних майнових комплексів.

16.1. Оцінка цілісних майнових комплексів, паїв, цінних паперів.

У Міністерстві охорони здоров'я України існує наступна класифікація експертиз.

I клас. Судово-медичні експертизи.

1. Експертиза трупів у випадках насильницької смерті.

2. Експертиза трупів при підозрі застосування насилля або з інших обставин, що обумовлюють необхідність такої експертизи.

3. Експертиза потерпілих, обвинувачених та інших осіб.
4. Експертиза речових доказів.
5. Експертиза за матеріалами кримінальних та цивільних справ.

II клас. Судово-психіатричні експертизи.

1. Амбулаторна експертиза.
2. Стаціонарна експертиза.
3. Посмертна експертиза.
4. Заочна експертиза.

Динаміка розвитку та класифікації судових експертиз

Система судових експертиз не є застиглою. Вона постійно змінюється разом із розвитком науки, техніки та потреб практики досудового розслідування і судового розгляду. Тому будь-які класифікації експертиз мають умовний характер і не можуть розглядатися як остаточні. Практика вже знає приклади проведення судово-ветеринарних, судово-генетичних та інших експертиз, які ще не завжди відображені у традиційних класифікаційних схемах.

У сучасному розумінні основою для розмежування судових експертиз слугує не один, а сукупність взаємопов'язаних критеріїв. Йдеться про предмет експертизи, її об'єкти, застосовувані методики та ті спеціальні знання, які використовуються під час дослідження. Лише з урахуванням усіх цих елементів можна коректно визначити місце конкретної експертизи у загальній системі.

Кожна судова експертиза має власне коло об'єктів, специфічні завдання і притаманні їй методи дослідження. Теоретичне осмислення й практичне опрацювання цих аспектів становлять предмет судової експертології як наукової дисципліни.

Значення комплексного підходу до класифікації добре ілюструють приклади з практики. Один і той самий предмет — наприклад, ніж — може бути об'єктом різних судових експертиз. У межах експертизи холодної зброї досліджуються його конструкція та міцність, у дактилоскопічній — наявність і характер слідів пальців рук, у матеріалознавчій — мікрочастинки волокон, а в судово-медичній — сліди крові. Формально об'єкт є тим самим, але предмет, завдання і методи дослідження принципово різні.

Аналогічна ситуація виникає і тоді, коли одне й те саме питання вирішується різними експертними засобами. Так, встановлення належності уламків скла одному виробу може бути предметом як трасологічної експертизи, так і експертизи скла та виробів. У першому випадку застосовуються переважно оптичні методи аналізу поверхонь руйнування, у другому — фізичні методи дослідження властивостей матеріалу.

Сучасна систематизація судових експертиз передбачає їх поділ на класи, роди та види. Аналіз процесу виникнення нових родів і видів показує певну закономірність. На початковому етапі предмет експертизи майже повністю спирається на відповідну базову науку чи галузь знань, а власне судово-експертна специфіка ще виражена слабо. Наявних спеціальних знань зазвичай достатньо для вирішення поставлених завдань.

З часом, у міру накопичення практичного досвіду, формуються специфічні об'єкти дослідження, з'являються завдання, характерні саме для цієї експертної діяльності, і розробляються власні, часто евристичні, методики їх вирішення.

Саме на цьому етапі виникає потреба у створенні типових методик судово-експертного дослідження.

У сформованих родах експертиз подальший поділ здійснюється вже за видами, насамперед залежно від досліджуваних об'єктів. Надалі окремі види можуть набути такої самостійності й специфіки, що трансформуються в окремий рід, а з часом — навіть у самостійний клас експертиз.

Найвиразніше ці процеси простежуються в інженерно-технічних судових експертизах. Так, у межах цього класу з роду експертиз, пов'язаних із дослідженням причин і наслідків порушень вимог безпеки життєдіяльності та охорони праці, виокремився самостійний рід, спрямований на аналіз надзвичайних подій у гірничій промисловості та підземних умовах.

Оскільки різні судові експертизи перебувають на неоднакових стадіях свого розвитку, неможливо встановити єдину універсальну підставу для їх класифікації. Для сформованих родів характерні чітко окреслені завдання, усталений перелік питань, структурований поділ на види та уніфіковані методики дослідження. Натомість роди експертиз, що лише формуються, ще не мають чіткої внутрішньої диференціації й перебувають у процесі становлення.

Судові експерти в Україні: правовий статус, атестація та міжнародний досвід

Судова експертиза є невід'ємною складовою сучасної системи правосуддя, що забезпечує об'єктивність та кваліфікованість судового процесу. Вона визначається як дослідження, що ґрунтується на спеціальних знаннях у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла та інших сферах, з метою надання висновку з питань, які є або будуть предметом судового розгляду.¹ Основною метою судово-експертної діяльності є забезпечення правосуддя України незалежною, кваліфікованою та об'єктивною експертизою, яка максимально використовує досягнення науки і техніки.

Фундаментальними принципами, на яких ґрунтується судово-експертна діяльність, є законність, незалежність, об'єктивність і повнота дослідження. Ці принципи є наріжними каменями для забезпечення довіри до експертних висновків та їхньої ролі у прийнятті судових рішень. Судовий експерт виступає як критично важливий інструмент правосуддя, необхідний для правильного та всебічного вирішення справи як на етапі досудового розслідування, так і під час судового розгляду. Експерти надають суду спеціалізовані знання, які виходять за межі звичайного досвіду суддів або присяжних, допомагаючи їм зрозуміти складні технічні, наукові чи інші специфічні аспекти справи. Без належного залучення експертних висновків суди були б значно менш оснащені для прийняття обґрунтованих рішень у справах, що вимагають вузькоспеціалізованих знань.

Судова експертиза не є статичною галуззю; вона постійно інтегрує нові наукові та технічні досягнення. Визначення судової експертизи, що базується на "науці, техніці, мистецтві, ремеслі", підкреслює її широкий, інтердисциплінарний характер. Мета "максимального використання досягнень науки і техніки" свідчить про постійну потребу в адаптації та розвитку цього інституту. Ця динаміка підтверджується появою нових об'єктів експертизи, таких як "цифрові докази" та "об'єкти права інтелектуальної власності", а також безперервним розвитком нових методів у судовій науці. Це вимагає постійного професійного розвитку експертів

та гнучкості правових рамок для врахування нових типів доказів та методологій. Згадка про "цифрову криміналістику" та "кіберзлочинність" вказує на критично важливу та зростаючу сферу, де правові норми повинні йти в ногу з технологічними змінами, що є ключовим для ефективності правосуддя.

Правовий статус судового експерта в Україні визначається Законом України "Про судову експертизу" та відповідним процесуальним законодавством. Він охоплює права, обов'язки та відповідальність, що формують основу для його професійної діяльності.

Права судового експерта

Судовий експерт наділений низкою прав, необхідних для ефективного виконання своїх функцій. Незалежно від виду судочинства, судовий експерт має право ознайомлюватися з матеріалами справи, які безпосередньо стосуються предмета призначеної судової експертизи. Це включає можливість подавати клопотання про надання додаткових матеріалів, якщо вони є необхідними для повного та об'єктивного дослідження. Таке право є критично важливим, оскільки дозволяє експерту отримати всю необхідну інформацію для формування обґрунтованого висновку.

Експерт також має право вказувати у своєму висновку на будь-які факти, виявлені в ході проведення судової експертизи, які мають суттєве значення для справи, навіть якщо ці факти не були прямо поставлені на вирішення експерту. Це дозволяє експерту вийти за межі формально поставлених питань і надати суду ширшу інформацію, що може бути важливою для встановлення істини.

Важливим правом є можливість заявляти самовідвід, якщо існують передбачені законодавством підстави, що виключають його участь у справі. Це може бути наявність конфлікту інтересів, службова або інша залежність від учасників справи, або ж ситуації, коли з'ясування обставин виходить за межі сфери його спеціальних знань. Право на самовідвід є ключовою гарантією неупередженості експерта. Інші права судового експерта можуть бути передбачені процесуальним законодавством, що регулює різні види судочинства.

Обов'язки судового експерта

Обов'язки судового експерта є не менш важливими, ніж його права, і спрямовані на забезпечення якості та достовірності експертного висновку. Основним обов'язком експерта є проведення повного, всебічного, обґрунтованого та об'єктивного дослідження, а також надання за його результатами письмового висновку. Повнота дослідження вимагає від експерта врахування всіх релевантних обставин, а об'єктивність – неупередженого підходу до аналізу фактів.

На вимогу особи або органу, які залучили експерта, судді чи суду, експерт зобов'язаний надати роз'яснення щодо наданого ним висновку, відповісти на питання, що виникли у сторін або суду. Це забезпечує прозорість експертного процесу та дозволяє учасникам судочинства краще зрозуміти методологію та висновки експерта.

Експерт зобов'язаний заявляти самовідвід за наявності передбачених законодавством підстав, які унеможливають його неупереджену участь у справі. Невиконання цього обов'язку може призвести до визнання висновку недопустимим доказом. Під час проведення судових експертиз (обстежень і

досліджень) об'єкти дослідження можуть бути пошкоджені або витрачені лише у тій мірі, в якій це абсолютно необхідно для досягнення мети дослідження, що забезпечує максимальне збереження доказів. Додаткові обов'язки судового експерта можуть встановлюватися процесуальним законодавством.

Відповідальність судового експерта

Система юридичної відповідальності є важливим механізмом забезпечення добросовісності та професіоналізму судових експертів. Судовий експерт може бути притягнутий до різних видів юридичної відповідальності на підставах і в порядку, передбачених законодавством. До таких видів відповідальності належать дисциплінарна, матеріальна, адміністративна та кримінальна відповідальність.

Юридична відповідальність визначається як застосування до особи, що скоїла правопорушення, примусових заходів, передбачених санкцією порушеної норми, у встановленому для цього процесуальному порядку від імені держави і на підставі закону.

Особливо сувора відповідальність передбачена за завідомо неправдивий висновок, а також за відмову без поважних причин від виконання покладених обов'язків у суді або невиконання інших обов'язків. Наприклад, у статті 66 КАСУ пропонується викласти положення, що "За завідомо неправдивий висновок, відмову без поважних причин від виконання покладених обов'язків у суді, невиконання інших обов'язків судовий експерт несе відповідальність, встановлену законом". Це підкреслює важливість дотримання експертом своїх зобов'язань.

Українське законодавство намагається створити систему, де автономія експерта (права) врівноважується суворими професійними зобов'язаннями (обов'язки) та підзвітністю (відповідальність) для забезпечення цілісності та достовірності його висновків у системі правосуддя. Наголос на "об'єктивності" та "повноті" є першочерговим для довіри до експертних доказів. Цей взаємозв'язок прав, обов'язків та відповідальності має на меті створити умови, за яких експерт може вільно та якісно виконувати свою роботу, але при цьому нести відповідальність за можливі порушення.

Хоча правова система покладається на експертів для отримання наукових висновків, наукова строгість та стандартизація криміналістичних методик в Україні можуть бути недостатніми. У наукових працях зазначається, що експерта вважали "науковим свідком", що передбачає ґрунтування його свідчень на наукових принципах та методологіях. Проте, згадка про "недоліки методик судової економічної експертизи" та відсутність єдиного уніфікованого підходу вказує на розрив між ідеалом "наукового свідка" та практичною реалізацією. Твердження про "відсутність поняття «спеціальні знання»" ще більше ускладнює фундаментальне розуміння.

Це створює потенційну вразливість, де "науковий" характер доказів може припускатися, а не послідовно демонструватися, що призводить до труднощів у забезпеченні об'єктивних та достовірних висновків. Відсутність чіткого визначення "спеціальних знань" може призвести до неоднозначності у кваліфікації експертів та оцінці обсягу їхньої компетенції, що є викликом для системи правосуддя.

Атестація судових експертів є ключовим механізмом забезпечення їхньої професійної компетентності та відповідності високим стандартам, що вимагаються для здійснення судово-експертної діяльності.

Мета та принципи атестації

Метою атестації судового експерта є оцінка професійного рівня фахівців, які залучаються до проведення судових експертиз або беруть участь у розробках теоретичної та методичної бази судової експертизи. Основними завданнями цього процесу є забезпечення високого рівня професійної підготовки та постійне удосконалення професійних знань і навичок судових експертів.

Атестація проводиться Центральною експертно-кваліфікаційною комісією при Міністерстві юстиції України (ЦЕКК) через її кваліфікаційну палату. ЦЕКК є центральним органом, що забезпечує єдиний підхід до оцінки та підтвердження кваліфікації судових експертів в Україні. Засідання ЦЕКК проводяться за потреби, але не рідше одного разу на півріччя, і є правомочними, якщо в них беруть участь не менше двох третин її складу.

Процедура присвоєння кваліфікації судового експерта

Процедура присвоєння кваліфікації судового експерта є багатоетапною та ретельно регламентованою, що має на меті забезпечити високий рівень підготовки фахівців. Підготовка осіб, які мають намір отримати кваліфікацію складається з двох ключових компонентів.

Теоретична підготовка: Здійснюється за спеціальною програмою, що охоплює теоретичні, організаційні та процесуальні питання судової експертизи.¹³ Проводиться закладами, що мають ліцензію на освітню діяльність у сфері вищої та/або післядипломної освіти за спеціальністю "Право" та досвід проведення відповідного навчання не менше п'яти років, або сертифікат про акредитацію освітньої програми. Програма теоретичної підготовки повинна охоплювати теоретичні основи судової експертизи, нормативно-правове регулювання, права та обов'язки експерта, порядок призначення та проведення експертизи, методики, висновки судового експерта.

Стажування: Проводиться за програмами стажування з відповідної експертної спеціальності у науково-дослідних установах судових експертиз (НДУСЕ). Програма стажування передбачає теоретичну частину, практичні заняття, підготовку проектів висновків та їх рецензування (три проекти висновків за кожною спеціальністю). Строк стажування не може перевищувати одного року. Для осіб, які не є працівниками державних спеціалізованих установ, стажування здійснюється за плату. Після проходження теоретичної підготовки та стажування видаються відповідні документи. Наприклад, для експерта-психолога судового, який має намір отримати кваліфікацію, до ЕКК подаються проекти не менше сорока п'яти підготовлених ним висновків судово-психологічної експертизи.

Присвоєння кваліфікації здійснюється шляхом проведення кваліфікаційного іспиту, який проходить з використанням електронної системи автоматизованого тестування та складається з трьох етапів .

Перший етап: Перевірка знань з теоретичних, організаційних і процесуальних питань судової експертизи. Складається з 15 тверджень ("правильно"/"неправильно") та 15 питань з 5 варіантами відповідей. Для успішного виконання потрібно набрати не менше 20 балів.

Другий етап: Перевірка знань з питань у межах експертних спеціальностей. Структура аналогічна першому етапу. Для успішного виконання потрібно набрати не менше 20 балів.

Третій етап: Ситуаційне завдання. Складається з 5 ситуацій, кожна з яких містить 3 питання. Кожне питання має 4 варіанти відповідей. Для успішного виконання потрібно набрати не менше 10 балів.

Загальний час автоматизованого тестування за двома чи більше спеціальностями становить не більше п'яти годин. Іспит вважається складеним, якщо фахівець успішно склав усі три етапи.

Документи для допуску до іспиту. Заява про допуск до кваліфікаційного іспиту та присвоєння кваліфікації, копії документів про проходження теоретичної підготовки та стажування (дійсні протягом двох років з дня завершення), копія диплома про вищу освіту другого рівня за ступенем магістра, витяг з інформаційно-аналітичної системи "Облік відомостей про притягнення особи до кримінальної відповідальності та наявності судимості" (не старше трьох місяців), фотокартки 3x4 см (кількість відповідає кількості спеціальностей). Строк розгляду документів та проведення іспиту не може перевищувати 45 календарних днів з дня надходження заяви, з можливістю продовження на 15 днів.

Підставами для відмови у допуску до іспиту є недієздатність, судимість, притягнення до адміністративної відповідальності за корупцію (протягом 12 місяців), притягнення до дисциплінарної відповідальності (протягом двох років), невідповідність вищої освіти експертній спеціальності. Відповідність вищої освіти оцінюється з урахуванням галузі знань, спеціальності, змісту та обсягу освітніх компонентів (не менше 50 кредитів ЄКТС).

Центральна експертна кваліфікаційна комісія приймає рішення про присвоєння кваліфікації судового експерта або про відмову. У разі відмови, фахівець може повторно скласти іспит протягом трьох місяців. Якщо повторно не склав, наступний іспит можливий не раніше ніж через 12 місяців. Свідоцтво про присвоєння кваліфікації є безстроковим і видається протягом семи календарних днів після прийняття рішення та складання присяги. За видачу свідоцтва, його дубліката або переоформленого свідоцтва справляється плата в розмірі 0,1 прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Підтвердження підвищення кваліфікації

Судовий експерт зобов'язаний постійно підвищувати свою кваліфікацію та кожні три роки проходити атестацію з метою підтвердження підвищення кваліфікації. Це забезпечує актуальність знань та навичок експертів у динамічному світі науки та технологій. **Види підвищення кваліфікації:**

- навчання за професійною програмою підвищення кваліфікації;
- участь у конференціях, семінарах, практикумах, тренінгах, вебінарах, майстер-класах з питань судово-експертної діяльності;
- науково-педагогічна, інша викладацька, наукова та науково-технічна діяльність у сфері судової експертизи.

Протягом трьох років судовий експерт повинен набрати не менше 2 кредитів ЄКТС (що еквівалентно 60 годинам, оскільки 1 ЄКТС становить 30 годин).

Документи, що підтверджують підвищення кваліфікації, подаються до ЦЕКК не пізніше ніж за 60 календарних днів до настання терміну атестації. За

результатами атестації кваліфікаційна палата ЦЕKK зараховує або не зараховує відомості та приймає рішення про підтвердження або непідтвердження підвищення кваліфікації. У разі непідтвердження, судовий експерт може пройти повторну атестацію після усунення причин, але не більше ніж через шість місяців.

Присвоєння кваліфікаційних класів

Кваліфікаційний клас – це спеціальне звання, що присвоюється працівникам науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України (НДУСЕ), які мають кваліфікацію судового експерта та проводять або беруть участь у проведенні судових експертиз. Ця система стимулює професійне зростання та визнає досвід експертів.

Залежно від стажу роботи судовим експертом присвоюються такі кваліфікаційні класи :

Кваліфікаційний клас	Мінімальний стаж роботи судовим експертом
П'ятий кваліфікаційний	1 рік
Четвертий кваліфікаційний	3 роки
Третій кваліфікаційний	6 років
Другий кваліфікаційний	9 років
Перший кваліфікаційний	12 років
Вищий кваліфікаційний	15 років

До стажу роботи зараховуються роки, відлік яких розпочинається з дати присвоєння кваліфікації судового експерта. Враховується сумарний стаж роботи, незалежно від місця роботи (НДУСЕ, інша державна установа, або як експерт, що не є працівником державної установи). Не зараховується до стажу час тимчасового зупинення або припинення права на проведення судової експертизи, а також період перебування у відпустці для догляду за дитиною.

Дострокове присвоєння кваліфікаційного класу допускається у виняткових випадках, зокрема за умови здобуття наукового ступеня, тематика якого відповідає експертній спеціалізації, або за наявності підтверджених особливих досягнень чи виконання завдань підвищеної складності та відповідальності. Таке присвоєння може мати місце лише одноразово та за умови, що з моменту попереднього присвоєння кваліфікаційного класу минув щонайменше один рік, а щодо експерта відсутні чинні дисциплінарні стягнення.

Ініціювання процедури здійснюється шляхом внесення відповідного подання директором науково-дослідної установи судових експертиз або уповноваженим структурним підрозділом Міністерства юстиції України. Рішення щодо дострокового присвоєння кваліфікаційного класу ухвалюється Центральною експертно-кваліфікаційною комісією у строк, що не перевищує сорока п'яти календарних днів з дня надходження належно оформлених матеріалів. Підставою для відмови у задоволенні подання є встановлення факту

подання недостовірної інформації або матеріалів, що не відповідають визначеним нормативним вимогам.

Тимчасове зупинення, поновлення та припинення права на проведення судової експертизи

Система атестації також передбачає механізми тимчасового зупинення, поновлення та припинення права на проведення судової експертизи, що забезпечує контроль за діяльністю експертів та підтримання високих стандартів.

Тимчасове зупинення права відбувається у разі подання заяви експертом, визнання його недієздатним за рішенням суду, набрання законної сили обвинувальним вироком суду, набрання законної сили рішенням суду про притягнення до адміністративної відповідальності за корупцію, застосування дисциплінарного стягнення у виді тимчасового зупинення права, або непідтвердження підвищення кваліфікації. Строк розгляду питання про зупинення права не повинен перевищувати 45 календарних днів.

Поновлення права здійснюється у разі подання заяви експертом про поновлення права, отримання ЦЕКК відповідного рішення суду (для недієздатності), підтвердження погашення або зняття судимості, закінчення 12-місячного строку з дня набрання законної сили рішенням суду про притягнення до адміністративної відповідальності за корупцію, закінчення строку тимчасового зупинення права за рішенням ЦЕКК, або прийняття ЦЕКК рішення про підтвердження підвищення кваліфікації.

Припинення права відбувається у разі подання заяви експертом про припинення права, визнання експерта безвісно відсутнім або оголошення померлим, смерті судового експерта, або застосування дисциплінарного стягнення у виді припинення права. Особа, щодо якої прийнято рішення про припинення права через дисциплінарне стягнення, може пройти атестацію для присвоєння кваліфікації не раніше ніж через два роки. Відомості про тимчасове зупинення, припинення та поновлення права вносяться до державного Реєстру атестованих судових експертів протягом 5 робочих днів з дня прийняття рішення ЦЕКК.

Українська система надає пріоритет структурованій освіті, практичному досвіду та безперервному навчанню для забезпечення високого базового рівня компетентності та етичної поведінки судових експертів. Цей структурований підхід спрямований на формування довіри громадськості та суду до експертних висновків шляхом забезпечення того, що експерти є не лише обізнаними, але й постійно оновлюють свої знання та несуть професійну відповідальність. Однак, жорсткі процедури кваліфікації та перекваліфікації, хоча й забезпечують якість, можуть ненавмисно обмежувати кількість доступних експертів або відлякувати нові таланти, особливо якщо винагорода або кар'єрні перспективи недостатньо привабливі. Це може призвести до нестачі кваліфікованих експертів, зокрема у нішевих або нових галузях, та потенційно вплинути на ефективність та своєчасність проведення експертиз, сприяючи "кадровому колапсу", якщо це не буде ретельно керовано.

Розвиток судової експертизи в Україні нерозривно пов'язаний з активною науковою діяльністю та функціонуванням спеціалізованих установ та освітніх закладів.

Провідні науковці та їх внесок

Українська наукова думка у сфері судової експертизи є багатогранною, охоплюючи як теоретичні аспекти, так і прикладні проблеми. **Теоретичні основи та класифікація експертиз розроблені** Вадимом Молчановим та Валентиною Молчановою з Одеського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України, які зробили значний внесок у дослідження класифікації судових експертиз, критеріїв їх розмежування та визначення експертних спеціальностей. Їхні роботи посилаються на попередніх вчених, таких як Х. Зігварт, Ю.Л. Воронін та С.С. Розова, що свідчить про глибоке розуміння історії та розвитку класифікаційних систем. Ці дослідження є фундаментальними для систематизації знань у галузі.

Проблеми методик економічної експертизи досліджувалися Т.В. Паєнтко, доктором економічних наук, професором кафедри фінансових ринків Університету державної фіскальної служби України, та І.В. Бандура, магістрантом цього ж університету, який зосередився на виявленні недоліків методик судової економічної експертизи, зокрема з питань нарахування і сплати податку на прибуток, та запропонували шляхи їх усунення. Його праця підкреслює важливість адаптації експертних методик до сучасних економічних реалій.

Серед інших видатних науковців, які працюють над актуальними питаннями, слід відзначити Олексія Косенка та Альону Ясенюк, які досліджують тенденції розвитку судової експертизи в умовах воєнного часу. Руслан Степанюк працює над криміналістичною розвідкою як напрямом слідчої та судово-експертної діяльності. Юрій Чечіль, Оксана Сербіненко та Анна Ярош вивчають актуальні питання психологічної та семантико-текстуальної експертиз. Ці дослідження відображають реакцію наукової спільноти на нові виклики та потреби правосуддя.

Роботи Наталії Нестор, Олега Бауліна та Дмитра Кального присвячені інноваційним підходам у криміналістиці при розслідуванні злочинів, пов'язаних з криптовалютою. Це демонструє зростаючу потребу у залученні спеціальних знань з інформаційних технологій та фінансів для розслідування сучасних видів злочинності.

Дослідження також охоплюють практичні аспекти та внесок незалежних судових експертів, таких як Вікторія Буколова та Володимир Любченко. Це свідчить про визнання ролі недержавного сектору у судово-експертній діяльності.

Разом з тим провідні фахівці з інших країн публікуються в Україні. Серед них слід відмитити Ольгу Семенівну Катаргу, доктора юридичних наук, директор Національного центру судових експертиз Міністерства юстиції Молдови, та Петра Петровича Петковича, заступника директора, що сприяє міжнародному обміну досвідом.

Науково-дослідні установи та освітні заклади

Науково-дослідні установи та освітні заклади є фундаментом для розвитку судової експертизи, забезпечуючи як практичні дослідження, так і підготовку нових фахівців.

В Україні функціонує розгалужена мережа державних науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України. До них належать: Київський науково-дослідний інститут судових експертиз (КНДІСЕ),

Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса» (ННЦІСЕ), Одеський науково-дослідний інститут судових експертиз (ОНДІСЕ), Львівський науково-дослідний інститут судових експертиз (ЛНДІСЕ), Дніпропетровський науково-дослідний інститут судових експертиз (ДНДІСЕ), а також Науково-дослідний центр судової експертизи у сфері інформаційних технологій та інтелектуальної власності. Ці установи проводять широкий спектр судових експертиз та експертних досліджень.

У 2023 році було створено Науково-дослідний центр незалежних судових експертиз Міністерства юстиції України (НДЦНСЕ) як пілотний проект, спрямований на усунення корупційних ризиків у судовій експертизі. Це свідчить про постійний пошук шляхів удосконалення системи.

Судово-експертну діяльність також здійснюють науково-дослідні установи, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України, а також експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України. Центральним організуючим, методичним і координуючим органом експертно-криміналістичної служби МВС є Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України (ДНДЕКЦ).

Вищі навчальні заклади відіграють ключову роль у підготовці фахівців та проведенні наукових досліджень. Національна школа суддів України проводить спеціалізовані дистанційні курси, наприклад, з судово-психологічної експертизи в цивільному процесі, що сприяє розширенню знань суддів щодо використання експертних висновків. Кафедри криміналістики та судової експертології функціонують у складі провідних університетів, таких як Харківський національний університет внутрішніх справ та Київський національний університет імені Тараса Шевченка, готуючи фахівців для органів досудового розслідування та проводячи наукову експертизу законопроектів.

Розвиток наукових шкіл та міждисциплінарний характер досліджень є визначальними для судової експертизи в Україні. Ця галузь еволюціонувала від теоретичних основ до практичного застосування, інтегруючи знання з різних сфер. Наприклад, теорія судової експертизи вивчає закономірності появи та розвитку конкретних видів експертиз, а також створення нових родів та видів досліджень завдяки появі нових об'єктів, таких як геномні дослідження. Монографії, присвячені кримінологічній діяльності судово-експертних установ та проблемам теорії і практики судової експертизи з питань інтелектуальної власності, демонструють глибину та широту наукових інтересів. Міжвідомчий науково-методичний збірник "Криміналістика і судова експертиза" та науковий онлайн-журнал "Судово-психологічна експертиза" є важливими платформами для публікації результатів досліджень.

Попри значні наукові досягнення, існують виклики у стандартизації та впровадженні наукових досягнень у практику. Неактуальність наявних методик та відсутність єдиного уніфікованого підходу щодо їх формування, а також відсутність методик з приводу нарахування та сплати податку на прибуток фінансовими установами, є прикладами таких проблем. Це вказує на необхідність посилення зв'язку між науковими дослідженнями та практичним застосуванням,

щоб забезпечити відповідність експертних методик сучасним вимогам правосуддя.

Система судово-експертної діяльності в Україні представлена як державними, так і недержавними установами, що забезпечують широкий спектр експертних досліджень.

Державні спеціалізовані установи

Державні судово-експертні установи створюються органами виконавчої влади спеціально для організації та проведення судових експертиз або для здійснення діяльності, однією зі сторін якої є виконання судово-експертних досліджень.²⁶ Згідно зі статтею 7 Закону України "Про судову експертизу", до державних спеціалізованих установ, що здійснюють судово-експертну діяльність, відносяться:

- Науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України. До них належать шість основних інститутів: Київський науково-дослідний інститут судових експертиз (КНДІСЕ), Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса» (ННЦІСЕ), Одеський науково-дослідний інститут судових експертиз (ОНДІСЕ), Львівський науково-дослідний інститут судових експертиз (ЛНДІСЕ), Дніпропетровський науково-дослідний інститут судових експертиз (ДНДІСЕ), а також Науково-дослідний центр судової експертизи у сфері інформаційних технологій та інтелектуальної власності. Ці установи проводять широкий спектр судових експертиз та експертних досліджень.

- Науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України.²⁶

- Експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України. Наприклад, у Міністерстві внутрішніх справ України функціонує експертно-криміналістична служба, центральним органом якої є Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України (ДНДЕКЦ).

При призначенні експертиз необхідно дотримуватися правила, відповідно до якого вони проводяться в першу чергу в державних спеціалізованих установах і відомчих службах, у яких організоване їх проведення.

Недержавні судово-експертні установи та приватні експерти

Окрім державних установ, судово-експертну діяльність в Україні можуть здійснювати недержавні судово-експертні установи та приватні судові експерти. Органом державного регулювання для провадження судово-експертної діяльності недержавними установами та приватними експертами є Міністерство юстиції України. Міністерство юстиції також веде Державний реєстр атестованих судових експертів.

Суб'єктами судово-експертної діяльності для цілей Закону України "Про судову експертизу" є судові експерти, судово-експертні установи, керівники судово-експертних установ, органи державного регулювання, Координаційна рада з питань судової експертизи та органи Асоціації приватних судових експертів України.

Дуалізм державної та приватної експертизи в Україні є важливим аспектом. З одного боку, державні установи забезпечують стандартизацію та контроль якості, а з іншого – приватні експерти розширюють доступ до спеціалізованих знань та сприяють конкуренції. Наявність інституту приватної експертизи в країнах ЄС є не лише однією з гарантій забезпечення законних прав і свобод громадян та інтересів суспільства, але й дозволяє суттєво зменшити бюджетні витрати на утримання державних спеціалізованих експертних установ. Це свідчить про потенційні переваги розвитку недержавного сектору.

Роль державного регулювання та стандартизації є критично важливою для забезпечення якості експертних висновків незалежно від форми власності установи. Міністерство юстиції України здійснює нагляд за діяльністю як державних, так і недержавних експертів, що має забезпечити єдині стандарти професійної підготовки та проведення експертиз.

Статус судового експерта в міжнародних правових інститутах демонструє універсальні принципи, що лежать в основі залучення спеціальних знань у правосуддя, а також варіації, зумовлені специфікою цих інституцій.

Міжнародний кримінальний суд (МКС)

Міжнародний кримінальний суд (МКС) підтримує список експертів, які можуть бути залучені для надання послуг будь-якому органу Суду або для участі в судових провадженнях. Ці експерти надають свої професійні думки з широкого кола питань, таких як балістика, історія, фінанси (для фінансових розслідувань), судові системи, судова медицина, військова наука, графологія, поліцейська діяльність, психологія (для роботи з жертвами, біженцями) та лінгвістика.

Для включення до списку МКС експерти повинні мати мінімум 9 років відповідного досвіду з вищою освітою першого рівня або 7 років з вищою освітою. Обов'язковою є вільне володіння англійською або французькою мовами. Для лінгвістів додатково потрібне функціональне володіння іншими мовами, такими як ачолі, хема, кісвахілі, лінгала, ленду, фур, масаліт, загава. Експерти в інших галузях також можуть подавати заявки, пояснюючи релевантність своєї експертизи для проваджень МКС. Всі експерти повинні дотримуватися високих стандартів професійної та особистої доброчесності та суворої конфіденційності.

Правила процедури та доказування МКС є інструментом застосування Римського статуту, якому вони підпорядковані. Вони охоплюють загальні положення щодо доказів (Правило 63), процедури щодо релевантності або допустимості доказів (Правило 64), а також питання розкриття інформації (Правила 76-83). МКС також може замовляти медичні, психіатричні або психологічні експертизи обвинуваченого, призначаючи експертів зі списку, затвердженого Секретарем.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ)

Практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) є важливим джерелом для встановлення уніфікованих підходів до нормативно-правового регулювання судової експертизи. Згідно зі статтею 42 Регламенту ЄСПЛ, Суд може вислухати будь-яку особу як експерта або запросити незалежних фахівців.

У більшості країн ЄС важливість професійної підготовки експерта, наявність у нього необхідних знань та досвіду є ключовими чинниками при оцінці його кваліфікації. Питання щодо можливості набути статусу судового експерта

певною особою часто належить до компетенції суду. "Відомча підпорядкованість" судових експертів у країнах-членах ЄС не має вирішального значення при їх обранні для проведення судової експертизи.

Аналіз законодавства країн ЄС показує, що реалізуються принципи забезпечення незалежності експерта, орієнтації не на відомчу належність, а на наявність спеціальних знань, необхідних для вирішення завдань правосуддя. Також підтримується принцип змагальності експертів, залучених різними сторонами процесу. Наявність інституту приватної експертизи в країнах ЄС розглядається як гарантія законних прав і свобод громадян та спосіб зменшення бюджетних витрат.

Міжнародний Суд ООН (МС ООН)

Міжнародний Суд ООН (МС ООН) розглядає юридичні спори між державами та надає консультативні висновки з правових питань органам ООН. У своїй діяльності Суд може покладатися на експертні знання, надані сторонами, або самостійно призначати експертів чи асесорів.

Суд може викликати сторони для надання доказів або пояснень, необхідних для з'ясування питань, або ж запитувати іншу інформацію. Суд може організувати присутність свідка або експерта для надання свідчень. Перед початком усних проваджень кожна сторона повинна повідомити Секретаря про будь-які докази, які вона має намір надати, або просити Суд отримати. Це включає список імен, національностей, описів та місць проживання свідків та експертів, яких сторона має намір викликати, а також загальні вказівки щодо пунктів, які будуть охоплювати їхні свідчення.

Якщо Суд вважає за необхідне проведення розслідування або отримання експертного висновку, він видає відповідний наказ, визначаючи предмет, кількість та спосіб призначення осіб/експертів, а також процедуру. Експерти зобов'язані скласти урочисту заяву, що їхні свідчення будуть відповідати їхнім щирим переконанням. Звіти або записи розслідувань та експертних висновків передаються сторонам, які мають можливість їх прокоментувати.

Важливо, що Суд має широкі повноваження щодо встановлення фактів, визначені у його Статуті та Регламенті. Суд може робити накази щодо ведення справи, визначати форму та час, у який кожна сторона повинна завершити свої аргументи, та здійснювати всі заходи, пов'язані з отриманням доказів.

Міжнародні кримінальні трибунали (МКТЮ, МКТР)

Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії (МКТЮ) та Міжнародний кримінальний трибунал для Руанди (МКТР) були створені для переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права. Експерти відіграють важливу роль у цих трибуналах, надаючи спеціалізовані знання для допомоги суддям у встановленні обставин злочинів.

Дуже цікавими є роль та типи експертів. Експертні свідки надають свої професійні думки з таких тем, як військова доктрина, політичні структури, колишнє югославське право, демографія, фінансові операції та судово-медичні докази. Вони допомагають суддям визначити обставини, за яких були скоєні злочини, повноваження обвинуваченого над підлеглими, особу та кількість жертв,

знайдених у масових похованнях, кількість жертв, убитих у певній місцевості, тощо.

Трибунали не пов'язані національними правилами доказування і можуть приймати будь-які релевантні докази, які вони вважають такими, що мають доказову цінність. Експерт зобов'язаний свідчити "з максимальною нейтральністю та науковою об'єктивністю". Питання щодо незалежності та неупередженості експерта зазвичай розглядаються як питання ваги, а не допустимості.

Правило 94 bis: Це правило часто згадується у зв'язку з допустимістю та оцінкою експертних звітів та свідчень. Правило 94 *bis* не надає конкретних вказівок щодо допустимості свідчень або критеріїв для прийняття експертних звітів. Проте, судові палати встановили вимоги для допустимості, включаючи: (1) пропонуваній свідок класифікується як експерт; (2) експертні заяви або звіти відповідають мінімальним стандартам надійності; (3) вони є релевантними та мають доказову цінність; та (4) їхній зміст відповідає прийнятій експертизі свідка.

Правило 92 *bis* дозволяє приймати письмові заяви експертів або стенограми їхніх свідчень з попередніх проваджень замість усних свідчень для економії часу, за умови, що це відповідає інтересам правосуддя та право сторони на перехресний допит визначається цим правилом.

Універсальні принципи незалежності та об'єктивності є наскрізними для всіх міжнародних правових інститутів. Незважаючи на відмінності в процедурах, спільна мета полягає у забезпеченні неупередженості та наукової строгості експертних висновків. Це підкреслюється вимогами до кваліфікації, етичними стандартами та механізмами оцінки достовірності доказів.

Гнучкість та дискреція судів у залученні експертів також є характерною рисою міжнародних інституцій. Суди мають значну свободу у вирішенні, чи залучати експертів, яких експертів призначати та як оцінювати їхні висновки. Ця дискреція дозволяє адаптувати процес до складності та специфіки кожної справи, забезпечуючи при цьому належну процесуальну справедливість.

Порівняльний аналіз правового статусу судових експертів в Україні та провідних зарубіжних країнах виявляє як спільні принципи, так і суттєві відмінності, зумовлені особливостями національних правових систем.

Моделі залучення експертів (адверсаторна vs. інквізиційна)

Правові системи світу традиційно поділяються на адверсаторні (змагальні) та інквізиційні (слідчі) моделі, що істотно впливає на роль та статус судового експерта.

Українська правова система має змішаний характер, але з сильною інквізиційною спадщиною, особливо на етапі досудового розслідування. Процесуального статусу судовий експерт набуває, коли він призначається судом або залучається стороною.

Німеччина є яскравим прикладом інквізиційної системи, де судовий експерт виступає насамперед як помічник слідчого судді або судді, що розглядає справу.⁴⁸ Суддя має широку дискрецію у виборі експерта, і його участь у процедурі може бути оскаржена сторонами на тих самих підставах, що й участь судді (наприклад, за наявності інтересу, ворожнечі, родинних зв'язків).

Франція також належить до інквізиційних систем. Експерт вільно

призначається суддею, який визначає його завдання. Місія, надана експерту суддею, не є делегуванням юрисдикційних повноважень; суддя лише просить фахівця допомогти йому зрозуміти певні факти, не відмовляючись від своєї влади виносити рішення. Суддя вільний прийняти або не прийняти висновки експерта.

США є класичним прикладом адверсаторної системи, де сторони несуть відповідальність за представлення доказів. Експертні свідки зазвичай залучаються сторонами, а суддя виступає як "воротар" (gatekeeper), який визначає допустимість експертних свідчень.

Призначення експертів (судом vs. сторонами)

Спосіб призначення експертів є однією з ключових відмінностей між правовими системами.

В Україні судова експертиза може проводитися як за рішенням суду чи органу досудового розслідування, так і за договором з експертом чи експертною установою на замовлення інших осіб. У цивільному, господарському та адміністративному процесах учасник справи має право самостійно замовити судову експертизу та подати до суду відповідний висновок. У кримінальному процесі експерт залучається за дорученням сторони кримінального провадження.

У Німеччині лише експерти, призначені судом, вважаються формальним засобом доказування. Звіти експертів, залучених сторонами, не вважаються "доказами" у формальному сенсі, а лише поданнями відповідних сторін. Проте, вони мають більшу вагу, ніж звичайні подання. У кримінальному провадженні експерт може бути призначений поліцією або прокурором на досудовому етапі.

У Франції експерт вільно призначається суддею. Сторони завжди мають право подати звіт приватного експерта, якого вони найняли. Нещодавнє рішення Касаційного суду Франції (від 30 січня 2025 року) дозволило судам покладатися на два узгоджені приватні експертні висновки навіть без додаткових незалежних доказів, що є значним кроком до визнання приватної експертизи.

У США експерти зазвичай залучаються сторонами. Суд може призначити експерта за власною ініціативою або за клопотанням сторони, але це відбувається рідше.

Стандарти допустимості експертних доказів

Допустимість експертних свідчень є критичним питанням у правосудді, і різні країни застосовують різні стандарти.

Стандарт Frye використовується для визначення допустимості наукових свідчень експерта та інших видів доказів, встановлений у справі *Frye v. United States* (1923). Цей тест вимагає, щоб методика, за якою були отримані докази, була загальноприйнятою експертами у відповідній галузі. Стандарт Frye критикували за те, що він перешкоджав використанню надійних технологій у судах лише тому, що більшість галузі ще не прийняла цю технологію.

Стандарт Daubert прийнятий Верховним Судом США у справі *Daubert v. Merrell Dow Pharmaceuticals, Inc.* (1993). Цей стандарт розширює розглядувані фактори, включаючи перевірку методології, її рецензування, доведену надійність та стандарти використання таких методів. Суддя виступає як "воротар", який повинен забезпечити, щоб свідчення експерта ґрунтувалися на надійній основі та були релевантними. Правило 702 Федеральних правил доказування США кодифікує елементи Daubert.

В інших юрисдикціях, наприклад, в Австралії, пропонується підхід, що наголошує на тому, чи буде експертний висновок корисним для особи, яка встановлює факти, а не лише на тому, чи виходить тема за межі загальних знань.

Незалежність та неупередженість експерта

Принципи незалежності та неупередженості експерта є універсально визнаними як критично важливі для достовірності експертних висновків.

Закон України "Про судову експертизу" закріплює принципи незалежності та об'єктивності судово-експертної діяльності. Незалежність судового експерта та правильність його висновку забезпечуються процесуальним порядком призначення, заборонаю втручання у проведення експертизи, можливістю призначення повторної експертизи та присутністю учасників процесу.

На міжнародному рівні, включаючи ЄСПЛ та міжнародні трибунали, експерт зобов'язаний свідчити "з максимальною нейтральністю та науковою об'єктивністю". Фактична незалежність та особиста неупередженість є ключовими вимогами, що означає відсутність особистих стосунків з однією зі сторін або конфлікту інтересів.

Незважаючи на законодавче закріплення, питання незалежності залишається предметом дискусій. Відомча підпорядкованість державних експертних установ може створювати ризик порушення принципу неупередженості та незалежності. У США також обговорюються питання саморегуляції у судовій науці та необхідність забезпечення незалежності експертів, які не працюють у правоохоронних органах.

Конвергенція до незалежності та об'єктивності є очевидною, але відмінності у механізмах її досягнення залишаються. Усі правові системи прагнуть забезпечити неупередженість експертів, але використовують різні підходи: від суворого судового призначення в інквізиційних системах до ретельних стандартів допустимості та перехресного допиту в адверсаторних.

Вплив процесуальної моделі на роль експерта є значним. В інквізиційних системах, де суддя відіграє активну роль у зборі доказів, експерт часто розглядається як помічник суду. У змагальних системах, де сторони несуть основний тягар доказування, експерти є "свідками" сторін, і їхні свідчення піддаються ретельному аналізу на предмет надійності та допустимості. Це призводить до різних вимог до кваліфікації, процедур призначення та оцінки експертних висновків.

Незважаючи на значні кроки у розвитку судово-експертної діяльності в Україні, існують певні недоліки в законодавстві, що потребують уваги для подальшого вдосконалення системи.

Проблеми визначення "спеціальних знань"

Однією з фундаментальних проблем є відсутність чіткого та єдиного визначення поняття "спеціальні знання", на яких ґрунтується судова експертиза.¹² Хоча Закон України "Про судову експертизу" згадує "спеціальні знання у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо", детальна дефініція відсутня. Це створює неоднозначність у кваліфікації осіб як судових експертів та в оцінці обсягу їхньої компетенції. Без чіткого визначення "спеціальних знань" може виникати суб'єктивізм у допуску осіб до експертної діяльності та у визначенні меж

їхніх повноважень, що, у свою чергу, може впливати на якість та допустимість експертних висновків.

Недоліки методик та їх актуальність

Існують проблеми з актуальністю та уніфікованістю методик проведення судових експертиз. Зокрема, у сфері судової економічної експертизи виявлено недоліки методик, неактуальність наявних та відсутність єдиного уніфікованого підходу щодо їх формування. Також відзначається відсутність методик з приводу нарахування та сплати податку на прибуток фінансовими установами. Це призводить до того, що експерти можуть використовувати застарілі або неповні методики, що знижує об'єктивність та достовірність висновків. Відсутність єдиних стандартів може також ускладнювати перевірку та оцінку експертних висновків судом.

Питання незалежності та відомчої підпорядкованості

Хоча принцип незалежності судового експерта закріплений законодавчо, відомча підпорядкованість державних експертних установ створює ризик порушення принципу неупередженості та незалежності експерта під час проведення експертизи та складання висновку. Суддя ЄСПЛ Малінверні у справі "Шулепов проти Росії" ставив риторичне питання щодо неупередженості експертів, висновки яких впливають на судові рішення. Хоча Закон України "Про судову експертизу" передбачає гарантії незалежності, такі як процесуальний порядок призначення та заборона втручання, фактичний вплив відомчої належності може залишатися проблемою.

Дисциплінарна відповідальність та її наслідки

Нові редакції статті 14 Закону України "Про судову експертизу", що передбачають посилення дисциплінарної відповідальності, викликали занепокоєння. Запровадження зазначених стягнень може призвести до зростання звернень адвокатів з вимогами притягнення експертів до відповідальності, кадрового колапсу в державних установах та появи нових корупційних схем. Це вказує на необхідність суттєвого змістовного і техніко-юридичного доопрацювання тексту законопроекту з урахуванням наданих пропозицій та зауважень. Надмірно сувора або нечітко сформульована відповідальність може демотивувати фахівців та призвести до відтоку кваліфікованих кадрів.

Проблеми суб'єктного складу експертизи

У господарському судочинстві існують проблеми, пов'язані з суб'єктним складом експертизи. Хоча Господарський процесуальний кодекс України (ГПК) включає експерта до складу інших учасників судового процесу, існують питання щодо порядку призначення експертизи, обов'язків експерта та можливості її проведення поза межами суду. Це свідчить про потребу в більш чіткому регулюванні участі експертів у різних видах судочинства.

Необхідність гармонізації термінології та методологій є першочерговою для усунення зазначених недоліків. Чітке визначення "спеціальних знань" та розробка єдиних, актуальних методик для всіх видів експертиз сприятиме підвищенню якості та об'єктивності висновків. Це також допоможе судам більш ефективно оцінювати експертні докази та зменшить кількість суперечок щодо їх допустимості.

Зміцнення інституційної незалежності та гарантій професійної діяльності експертів є ще одним важливим напрямком реформ. Це може включати перегляд відомчої підпорядкованості, створення більш незалежних механізмів контролю якості та вирішення питань дисциплінарної відповідальності таким чином, щоб вона не підривала професійну автономію експертів. Забезпечення належних умов праці та конкурентної винагороди також сприятиме залученню та утриманню висококваліфікованих фахівців у системі судової експертизи.

Судові експерти відіграють незамінну роль у системі правосуддя України, забезпечуючи суди спеціалізованими знаннями, необхідними для об'єктивного та всебічного розгляду справ. Правовий статус експерта в Україні чітко окреслює його права, обов'язки та відповідальність, намагаючись збалансувати автономію експерта з високими вимогами до професіоналізму та неупередженості. Система атестації, що включає теоретичну підготовку, стажування, багатоетапні іспити та постійне підвищення кваліфікації, покликана забезпечити високий рівень компетентності фахівців та підтримувати довіру до експертних висновків.

Українська наукова спільнота активно розвиває теорію та практику судової експертизи, досліджуючи нові методики та адаптуючись до сучасних викликів, таких як цифрові докази та кіберзлочинність. Розгалужена мережа державних та зростаючий сектор недержавних експертних установ свідчать про розвиток інфраструктури, що забезпечує доступ до широкого спектру експертних послуг.

Порівняльний аналіз з міжнародними правовими інститутами (МКС, ЄСПЛ, МС ООН, МКТЮ/МКТР) та національними правовими системами (Німеччина, Франція, США) виявляє універсальні принципи незалежності та об'єктивності експертів. Водночас, існують відмінності у моделях залучення експертів (інквізиційна проти адверсаторної), процедурах їх призначення (судом проти сторонами) та стандартах допустимості експертних доказів (Frye, Daubert). Ці відмінності відображають вплив національних правових традицій на роль та функціонування експерта.

Незважаючи на досягнення, українське законодавство щодо статусу судового експерта має певні недоліки. Відсутність чіткого визначення "спеціальних знань", проблеми з актуальністю та уніфікованістю методик, а також потенційні ризики для незалежності через відомчу підпорядкованість та недосконалість регулювання дисциплінарної відповідальності, є сферами, що потребують подальшого вдосконалення. Усунення цих недоліків шляхом гармонізації термінології, розробки єдиних та актуальних методик, а також зміцнення інституційної незалежності експертів, є критично важливим для підвищення ефективності та довіри до судової експертизи в Україні.

РОЗДІЛ 2. Експертиза у провадженні: призначення, проведення, оцінка

2.1. Процесуальні основи і організація проведення судових експертиз

Призначення судової експертизи у кримінальному провадженні

Судова експертиза може бути призначена лише після початку досудового розслідування. Правовою підставою для її проведення виступає постанова органу досудового розслідування, клопотання сторони захисту або ухвала слідчого судді чи суду. Саме ці процесуальні документи надають експертові повноваження на проведення дослідження та визначають його межі.

Кримінальний процесуальний закон детально регламентує як порядок залучення експерта, так і підстави для проведення експертизи. Відповідні положення передбачають, що експертиза здійснюється за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду у випадках, коли для встановлення обставин справи необхідне застосування спеціальних знань. Йдеться саме про знання наукового, технічного чи іншого спеціального характеру, а не про тлумачення норм права.

Призначаючи експертизу, сторони кримінального провадження, слідчий суддя або суд повинні чітко усвідомлювати її предмет, об'єкти та реальні можливості відповідних методик дослідження. Помилки на цьому етапі неминуче впливають на якість експертного висновку і можуть ускладнити подальшу оцінку доказів.

Практика досудового розслідування свідчить, що неналежне формулювання запитань експерту є однією з найпоширеніших проблем. У таких випадках експерт, за погодженням зі слідчим або судом, може уточнити або скоригувати поставлені запитання з урахуванням вимог методики та меж своєї компетенції.

Крім того, експерт має право порушити питання про надання додаткових матеріалів або зразків, якщо подані об'єкти є недостатніми чи не відповідають методичним вимогам. На стадії підготовки до проведення експертизи експерт ознайомлюється з усіма наданими матеріалами: процесуальними документами, протоколами слідчих дій, фотознімками, планами, схемами, а також речовими доказами.

Саме належне формулювання завдань експертизи, подання якісних речових доказів і порівняльних зразків створюють реальні умови для проведення повноцінного дослідження та отримання обґрунтованих відповідей на поставлені питання.

Закон виходить із того, що призначення експертизи є правом, а не обов'язком слідчого або суду. Вони самостійно оцінюють, чи є потреба у залученні спеціальних знань для з'ясування обставин кримінального провадження. Водночас процесуальне законодавство прямо забороняє використання експертизи для вирішення питань права.

Разом із тим у низці випадків проведення експертизи є обов'язковим і не залежить від розсуду сторін чи суду. До таких ситуацій належать встановлення причин смерті, визначення характеру і ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, з'ясування психічного стану підозрюваного або обвинуваченого за наявності сумнівів щодо його осудності.

Обов'язкове призначення експертизи передбачене також для встановлення статевої зрілості потерпілої у кримінальних провадженнях щодо відповідних злочинів, а також для визначення віку особи, якщо ці відомості мають значення для вирішення питання про кримінальну відповідальність і не можуть бути підтвержені документально.

Таким чином, інститут судової експертизи поєднує елемент процесуального розсуду з імперативними вимогами закону, що забезпечує баланс між ефективністю доказування та дотриманням прав учасників кримінального провадження.

Організація проведення судової експертизи в державній експертній установі

Судова експертиза проводиться під час досудового розслідування або судового розгляду виключно на підставі належного процесуального документа — постанови слідчого чи слідчого судді або ухвали суду. Сам факт призначення експертизи є процесуальною дією, а отже її проведення можливе лише в межах уже розпочатого кримінального провадження.

На стадії досудового розслідування порядок організації експертних досліджень у державних судово-експертних установах визначається підзаконними та відомчими нормативними актами. Як правило, експертиза доручається тій установі або відповідному підрозділу відомчої служби, які обслуговують територію органу досудового розслідування.

Слідчий надсилає до експертної установи постанову про призначення експертизи та забезпечує передачу об'єктів і матеріалів, необхідних для проведення дослідження і підготовки висновку. Саме з цього моменту починається організаційна стадія експертного провадження.

Відповідальність за організацію проведення експертизи покладається на керівника експертної установи — директора, начальника або завідувача відповідного спеціалізованого підрозділу. Окрім адміністративних функцій, керівник наділений і певними процесуальними повноваженнями, що мають істотне значення для забезпечення якості експертного дослідження.

Ознайомившись із матеріалами, що надійшли, керівник визначає, хто саме з експертів установи проводитиме дослідження. Він має право призначити одного або кількох експертів, установити строк виконання експертизи або передати вирішення цих питань керівникові відповідного структурного підрозділу — начальникові відділу, завідувачу лабораторії чи сектору.

Обов'язковою додатковою юридичною підставою для проведення експертизи співробітником державної експертної установи є відповідна резолюція керівника на постанові слідчого. Саме вона підтверджує допуск конкретного експерта до виконання дослідження в межах даного провадження.

У практиці трапляються ситуації, коли слідчий у постанові зазначає назву експертизи, що не відповідає усталеній класифікації судових експертиз. У таких випадках керівник експертної установи, виходячи зі змісту поставлених питань та характеру об'єктів, самостійно визначає належний рід і вид експертизи та доручає її проведення відповідному фахівцеві.

Якщо ж у постанові сформульовано питання, що належать до компетенції різних спеціальностей, керівник установи вирішує питання про їх розподіл між експертами або організацію комісійної чи комплексної експертизи.

Особливого порядку дотримуються у випадках, коли слідчий прямо вказує в постанові конкретного експерта, якому доручається проведення дослідження. Така вказівка є обов'язковою для керівника експертної установи. Якщо ж призначений експерт не може виконати експертизу з об'єктивних причин (відпустка, хвороба, звільнення тощо), керівник зобов'язаний письмово повідомити про це слідчого і лише після отримання згоди здійснити заміну експерта.

Керівник експертної установи має право повернути постанову про призначення експертизи, подані об'єкти або матеріали без виконання, якщо наявні передбачені підстави. У такому разі складається вмотивований лист, у якому чітко зазначаються причини повернення.

У ході експертного дослідження можуть виникнути обставини, що потребують проведення додаткових досліджень, не передбачених первинною постановою, але важливих для встановлення істини у справі. Наприклад, це стосується виявлення на об'єктах мікрооб'єктів різної природи. За ініціативою експерта керівник установи вправі організувати такі дослідження силами відповідних підрозділів без попереднього погодження зі слідчим.

Крім того, керівник експертної установи може прийняти рішення про проведення експертизи кількома експертами, організувавши комісійну або комплексну експертизу. У такому разі призначається провідний експерт — голова групи, який здійснює координацію роботи, але не має жодних процесуальних переваг перед іншими експертами.

Провідний експерт виконує суто організаційні функції: планує дослідження, координує виконання окремих етапів, організовує наради, забезпечує взаємодію між підрозділами та готує проєкт висновку. Водночас за обсягом прав і обов'язків у кримінальному провадженні він повністю рівний з іншими членами експертної групи.

Залучення фахівців, набуття статусу експерта та контроль проведення експертизи

У практиці судово-експертної діяльності трапляються ситуації, коли для забезпечення повноти й всебічності дослідження виникає потреба у залученні фахівця іншої спеціальності, який не є співробітником експертної установи. Зазвичай це пов'язано з відсутністю необхідного складного обладнання або потребою у проведенні окремих фізичних чи хімічних аналізів за межами установи.

У таких випадках керівник експертної установи не має права самостійно залучати стороннього фахівця без згоди слідчого або суду, які призначили експертизу. Для цього слідчому надсилається відповідний лист керівника установи або клопотання експерта, у якому обґрунтовується доцільність залучення конкретного спеціаліста чи установи.

Разом із тим чинні відомчі акти у сфері судово-медичної експертизи передбачають винятки з цього правила. Так, допускається залучення до проведення судово-медичної експертизи професорів, викладачів профільних

кафедр, фахівців закладів охорони здоров'я та інших відомств без окремого погодження з особою, яка призначила експертизу. У таких ситуаціях до початку досліджень доцільно перевірити правовий статус і процесуальні повноваження залученої обізнаної особи.

Керівник експертної установи зобов'язаний створити всі необхідні умови для проведення експертного дослідження. Йдеться не лише про наявність обладнання, приладів і матеріалів, а й про належне інформаційне забезпечення, дотримання правил техніки безпеки та виробничої санітарії, а також гарантування збереження об'єктів дослідження і матеріалів кримінального провадження.

Для співробітників державних судово-експертних установ проведення експертиз є складовою їх службових обов'язків. Тому при кожному прийнятті експертизи до виконання експерт не попереджається окремо про кримінальну відповідальність. Права, обов'язки та відповідальність судового експерта детально вивчаються під час професійної підготовки і перевіряються при складанні кваліфікаційного іспиту.

Юридичним фактом, з яким пов'язується вступ особи у кримінальний процес у статусі судового експерта, є отримання нею матеріалів експертизи та копії постанови про її призначення. Це, як правило, фіксується шляхом підпису експерта у журналі реєстрації експертиз. Такий підпис одночасно засвідчує ознайомлення з обсягом завдання і виконує функцію попередження про кримінальну відповідальність за відмову від надання висновку або за завідомо неправдивий висновок.

Рідше набуття статусу експерта відбувається шляхом підпису на примірнику постанови про призначення експертизи у разі безпосереднього вручення матеріалів слідчим. З цього моменту обізнана особа набуває всіх прав і обов'язків судового експерта у конкретному кримінальному провадженні.

Контроль за дотриманням строків проведення експертизи здійснюється керівником експертної установи особисто або через керівників відповідних структурних підрозділів. Кримінальний процесуальний закон не встановлює фіксованих строків виконання експертизи, оскільки вони залежать від кількості об'єктів, складності досліджень і обсягу поставлених питань.

Відомчі нормативні акти передбачають орієнтовні строки проведення експертиз. Зазвичай для нескладних досліджень з невеликою кількістю об'єктів встановлюється строк до десяти днів, а для більш складних експертиз або матеріалів із значною кількістю об'єктів — до одного місяця.

Якщо виконати експертизу у визначений строк неможливо, питання про його продовження вирішується за погодженням з органом або особою, які призначили експертизу, після попереднього ознайомлення експерта з матеріалами. Такий попередній перегляд не повинен перевищувати п'яти днів.

До строку проведення експертизи не зараховується час, необхідний для виконання клопотань експерта, пов'язаних із витребуванням додаткових матеріалів або усуненням недоліків, допущених при призначенні експертизи.

Окрім організаційних функцій, керівник експертної установи здійснює контроль за якістю проведених досліджень. Перевіряється дотримання процесуальних вимог, повнота та послідовність досліджень, відповідність застосованих методик поставленим завданням, повнота відповідей на запитання

та дотримання експертом меж своєї компетенції, а також своєчасність виконання експертизи.

Принцип незалежності експерта та межі повноважень керівника експертної установи

Однією з ключових гарантій достовірності судово-експертного висновку є принцип незалежності експерта. Керівник експертної установи не має права втручатися у процес формування остаточних висновків, впливати на їх зміст або вимагати від експерта наперед визначеного результату дослідження. Так само недопустимими є нав'язування власної оцінки проведених досліджень чи усунення експерта від виконання призначеної йому експертизи з мотивів незгоди з його позицією.

Водночас роль керівника не зводиться до суто формального контролю. Він може висловлювати зауваження методичного характеру, що стосуються вибору або коректності застосування методик дослідження, логічності та повноти аргументації, а також якості викладення висновків. Такі рекомендації не є обов'язковими для експерта, але можуть бути враховані ним з метою підвищення наукової та процесуальної якості висновку.

У разі неналежного оформлення експертного висновку керівник експертної установи вправі повернути його експерту для усунення виявлених недоліків. Йдеться саме про форму та структуру документа, а не про зміну його змістовної частини.

Якщо керівник установи не поділяє позицію експерта щодо відповідей на поставлені питання, він не замінює висновок власною думкою. Натомість законний шлях подолання таких сумнівів полягає в організації комісійної експертизи. При цьому експерт, з висновками якого виникла незгода, включається до складу комісії нарівні з іншими фахівцями.

За результатами комісійного дослідження можливі два варіанти. Якщо члени комісії доходять спільної позиції, складається єдиний узгоджений висновок. У разі збереження розбіжностей кожен експерт має право викласти окрему думку, за яку несе персональну відповідальність.

Керівник експертної установи або її структурного підрозділу може сам виступати у ролі судового експерта, але виключно в межах власної експертної спеціальності. У такому разі на нього поширюються всі права, обов'язки та гарантії незалежності експерта.

Після завершення експертного дослідження висновок експерта передається слідчому або суду через керівника експертної установи. Аналогічним чином надсилається і повідомлення про неможливість надання висновку. Підпис експерта засвідчується печаткою установи або відповідного підрозділу, а сам висновок разом із супровідним листом керівника та дослідженими об'єктами направляється органу, який призначив експертизу.

Якщо експертний висновок був складений поза межами експертної установи, наприклад на місці події або безпосередньо в судовому засіданні, після надходження матеріалів до установи він підлягає ознайомленню керівником. У разі виявлення істотних зауважень керівник має право поінформувати про них слідчого суддю чи суд, який призначив експертизу.

Положення щодо контролю керівником якості експертного висновку поширюються і на випадки складання експертом повідомлення про неможливість проведення експертизи. У таких ситуаціях також перевіряється дотримання процесуальних вимог і належне обґрунтування причин, що унеможливили виконання експертного завдання.

Організація проведення експертизи в кількох державних експертних установах

Залучення кількох державних експертних установ має місце тоді, коли для вирішення поставлених слідчим завдань необхідні спеціальні знання з різних галузей. Саме в таких ситуаціях призначаються комплексні експертизи, у межах яких об'єкт дослідження вивчається фахівцями різного профілю, але з єдиною процесуальною метою.

Типовим прикладом є дослідження тілесних ушкоджень та пошкоджень одягу потерпілого. У такій ситуації до експертної роботи можуть одночасно залучатися спеціалісти науково-дослідної установи судових експертиз системи Міністерства юстиції або експертно-криміналістичного підрозділу МВС України та експерти бюро судово-медичної експертизи Міністерства охорони здоров'я України. Кожен із них досліджує ті аспекти об'єкта, що належать до його професійної компетенції.

Призначаючи комплексну експертизу з участю кількох установ, слідчий зобов'язаний надіслати копії постанови про її призначення до кожної з них. У самій постанові доцільно визначити провідну експертну установу та спрямувати саме на її адресу об'єкти дослідження, які підлягають аналізу.

Організаційне забезпечення проведення експертизи покладається на керівників відповідних експертних установ. Якщо слідчий не визначив провідну установу, це питання вирішується шляхом узгодження між керівниками залучених установ. Експерт провідної установи, як правило, призначається провідним у створюваній експертній комісії та здійснює координацію досліджень, узгодження їх етапів і взаємодію між експертами.

Підсумковий висновок комплексної експертизи формується як результат узагальнення всіх проведених досліджень. Він підписується всіма експертами – членами комісії та засвідчується печатками керівників експертних установ, які брали участь у виконанні експертного завдання. Такий порядок забезпечує як процесуальну коректність, так і належний рівень відповідальності кожної зі сторін, залучених до проведення експертизи.

Організація проведення експертизи приватним експертом

Судова експертиза може виконуватися не лише в межах державних експертних установ. Закон допускає залучення до експертної діяльності будь-якої обізнаної особи, яка володіє необхідними спеціальними знаннями. Таку можливість прямо передбачено частинами першою та четвертою статті 7 Закону України «Про судову експертизу», які дозволяють проведення експертиз особами, що не є працівниками державних судово-експертних установ.

Вибір конкретного експерта у цьому випадку здійснюється слідчим. Він має переконатися, що обрана особа є компетентною у відповідній галузі знань і не має зацікавленості у результатах кримінального провадження. Після цього слідчий

вносить постанову про призначення експертизи та визначає особу, якій доручається її проведення.

Перевірка компетентності приватного експерта на етапі призначення експертизи має принципове значення. Якщо йдеться про експертизу, перелік яких затверджений Міністерством юстиції України, з'ясовується наявність у фахівця свідоцтва про присвоєння відповідної експертної спеціальності. У разі ж призначення експертизи, що не входить до такого переліку, увага приділяється документам про освіту, стажу роботи за спеціальністю, професійному досвіду, науковому або практичному авторитету в певній сфері.

У постанові про призначення експертизи обов'язково зазначається прізвище особи, якій доручається її проведення. Після виклику експерта до органу досудового розслідування встановлюється його особа, спеціальність та рівень фахової підготовки, з'ясовується можливий зв'язок із підозрюваним, обвинуваченим або потерпілим, а також перевіряється відсутність підстав для відводу. Експертів вручається копія постанови, роз'яснюються його права й обов'язки відповідно до статті 69 КПК України та він попереджається про кримінальну відповідальність за відмову від надання висновку і за завідомо неправдивий висновок.

Ці дії фіксуються в протоколі роз'яснення експертів його прав і обов'язків. Саме тут концентрується процесуальна «точка входу» приватного експерта у кримінальне провадження.

У протоколі зазначаються анкетні та біографічні дані експерта, відомості про освіту, місце роботи, стаж професійної діяльності, а також інша інформація, що характеризує його фаховий рівень. Додатково фіксується факт вручення постанови про призначення експертизи, роз'яснення прав і обов'язків, попередження про кримінальну відповідальність, а також відомості про відсутність зацікавленості експерта у результатах справи. Протокол підписується слідчим і експертом.

З моменту підписання цього протоколу обізнана особа набуває статусу судового експерта у конкретному кримінальному провадженні. Після завершення дослідження експерт складає та підписує письмовий висновок і разом із дослідженими матеріалами передає його слідчому.

У певних випадках проведення експертизи приватним експертом оформлюється на підставі разового цивільно-правового договору. Такий порядок застосовується тоді, коли виконання експертизи в інший спосіб є неможливим або недоцільним. У договорі визначаються строки виконання експертного дослідження, розмір винагороди та порядок її виплати.

Отже, приватний експерт, як і державний, несе процесуальну відповідальність за результати своєї роботи, але водночас має право на оплату проведеного дослідження. Така модель дозволяє гнучко залучати спеціальні знання у кримінальному провадженні, не виходячи за межі вимог закону і зберігаючи баланс між процесуальною формою та практичними потребами розслідування.

Організація проведення експертизи в державній експертній установі із залученням приватного експерта

У практиці досудового розслідування можливі ситуації, коли до проведення судової експертизи залучається не лише державна експертна установа, а й приватний експерт. Таке поєднання застосовується у випадках, коли цього потребує характер експертного завдання або спеціалізація досліджень.

Залучення обізнаної особи, яка не перебуває у штаті державної експертної установи, може ініціюватися як самим слідчим, так і за рекомендацією керівника експертної установи. У такій ситуації одна копія постанови про призначення експертизи надсилається до державної експертної установи разом із матеріалами для дослідження, а інша — вручається приватному експертові після належного оформлення протоколу роз'яснення його прав і обов'язків.

Незалежно від кількості приватних експертів, їхнього наукового ступеня, посади або професійного статусу, організаційну роль у проведенні такої експертизи завжди виконує експерт — співробітник державної експертної установи. Саме він виступає провідним експертом, координує хід досліджень і забезпечує узгодженість результатів.

Висновок за результатами експертизи підписується всіма експертами, які брали участь у її проведенні, а його належне процесуальне оформлення підтверджується засвідченням керівником державної експертної установи.

Постанова про призначення експертизи як процесуальна основа дослідження

Юридичною підставою проведення будь-якої судової експертизи є постанова про її призначення. На стадії досудового розслідування вона виноситься слідчим і виступає ключовим процесуальним документом, що визначає межі та спрямованість експертного дослідження.

Саме тому якість складання постанови має принципове значення. Від її змісту залежить не лише повнота експертного дослідження, а й допустимість та доказова сила отриманого висновку.

Традиційно постанова про призначення експертизи складається з трьох частин: вступної, описової та резолютивної.

Вступна частина постанови

У вступній частині зазначаються формальні, але необхідні реквізити процесуального документа:

- дата і місце винесення постанови;
- посада, спеціальне звання, прізвище та ініціали слідчого;
- найменування органу досудового розслідування;
- номер кримінального провадження.

Ці відомості дозволяють чітко ідентифікувати документ у системі кримінального процесу.

Описова частина: обґрунтування необхідності експертизи

Описова частина постанови виконує ключову функцію — вона повинна мотивувати залучення спеціальних знань. У ній стисло викладаються обставини кримінального правопорушення та пояснюється, чому без проведення експертизи неможливо встановити юридично значимі факти.

Тут зазначається:

- у чому полягає фабула події;
- які саме обставини потребують спеціальних знань;
- для встановлення яких фактів необхідне експертне дослідження;
- яка спеціальна мета ставиться перед експертом.

Окремо слідчий описує умови виявлення, вилучення та зберігання об'єктів експертного дослідження. Це можуть бути відомості про місце знаходження об'єкта, спосіб його вилучення, умови зберігання, особливості відбору зразків для порівняльного дослідження.

Якщо з об'єктивних причин ці обставини не викладені безпосередньо в постанові, експертів направляються копії або витяги з відповідних протоколів слідчих дій.

У виняткових випадках, коли об'єкт неможливо передати для безпосереднього дослідження, експертиза може проводитися за фотознімками, копіями, описами чи іншими матеріалами справи. Така особливість обов'язково повинна бути прямо зазначена в постанові.

Знання експертом фактичних обставин справи має не лише інформаційне, а й процесуальне значення. Воно дозволяє реалізувати право експертної ініціативи — встановлювати обставини, що мають значення для справи, навіть якщо відповідні питання прямо не були поставлені слідчим.

Вихідні дані та спеціальні застереження

В описовій частині також наводяться вихідні дані, необхідні для вирішення експертних питань. Це можуть бути відомості про умови події, технічні параметри, часові інтервали, швидкісні характеристики тощо.

Наприклад, у справах про дорожньо-транспортні пригоди зазначаються характеристики дорожньої обстановки, швидкість руху транспортних засобів, стан покриття та інші показники, без яких експертне дослідження втрачає точність.

Якщо призначається додаткова або повторна експертиза, у постанові зазначається інформація про раніше проведені експертні дослідження, їх авторів та висновки, а також чітко формулюються мотиви повторного або додаткового призначення.

Резолютивна частина постанови

Резолютивна частина умовно складається з кількох логічних блоків. Насамперед у ній визначається:

- рід або вид експертизи з урахуванням необхідних спеціальних знань;
- процесуальний вид експертизи (додаткова, повторна, комісійна, комплексна);
- відомості про експерта або експертів, якщо дослідження проводиться поза експертною установою.

У разі призначення експертизи державній експертній установі вказується, що її проведення доручається експертам відповідної установи. За необхідності слідчий може конкретизувати виконавця або зробити посилання на Реєстр атестованих судових експертів.

При призначенні додаткової експертизи зазначається, чи доручається вона тому самому експертові, а у випадку повторної — може бути прямо вказано на необхідність її проведення комісією експертів.

Вимоги до резолютивної частини постанови про призначення експертизи

Вимоги, сформульовані слідчим у постанові про призначення експертизи, є обов'язковими для виконання керівником експертної установи. Саме цей документ визначає організаційні межі експертного дослідження та порядок його проведення.

Якщо експертиза доручається декільком експертним установам, у постанові обов'язково зазначаються їх найменування, а також визначається провідна установа, яка координує виконання експертного завдання. У разі залучення одночасно державної експертної установи та приватного експерта вказується назва відповідної установи і прізвище експерта, при цьому провідною завжди визначається саме державна установа.

За необхідності слідчий може передбачити, що експертиза або окремі дослідження проводяться в присутності слідчого, підозрюваного, обвинуваченого чи інших учасників процесу. Така вказівка має бути чітко зафіксована в постанові.

Формулювання питань, поставлених перед експертом

Після визначення виду експертизи та суб'єкта її проведення у постанові формулюються питання, що підлягають вирішенню. Саме вони окреслюють предмет експертного дослідження.

Питання повинні бути чіткими, конкретними та зрозумілими, а головне — не мати правового характеру. Невдала або неточна постановка питань здатна істотно знизити доказове значення висновку експерта.

На цьому етапі слідчий має право звернутися за консультацією до обізнаної особи, у тому числі до потенційного експерта, а також використати методичні рекомендації та довідкові матеріали з відповідних видів судових експертиз. Водночас важливо уникати шаблонних переліків питань і враховувати особливості конкретного кримінального провадження.

Перелік об'єктів експертного дослідження

У завершальній частині резолютивної частини постанови наводиться вичерпний перелік об'єктів, що передаються у розпорядження експерта. До них належать речові докази, зразки для порівняльного дослідження, а також матеріали кримінального провадження, які містять інформацію, необхідну для формування висновку.

Оскільки експертне дослідження нерідко передбачає зміну властивостей об'єкта, слідчий зобов'язаний прямо надати дозвіл на його часткове пошкодження або знищення. За відсутності такого дозволу проведення експертизи може виявитися неможливим.

Не рекомендується направляти експертові всі матеріали кримінального провадження. Така практика не має нормативного обґрунтування і може призвести до необґрунтованого затягування розслідування. Перераховуючи об'єкти, слідчий повинен детально описати їх упаковку, маркування, реквізити пломб і печаток, що в подальшому має значення для оцінки допустимості доказів.

Якщо об'єкти не можуть бути доставлені до експертної установи, у постанові зазначається місце їх знаходження та час, у який експерт може прибути для проведення дослідження на місці.

Особливості призначення додаткових і повторних експертиз

До постанови про призначення додаткової або повторної експертизи обов'язково додаються висновки всіх раніше проведених експертних досліджень або повідомлення про неможливість дачі висновку. Також направляються нові матеріали, отримані органом досудового розслідування після завершення попередніх експертиз.

Постанова про призначення експертизи підписується слідчим і разом з об'єктами дослідження надсилається до експертної установи із супровідним листом. Експертиза вважається призначеною з моменту винесення відповідної постанови.

Судова експертиза в адміністративному судочинстві

Порядок призначення та проведення судових експертиз в адміністративному судочинстві детально врегульований Кодексом адміністративного судочинства України. У ньому визначено вимоги до збирання матеріалів для експертного дослідження, зміст і структуру ухвали про призначення експертизи, а також процесуальні наслідки ухилення учасників справи від участі в експертизі.

Водночас КАС України лише загально окреслює порядок проведення експертного дослідження, оскільки конкретні методики та технічні прийоми не належать до предмета правового регулювання. Процедура дослідження визначається предметом експертизи та професійними методами, які застосовує судовий експерт.

Методичні рекомендації та інструктивні матеріали, що регулюють окремі етапи експертної роботи, мають інформаційний характер і належать до сфери спеціальних знань та професійного досвіду експерта.

Призначення експертизи адміністративним судом

Відповідно до статті 102 КАС України саме адміністративний суд наділений виключним правом призначення експертизи. Суд визначає наявність підстав для її проведення та оцінює необхідність застосування спеціальних знань.

Частина перша цієї статті встановлює дві взаємопов'язані умови призначення експертизи: по-перше, без спеціальних знань неможливо з'ясувати обставини, що мають значення для справи; по-друге, сторони не надали належного експертного висновку або надані висновки викликають обґрунтовані сумніви щодо їх достовірності.

Частина друга статті 102 КАС України передбачає можливість призначення судом кількох експертиз, а також додаткової чи повторної експертизи залежно від процесуальної ситуації.

Таким чином, у адміністративному судочинстві експертиза виступає не допоміжним, а повноцінним процесуальним інструментом доказування, застосування якого потребує від суду зваженої оцінки необхідності використання спеціальних знань.

Призначення експертизи судом в адміністративному судочинстві

Під час призначення експертизи судом експерт або експертна установа, як правило, обираються сторонами за взаємною згодою. Якщо такої згоди не досягнуто у строк, визначений судом, відповідний вибір здійснює суд. Водночас

суд, з урахуванням конкретних обставин справи, не позбавлений права самостійно визначити експерта чи експертну установу без очікування позиції сторін.

У складних процесуальних ситуаціях суд може залучити кількох експертів для підготовки одного висновку. У такому випадку мова йде про комісійну або комплексну експертизу. Законодавець спеціально підкреслює, що питання, поставлені перед експертом, а також сам висновок мають перебувати виключно в межах його спеціальних знань і професійної компетенції та не можуть стосуватися правової оцінки.

Це принципова межа. Експерт відповідає за знання — не за право.

Окремою нормою передбачено обов'язок експерта невідкладно повідомити суд про неможливість проведення експертизи, якщо поставлені питання виходять за межі його компетенції або потребують залучення інших спеціалістів. Такий обов'язок спрямований на запобігання формальному або поверховому виконанню експертного завдання.

Ухвала суду про призначення експертизи

Про призначення експертизи суд постановляє ухвалу, яка має чітко визначену процесуальну структуру. В ній зазначаються підстави проведення експертизи, питання, з яких експерт повинен надати висновок, особа або особи, яким доручено проведення дослідження, перелік матеріалів, що передаються на експертизу, а також інші відомості, необхідні для її виконання.

Якщо експертизу доручено кільком експертам або декільком експертним установам, суд зобов'язаний визначити провідного експерта чи провідну установу. Саме на них покладається координація експертної роботи та узагальнення результатів досліджень.

Об'єкти й матеріали, що підлягають дослідженню, направляються саме провідному експерту або провідній установі. Ухвала про призначення експертизи надсилається як експертам, так і учасникам справи.

Формулювання питань: практичний ризик

Однією з ключових складових ухвали суду є правильно сформульовані питання. Судова практика переконливо свідчить: саме на цьому етапі найчастіше виникають помилки. Питання можуть бути надто загальними, нечіткими, технічно некоректними або такими, що не відповідають реальним можливостям сучасної судової експертизи.

З метою уникнення таких помилок затверджено науково-методичні рекомендації з підготовки та призначення судових експертиз, а також спеціалізовані посібники, у яких наведено типові завдання експертів, орієнтовні переліки питань і вимоги до об'єктів дослідження.

Закон прямо дозволяє суду звертатися до експерта за консультацією щодо формулювання питань. За потреби суд може заслухати експерта та надати уточнення щодо поставлених перед ним завдань.

Реакція експерта на нечітке доручення

Отримавши ухвалу суду, експерт зобов'язаний оцінити її зміст. У разі виникнення сумнівів щодо обсягу або змісту доручення він повинен без зволікань звернутися до суду з клопотанням про уточнення або повідомити про неможливість проведення експертизи за поставленими питаннями.

В ухвалі суду експерт обов'язково попереджається про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок та за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків. Це попередження надалі відображається у самому висновку експерта.

Експертиза на замовлення учасників справи

Новелою адміністративного процесу є можливість подання до суду висновку експерта, складеного на замовлення учасника справи. Закон дозволяє стороні звернутися безпосередньо до експертної установи або судового експерта, минаючи стадію судового призначення експертизи.

Разом із тим закон не встановлює чіткої форми такого звернення, його структури чи змісту. Порядок проведення дослідження та складення висновку в цьому випадку визначається загальними вимогами законодавства про судову експертизу.

Особливу увагу приділено ситуаціям, коли експертне дослідження пов'язане з повним або частковим знищенням об'єкта чи зміною його властивостей. У таких випадках експерт зобов'язаний завчасно повідомити особу, яка звернулася за проведенням експертизи, а у висновку чітко зазначити характер і наслідки таких змін.

Висновок, складений за результатами позасудового дослідження зі знищенням або зміною об'єкта, не замінює сам доказ і не звільняє сторону від обов'язку доказування. Суд, як правило, не приймає такий висновок до розгляду, якщо не доведено можливість проведення додаткової або повторної експертизи.

Ця вимога стимулює використання сучасних неруйнівних методів дослідження та зберігає баланс між інтересами доказування і збереженням доказів.

Права, обов'язки та відвід експерта

Експерт, який підготував висновок на замовлення учасника справи, має ті самі права й обов'язки, що й експерт, призначений ухвалою суду. Водночас такий експерт може бути відведений за заявою іншого учасника справи, і в разі визнання підстав для відводу суд не приймає відповідний висновок до розгляду.

Проведення експертизи та наслідки ухилення

Експертиза може проводитися як у судовому засіданні, так і поза межами суду — залежно від характеру досліджень або неможливості доставлення об'єкта. У будь-якому випадку експерт зобов'язаний забезпечити збереження об'єкта дослідження.

Якщо учасник справи ухиляється від подання матеріалів або іншої участі в експертизі, що унеможлиблює її проведення, суд має право або визнати відповідну обставину встановленою, або відмовити в її визнанні. Це рішення залежить від значення експертизи для справи та від того, яка саме особа ухиляється.

Узагальнення

Отже, нормативне регулювання судових експертиз в адміністративному судочинстві створює процесуальну основу для об'єктивного, аргументованого й справедливого вирішення публічно-правових спорів. Водночас ці положення можуть бути корисними й при розгляді справ про адміністративні правопорушення.

Не менш важливо пам'ятати: висновок експерта — це лише один із доказів. Він не має наперед установленної сили, підлягає перевірці й критичній оцінці. Надмірна довіра до експертного висновку є поширеним, але небезпечним спрощенням. Як і будь-який доказ, він може бути помилковим — через недостовірні вихідні дані, методичні похибки або людський фактор.

2.2 Підготовка матеріалів до проведення експертизи

Відповідно до статті 1 Закону України «Про судову експертизу», об'єктами судово-експертного дослідження є матеріальні об'єкти, явища та процеси, які містять відомості про обставини конкретної справи. Таке нормативне формулювання є досить широким і водночас породжує дискусії щодо того, які саме об'єкти можуть вважатися допустимими для експертного дослідження з процесуальної точки зору.

У науковій літературі тривалий час залишається спірним питання: чи обмежується коло об'єктів судової експертизи виключно матеріальними предметами, чи до нього можуть бути включені також події, факти, процеси та інші ідеальні утворення. З практичної та процесуальної позиції більш обґрунтованим видається підхід, за якого об'єктами експертизи визнаються лише об'єкти матеріального характеру — люди, тварини, речі, документи та інші матеріалізовані носії інформації, що можуть бути безпосередньо досліджені експертом.

Такий підхід має кілька суттєвих аргументів. По-перше, розширене тлумачення об'єктів експертизи створює ризик ототожнення об'єкта і предмета експертизи, хоча за своєю суттю це різні категорії: об'єкт є носієм інформації, а предмет — ті обставини чи властивості, які підлягають з'ясуванню. По-друге, об'єкт експертного дослідження є не лише науковим, а й правовим поняттям, а правовий режим може бути поширений лише на реально існуючі матеріальні утворення.

Процеси, події минулого чи інші нематеріальні явища не мають самостійного процесуального статусу. Саме тому вони не можуть безпосередньо визнаватися об'єктами судової експертизи. Натомість матеріальні предмети можуть бути належним чином зафіксовані, описані, вилучені та долучені до матеріалів кримінального провадження, після чого передані експертові для дослідження в установленому законом порядку. Лише щодо таких об'єктів експерт наділений процесуальними повноваженнями.

У цьому контексті об'єктами судової експертизи доцільно вважати матеріальні предмети або матеріалізовані джерела інформації, зокрема документи, сліди, зразки та їх сукупності. Водночас явища, події, процеси чи психічні стани, які досліджуються експертом опосередковано, слід відносити не до об'єктів експертизи, а до об'єктів експертного пізнання.

Об'єкти експертного пізнання мають складну природу. Вони поєднують у собі матеріальну складову — як джерело інформації, зафіксоване у вигляді слідів або відображень, — та ідеальну складову, яка існує у вигляді уявної моделі, що формується експертом на основі аналізу отриманих результатів. Саме через таку

пізнавальну діяльність експерт відтворює механізм події, яка мала місце в минулому.

Подібний підхід цілком узгоджується із загальною ретроспективною метою судової експертизи. Кримінальне правопорушення завжди супроводжується матеріальними процесами, які залишають сліди в навколишній обстановці. Ці сліди — незалежно від їх виду чи походження — виступають носіями інформації про подію та її механізм.

Експерт, досліджуючи такі матеріалізовані відображення, встановлює не лише їх властивості, а й обставини, за яких вони виникли. Через аналіз слідів, зафіксованих на матеріальних носіях, відбувається реконструкція подій, процесів і дій, що призвели до їх утворення. Саме в цьому полягає сутність експертного пізнання як особливої форми пізнавальної діяльності.

Окрім матеріальної природи, об'єкти судової експертизи розрізняються і за процесуальною формою. Залежно від джерела походження та ролі в дослідженні їх можна класифікувати за кількома підставами. По-перше, це об'єкти, які надаються експертові слідчим або судом. По-друге, це об'єкти, що створюються самим екпертом у процесі дослідження, зокрема експериментальні зразки, моделі або порівняльні матеріали. По-третє, це допоміжні об'єкти, які використовуються для проведення дослідження, наприклад еталони, довідкові колекції чи стандартні зразки.

Матеріальні об'єкти, які передаються експертові в установленому кримінально-процесуальним законом порядку, є носіями відомостей про подію кримінального правопорушення і безпосередньо пов'язані з предметом експертизи. У разі існування як одиничних матеріальних утворень такі об'єкти мають процесуальний статус речових доказів.

Із поняттям об'єкта експертного дослідження тісно пов'язана система процесуально-криміналістичних засобів його виявлення, фіксації, вилучення, зберігання та подальшого дослідження. Сукупність цих дій спрямована на забезпечення автентичності об'єкта, недопущення його підміни, пошкодження або змішування з іншими предметами.

Під час проведення слідчих (розшукових) дій та експертного дослідження об'єкт повинен бути чітко виділений, індивідуалізований і збережений у незмінному стані. Саме дотримання цих вимог гарантує достовірність отриманих результатів і можливість їх подальшого використання в доказуванні.

Окрім безпосередніх матеріальних носіїв слідів, експертному аналізу можуть підлягати й додаткові джерела інформації про об'єкт. Так, у межах інженерно-технічних експертиз нерідко виникає потреба у вивченні технічної документації, що стосується об'єкта, який був знищений або пошкоджений унаслідок аварії, пожежі чи іншої надзвичайної події. У таких випадках експерт узагальнює відомості, проводить реконструкцію або моделювання процесів і явищ, спираючись на збережені матеріалізовані дані.

Таким чином, об'єкт судової експертизи слід розглядати як матеріальну основу експертного дослідження, тоді як події, процеси та явища минулого становлять сферу експертного пізнання, що відтворюється шляхом аналізу зафіксованих слідів і відображень. Саме таке розмежування дозволяє найбільш

повно врахувати як наукову, так і правову специфіку судово-експертної діяльності.

Ефективність вирішення експертних питань у подібних ситуаціях значною мірою залежить від якості та повноти матеріалів, які надаються експертові. Саме вони формують інформаційну основу дослідження і визначають його межі. До таких матеріалів, зокрема, належать протоколи огляду місця події, належним чином доповнені фототаблицями, схемами та кресленнями, відомості про обставини події, час і місце її вчинення, характеристики виявлених об'єктів, дані про погодні умови, а також інформація про процеси, що передували події та перебували з нею у причинно-наслідковому зв'язку. Важливе значення мають і документи, які регламентують відповідні технологічні або виробничі процеси.

З урахуванням наведеного доцільно здійснити класифікацію об'єктів, що направляються на судово-експертне дослідження, залежно від наявності або відсутності в них процесуального статусу.

До першої групи належать об'єкти, які мають процесуальний статус. Насамперед це речові докази. Вони можуть бути первісними, тобто безпосередньо пов'язаними з подією кримінального правопорушення (предмети, рідини, мікрочастки, документи зі слідами злочину тощо), а також похідними — зліпки, відбитки, фотознімки слідів, які відтворюють істотні ознаки первісних об'єктів.

Окрему категорію становлять документи як самостійний вид доказів. До них можуть належати, наприклад, документи бухгалтерського обліку та звітності, проектна документація, договори купівлі-продажу, технічні умови та інші письмові джерела інформації, що мають значення для встановлення обставин справи.

До об'єктів із процесуальним статусом також належать живі особи — потерпілий, свідок, підозрюваний або обвинувачений, а також зразки для експертного дослідження. Сюди входять зразки порівняння різного виду: вільні, умовно-вільні та експериментальні, без яких неможливе проведення ідентифікаційних досліджень. Крім того, до цієї ж групи слід віднести матеріали кримінального провадження, що мають значення для предмета експертизи, зокрема протоколи слідчих дій і додатки до них, довідки, схеми, а також висновки попередніх експертиз.

Другу групу становлять об'єкти, які не мають процесуального статусу. До них належить матеріальна обстановка місця події — ділянки місцевості, будівлі, приміщення, інженерні споруди, комунікації, механізми тощо. Також до цієї категорії відносяться трупи людей, їх частини, трупи тварин або їх фрагменти, а також предмети, які пов'язані з подією злочину, але на момент дослідження ще не набули статусу речових доказів.

Саме висновок експерта дозволяє встановити, чи має конкретний предмет безпосередній зв'язок із подією кримінального правопорушення. На підставі такого висновку слідчий приймає процесуальне рішення про визнання і залучення відповідного предмета до матеріалів провадження як речового доказу. Водночас не всі з наведених об'єктів можуть бути безпосередньо закріплені у справі в статусі доказів, однак це не означає, що вони позбавлені процесуальної форми.

Такі об'єкти повинні бути офіційно надані в розпорядження експерта, наприклад шляхом зазначення їх у постанові про призначення експертизи як

об'єктів, що підлягають дослідженню. Щодо них може бути встановлений спеціальний процесуальний режим: обмежений доступ сторонніх осіб, тимчасове припинення виробничих процесів, охорона місця події на період проведення експертизи тощо.

Поряд із загальним поняттям об'єкта як матеріального носія інформації в теорії судової експертизи розрізняють родовий (видовий) і конкретний об'єкти експертного дослідження. У гносеологічному сенсі всі вони можуть виступати об'єктами пізнання, однак не на всі з них можливо поширити процесуальний режим речових доказів.

Об'єкт роду або виду експертизи являє собою сукупність предметів, які мають спільні властивості та досліджуються з використанням спеціальних знань у межах певного роду або виду експертизи. Так, у трасологічній експертизі такими об'єктами є відбитки зовнішньої будови предметів, у біологічній — об'єкти рослинного або тваринного походження тощо.

Розвиток і диференціація видів експертиз у межах одного роду відбуваються саме за ознакою видового об'єкта. Наприклад, у технічній експертизі документів родовим об'єктом є документи як такі, а видовими — їх реквізити, матеріали виготовлення, відбитки печаток, штампів або друкувальних пристроїв.

Об'єкт конкретної експертизи — це індивідуально визначена річ, документ чи інше матеріальне утворення, яке виділене з матеріальної обстановки події та передане слідчим для дослідження у межах призначеної експертизи. Кожен такий об'єкт має як індивідуальні, так і типові для певного класу ознаки, що зумовлює вибір методів дослідження, їх послідовність і глибину.

Безпосереднім об'єктом експертного дослідження є та сторона або сукупність однорідних властивостей матеріального об'єкта, яка відображена в обстановці події і підлягає аналізу з використанням спеціальних знань для вирішення конкретного експертного завдання. Саме ця інформаційна «підсистема» об'єкта досліджується експертом відповідної спеціальності.

Один і той самий матеріальний об'єкт може бути носієм різних видів інформації, що зумовлює можливість проведення кількох різних експертиз. Наприклад, письмовий документ одночасно може бути об'єктом почеркознавчої експертизи (почерк), авторознавчої експертизи (письмова мова), технічної експертизи документів (відбитки печаток, спосіб виготовлення), а також бухгалтерської або економічної експертизи (зміст записів).

Окрім об'єктів, виявлених безпосередньо на місці події, експертові часто необхідні й інші пов'язані з подією матеріали, які використовуються для вирішення поставлених завдань. Такі об'єкти отримали назву зразків для експертного дослідження.

Зразки відбираються як для діагностичних, так і для ідентифікаційних досліджень. Наприклад, для встановлення наявності певного захворювання можуть відбиратися біологічні зразки, а для ідентифікації особи чи предмета — зразки для порівняння.

Основним методом ідентифікаційного експертного дослідження є метод порівняння. Його сутність полягає у зіставленні двох або більше об'єктів з метою виявлення спільних ознак, що свідчать про їх тотожність, або відмінностей, які

виключають таку тотожність. Саме через цей метод забезпечується науково обґрунтований характер експертних висновків.

Одним із ключових об'єктів судово-експертного дослідження є речовий доказ, у якому зберігся слід злочину. Такий слід може проявлятися як відображення властивостей шуканого об'єкта або у вигляді його фрагмента, що відокремився під час взаємодії. Саме наявність таких слідів створює передумови для проведення ідентифікаційного дослідження, яке неможливе без належно відібраних зразків для порівняння.

Зразки порівняння становлять собою матеріальні джерела інформації, у яких зафіксовані властивості об'єкта, що перевіряється, або самі ці об'єкти. Об'єктами, від яких можуть відбиратися зразки, є не лише речові докази, а й живі особи, трупи, документи, а в окремих випадках — навіть елементи місця події, зокрема ділянки місцевості, покриття підлоги, поверхні споруд тощо.

Принципова відмінність між слідами злочину та порівняльними зразками полягає у способі їх виникнення. Якщо сліди формуються спонтанно в процесі вчинення кримінального правопорушення, то зразки для порівняльного дослідження є результатом цілеспрямованої діяльності слідчого або експерта. Вони акумулюють різні властивості перевірюваного об'єкта, необхідні для встановлення тотожності чи відмінності.

Залежно від характеру відображених властивостей зразки для порівняльного дослідження доцільно поділяти на кілька основних видів.

Першу групу становлять зразки, що відображають особливості зовнішньої будови об'єкта. До них належать, наприклад, спеціально виготовлені експериментальні сліди від знарядь злочину (лома, викрутки), кліше печаток і штампів, а також зразки ушкоджень, завданих знаряддями травмування (сокирою, ножом тощо).

Другу групу утворюють зразки, які відображають склад і внутрішню структуру об'єкта. За походженням це може бути або частина самого об'єкта, що перевіряється, або елемент групи однорідних предметів. Типовим прикладом першого виду є зразки ґрунту, відібрані безпосередньо з місця події. До другого виду можна віднести, наприклад, зразки дробу, виявлені та вилучені у домоволодінні підозрюваного.

У низці експертиз замість зразків застосовуються проби. Так, у разі вилучення значної кількості наркотичної речовини на дослідження передаються не лише окремі зразки з різних ділянок маси, а й середня проба, відібрана з різної глибини та різних зон. Аналогічний підхід використовується при дослідженні харчових продуктів, ґрунтів, пально-мастильних матеріалів та інших однорідних речовин.

Третю групу становлять зразки, що відображають функціональні властивості об'єкта або механізм слідоутворення. Щодо людини такими властивостями є набуті навички, у тому числі професійні. Зразками, що фіксують ці характеристики, виступають зразки почерку, письмової та усної мови, характерні вузли, петлі та інші дії, що повторюють індивідуальні особливості виконання.

Четверта група охоплює зразки, які одночасно відображають кілька характеристик об'єкта-оригіналу. Наприклад, текст, надрукований на матричному

принтері, містить інформацію про програмне забезпечення, особливості конструкції друкувальних елементів, форму крапок, а також хімічний склад фарбувальної стрічки.

З процесуальної точки зору зразки для порівняльного дослідження класифікуються залежно від часу їх виникнення та способу залучення до кримінального провадження.

Вільні зразки виникають до порушення кримінальної справи й не пов'язані безпосередньо з розслідуваним злочином. До них належать, зокрема, особисте та службове листування (як зразки почерку), документи з машинописним текстом, зразки волосся, що зберігаються у родичів загиблого, фотознімки, рентгенівські зображення, зразки фарб, дробу, матеріалів або готових виробів.

Вилучення вільних зразків здійснюється слідчим у межах відповідних слідчих дій — обшуку, виїмки, огляду місця події, приміщень і предметів, огляду трупа, а також шляхом витребування документів і предметів. Процедура такого вилучення обов'язково фіксується у протоколі відповідної слідчої дії.

Умовно-вільні зразки виникають уже після початку кримінального провадження, але не з метою підготовки матеріалів для експертизи. Типовими прикладами є підписи та рукописні записи у протоколах допитів, поясненнях, заявах, скаргах чи клопотаннях, виконаних підозрюваним або обвинуваченим у ході розслідування.

Експериментальні зразки отримуються спеціально у зв'язку з призначенням і проведенням судової експертизи. Вони можуть відбиратися як слідчим, так і експертом. Експерт, якому доручено проведення дослідження, має право самостійно відбирати необхідні зразки в межах експертного експерименту, наприклад шляхом одержання експериментальних гільз під час стрільби зі зброї, вилученої у підозрюваного.

Якщо відбір зразків є складовою частиною експертного дослідження та здійснюється з використанням об'єктів, наданих на експертизу, додаткового процесуального рішення слідчого не потребується. У процесі дослідження експерт самостійно визначає обсяг і перелік застосовуваних методів, має право вилучати частину об'єкта для подальшого аналізу, обмежуватися дослідженням окремої його частини, якщо цього достатньо для вирішення поставлених питань, а також виготовляти копії, зразки-копії чи експериментальні ушкодження.

Самостійне одержання зразків експертом не потребує окремого процесуального оформлення. Як і весь перебіг експертного дослідження, відомості про вилучення та використання зразків фіксуються в одному процесуальному документі — висновку експерта. Саме в ньому відображається, які об'єкти були використані, у який спосіб і з якою метою.

Інший порядок передбачено для одержання зразків слідчим. Відповідно до кримінального процесуального законодавства, відбір зразків для експертного дослідження слідчим визнається самостійною слідчою дією. Вона здійснюється на підставі спеціальної постанови та оформлюється окремим протоколом.

Лише в межах цієї процесуальної дії допускається відібрання зразків у живих осіб — підозрюваного, обвинуваченого, свідка або потерпілого. Такий підхід зумовлений необхідністю забезпечення процесуальних гарантій та дотримання прав і свобод учасників кримінального провадження.

Практика свідчить, що доказова цінність відібраних зразків істотно зростає у разі їх одержання за участю спеціаліста або експерта, якому доручено проведення відповідної судової експертизи. Неправильний або поверхневий відбір проб без урахування вимог методик безпосередньо впливає на достовірність експертних висновків.

Наслідком таких помилок нерідко стає необхідність проведення додаткових чи повторних слідчих дій, що ускладнює доказування та затягує строки досудового розслідування.

Особливий порядок одержання зразків у живих осіб обумовлений також потребою захисту їх законних інтересів. У разі необхідності такого відбору слідчий зобов'язаний винести окрему постанову, яка є обов'язковою для виконання особами, щодо яких вона прийнята. Про її зміст та правові наслідки особа має бути належним чином поінформована. У виняткових ситуаціях, коли підозрюваний або обвинувачений відмовляється добровільно надати зразки, характер яких допускає примусове вилучення, вони можуть бути отримані без згоди особи. Йдеться, зокрема, про біологічні виділення організму, волосся, піднігтьовий вміст та подібні об'єкти.

Водночас при відібранні таких зразків обов'язково має дотримуватися загальний принцип неприпустимості дій, що принижують честь і гідність людини. Зразки почерку або підпису, з огляду на їхню специфіку, не можуть бути відібрані примусово і потребують добровільної згоди особи.

Окрім зразків, отриманих від живих осіб, слідчий вправі відібрати зразки від об'єктів, які неможливо вилучити та направити на експертне дослідження повністю. У таких випадках як порівняльний матеріал використовуються відбитки печаток і штампів, проби води з місць виявлення трупів, зразки золи з місця спалення, фото- та рентгенівські зображення та інші матеріалізовані носії інформації.

Незалежно від часу виникнення та способу одержання, зразки порівняння повинні відповідати низці обов'язкових вимог. Недотримання цих вимог унеможливує проведення експертного дослідження або істотно знижує його доказову цінність.

Передусім ідеться про безсумнівність походження зразків. У межах кримінального провадження має бути достовірно встановлено, що зразки відображають властивості конкретної особи чи предмета, які перевіряються. Особливої уваги це потребує під час вилучення вільних зразків у ході обшуку або виїмки. Походження зразків повинно бути належним чином процесуально засвідчене, зокрема шляхом фіксації відповідних відомостей у протоколах допиту, огляду або пред'явлення для впізнання.

Другою ключовою вимогою є достатність і репрезентативність зразків. Їх кількість, маса, обсяг і розміри мають забезпечувати можливість повноцінного застосування відповідних експертних методик.

Хоча конкретні кількісні параметри залежать від виду експертизи та властивостей об'єкта дослідження, у будь-якому випадку зразки повинні відображати сукупність істотних ознак, необхідних для ідентифікації.

Так, для почеркознавчої експертизи зазвичай потребуються значні за обсягом рукописні матеріали, тоді як для ґрунтознавчого дослідження — зразки

грунту з різних ділянок місцевості. Недостатність порівняльного матеріалу нерідко позбавляє експерта можливості дійти обґрунтованого висновку та зумовлює необхідність витребування додаткових зразків.

Належна якість зразків є однією з базових передумов проведення будь-якого ідентифікаційного дослідження. Йдеться не про формальну вимогу, а про практичну необхідність: зразки мають бути такими, щоб експерт міг працювати з ними без додаткових припущень і сумнівів. Так, відбитки печаток, сліди папілярних узорів, а також інші сліди, що відображають стійку форму предметів, повинні бути чіткими, контрастними та незмазаними. Лише за таких умов забезпечується передача індивідуальних ознак зовнішньої будови об'єктів. Аналогічний підхід застосовується і до зразків почерку: вони мають відображати весь діапазон варіацій письма конкретної особи, а не лише окремі, випадково зафіксовані елементи.

Особливі вимоги висуваються і до зразків матеріального походження. Рослинні об'єкти перед направленням на експертизу необхідно висушувати, інакше процеси гниття або плісняви можуть повністю знищити значущі ознаки. Предмети, вилучені у різних осіб (дробини, знаряддя, інструменти, зброя тощо), мають зберігатися окремо, в індивідуальних упаковках, з належним маркуванням і посвідчувальними написами. Неналежна якість зразків на практиці часто унеможливує навіть початок експертного дослідження, що, своєю чергою, змушує експерта повідомляти про неможливість надання висновку.

Не менш важливою є вимога порівняльності зразків. Зразки для порівняльного дослідження повинні бути максимально близькими до слідів злочину за походженням і механізмом утворення. Сенс цієї вимоги полягає у виключенні розбіжностей, зумовлених не реальними відмінностями об'єктів, а сторонніми факторами. Саме тому зразки добираються з урахуванням часу, способу та умов їх виникнення. Наприклад, якщо документ-речовий доказ виконано олівцем на картоні, експериментальні зразки почерку доцільно отримувати за аналогічних умов — тим самим олівцем, на подібному матеріалі. Інакше експерт змушений буде оцінювати ознаки, спотворені впливом сторонніх чинників.

Загальним правилом відбору експериментальних зразків є відтворення умов слідоутворення, максимально наближених до тих, за яких виник об'єкт дослідження. Водночас навіть безпосередній відбір зразків експертом не завжди дозволяє повністю відновити первинний механізм утворення слідів. Найбільші труднощі виникають у разі дослідження динамічних слідів, що відображають не лише будову предмета, а й індивідуальні навички, звичні або професійні рухи конкретної особи. У таких ситуаціях експерт змушений варіювати умови отримання зразків, поступово наближаючи їх до характеристик досліджуваного об'єкта. Якщо ж відбір експериментальних зразків неможливий через істотні зміни об'єкта (наприклад, корозію ствола зброї), доцільно шукати вільні зразки, що відповідають часовому періоду утворення слідів злочину.

Тактика одержання експериментальних зразків порівняння, як і будь-яка інша слідча дія, має чітку етапність. Підготовчий етап охоплює прийняття рішення про необхідність відбору зразків, визначення їх виду та кількості, а також вивчення методики відбору. Слідчий зазвичай звертається до спеціальної

літератури або консультується з фахівцем, нерідко тим самим, який у подальшому проводитиме експертизу. Окремо вирішуються питання часу і місця проведення дії, з урахуванням фізичного та психічного стану осіб, що беруть у ній участь, наявності відповідних умов, обладнання та технічних засобів.

На цьому ж етапі визначається коло учасників слідчої дії, спосіб їх виклику, готується необхідне обладнання для відбору, упакування та транспортування зразків, обирається лінія поведінки щодо особи, яка може чинити протидію розслідуванню. Завершується підготовка складанням письмового плану та винесенням постанови про одержання зразків для експертного дослідження. У такій постанові зазначаються підстави відбору, обставини, для з'ясування яких необхідне порівняльне дослідження, перелік зразків, а також дані про особу, у якої, де і коли вони підлягають одержанню.

Робочий етап полягає у безпосередньому відборі зразків. Він включає ознайомлення зацікавлених осіб з постановою, роз'яснення їхніх прав та обов'язків, встановлення психологічного контакту і, за потреби, використання прийомів переконання. Сам відбір здійснюється за технологією, що забезпечує безсумнівність походження зразків, їх належну якість, достатню кількість і порівнянність. У випадках, коли відбір пов'язаний з оголенням тіла людини, слідчий іншої статі не може бути присутнім під час проведення дії, зберігаючи при цьому керівну роль.

Заключний етап охоплює фіксацію ходу та результатів відбору і належне упакування зразків. У протоколі «Відібрання зразків для експертного дослідження» докладно описується процедура їх одержання, вид і кількість зразків, місце, дата, час і спосіб вилучення, а також вид упаковки та зміст посвідчувальних написів і підписів. Саме ця процесуальна фіксація забезпечує подальшу допустимість і доказову цінність отриманих зразків.

У разі, якщо особа, від якої відбираються зразки, чинить фізичний опір, ці обставини не можуть залишатися поза увагою. У протоколі слід детально зафіксувати всі дії такої особи, а також конкретні заходи, яких ужив слідчий для забезпечення проведення слідчої дії. Така фіксація має не формальний, а гарантійний характер, адже дозволяє в подальшому оцінити правомірність і пропорційність дій сторони обвинувачення. За необхідності процедура відбору зразків доповнюється наочними засобами фіксації. Складається схема із зазначенням місця вилучення або відбору зразків, здійснюється фото-, аудіо- чи відеозапис, які відображають загальний хід слідчої дії та її окремі етапи. Такі матеріали не підміняють протокол, але суттєво підсилюють його доказове значення і полегшують перевірку дотримання процесуальних вимог.

Окремої уваги потребує упакування отриманих зразків. Зразки поміщаються в упаковки з дотриманням як процесуальних приписів, так і криміналістичних правил поводження з об'єктами дослідження. За своєю суттю ці правила є аналогічними тим, що застосовуються до речових доказів. Упаковка повинна забезпечувати збереження зразків та відображених у них властивостей, виключати можливість втрати, підміни або випадкового потрапляння сторонніх об'єктів.

На кожную упаковку наносяться посвідчувальні написи, у яких зазначаються вид об'єкта, кількість зразків, дата, час, місце і спосіб їх одержання, а також

характеристика предмета-носія. Завершальним елементом цього етапу є ознайомлення всіх учасників слідчої дії з протоколом, прийняття від них зауважень і заяв та підписання протоколу слідчим і всіма присутніми особами. Саме ця процедура надає документу завершеності та процесуальної сили.

Важливою складовою підготовки до експертного дослідження є правильне формулювання питань експерту. Питання, що викладаються у постанові про призначення експертизи, мають, з одного боку, чітко окреслювати завдання експерта, а з іншого — точно визначати об'єкт, який підлягає дослідженню. Невизначеність або розпливчастість формулювань створює ризик отримання формальних або неповних відповідей. Питання не повинні виходити за межі спеціальних знань і компетенції експерта. Так, експерту-металознавцю правомірно ставити питання про склад чи властивості металу, але визначення вартості виробу вже належить до сфери товарознавчої експертизи. Подібні помилки на практиці призводять до затягування провадження або необхідності призначення додаткових досліджень.

Формулювання питань має бути однозначним і логічно коректним. Наприклад, у питаннях ідентифікаційного характеру об'єктом дослідження повинна бути річ або слід, а не особа як така. Крім того, доцільно групувати питання за об'єктами дослідження: спочатку щодо одного предмета, далі — щодо іншого. Такий підхід полегшує роботу експерта і підвищує структурованість висновку.

Взаємопов'язані питання доцільно викладати у логічній послідовності. Це дозволяє використовувати позитивні відповіді на попередні питання при вирішенні наступних, а у разі негативної відповіді — уникнути потреби у подальшому аналізі. Класичним прикладом є постановка питань при дослідженні документа з ознаками матеріальної підробки, коли спочатку з'ясовується сам факт внесення змін, а вже потім — їх спосіб і зміст.

Не рекомендується ставити перед експертом питання, які не потребують спеціальних знань або мають суто довідковий характер. Відповіді на них можуть бути отримані шляхом консультації фахівця без проведення експертного дослідження. Так само неприпустимою є постановка правових питань, що стосуються винуватості особи, мотивів її поведінки чи юридичної кваліфікації події. Такі питання належать до компетенції слідчого і суду.

Водночас перед експертом допустимо ставити питання, пов'язані з дотриманням технічних або спеціальних правил. Йдеться про правила дорожнього руху, пожежної безпеки, охорони праці, будівельні, санітарні та інші нормативи, що регулюють спеціальні види діяльності. Хоча ці правила мають правову форму, за своїм змістом вони є науково-технічними і розраховані на осіб із відповідною підготовкою. Саме тому їх аналіз у межах експертизи не виходить за межі компетенції експерта, за умови, що він не дає правової оцінки діям конкретної особи, а лише розкриває технічну або організаційну сторону події.

Коректним вважається формулювання питань про відповідність або невідповідність певних дій установленим правилам. Такий підхід дозволяє отримати експертний висновок, який не прив'язується безпосередньо до конкретної особи, а стосується самої дії чи процесу. Перелік питань у постанові має бути достатнім для з'ясування всіх фактичних обставин, які потребують

спеціальних знань і мають значення для розслідування. Водночас ідеться саме про необхідну повноту, а не про механічне розширення кола питань.

На практиці це означає, що слідчому не варто бездумно переносити до постанови весь перелік можливих питань із довідників чи методичних рекомендацій. З урахуванням матеріалів конкретного кримінального провадження на вирішення експерта виносяться лише ті питання, відповіді на які реально потрібні для встановлення обставин події. Надмірна кількість формальних або другорядних питань не підвищує доказову цінність експертизи, а часто лише ускладнює її проведення.

Окрему увагу слід звернути на призначення повторної експертизи. У таких випадках неприпустимо ставити питання про «правильність» або «помилковість» висновків первинної експертизи, оскільки це належить до правової оцінки доказів і виходить за межі компетенції експерта. Разом з тим експерт або експерти, які проводять повторне дослідження, зобов'язані зазначити причини можливих розбіжностей у висновках. Ці причини можуть полягати у застосуванні іншої методики, виявленні додаткових ознак чи об'єктів, а також у різній інтерпретації отриманих результатів.

Остаточну оцінку обґрунтованості та переконливості висновків первинної і повторної експертиз здійснює слідчий. Саме він має співвіднести отримані результати з усією сукупністю доказів у провадженні та дійти власного висновку щодо їх відповідності фактичним обставинам справи. Перекладати цю функцію на експерта означало б змішувати процесуальні ролі. Формулюючи питання для вирішення ідентифікаційних завдань, необхідно виходити з самої мети ідентифікації. Вона полягає у встановленні конкретного одиничного об'єкта за залишеними ним слідами. Тому у кожному такому питанні має бути чітко визначений об'єкт ідентифікації, тобто об'єкт, що перевіряється, і саме він повинен бути прямо названий у формулюванні.

Ідентифікованим об'єктом виступає конкретний матеріальний об'єкт, пов'язаний з подією кримінального правопорушення. Це можуть бути живі особи, окремі предмети, речовини або навіть чітко окреслені ділянки місцевості. Важливо, щоб цей об'єкт був індивідуально визначений і не допускав довільного тлумачення у процесі дослідження.

У межах експертної практики розрізняють два основні різновиди ідентифікації. Перший полягає у встановленні тотожності одиничного об'єкта за матеріальними слідами, в яких відобразилися його властивості. Під такими слідами розуміють різноманітні відображення, що виникають у результаті взаємодії об'єкта з навколишнім середовищем. Найпоширенішими є сліди механічного контакту — відбитки рук, ніг, знарядь, деталей транспортних засобів, елементів зброї або виробничих механізмів.

Поряд із цим у ролі слідів-відображень можуть виступати й інші результати діяльності людини. Почерк у рукописі відображає письмово-рухову навичку, звук на фонограмі — індивідуальні особливості голосу та мовлення, а фотозображення — зовнішність особи. У всіх цих випадках експерт досліджує не сам об'єкт безпосередньо, а його відображення, за якими і здійснюється ототожнення.

Питання про ідентифікацію об'єкта за слідами-відображеннями зазвичай мають чітко визначену логічну структуру. У них послідовно зазначається

механізм утворення сліду, сам слід на конкретному носії та об'єкт, що перевіряється. Така побудова дозволяє уникнути двозначності і чітко окреслює межі дослідження. Другий різновид ідентифікації полягає у встановленні цілого об'єкта за відокремленими від нього частинами. У цьому випадку йдеться про з'ясування взаємної належності фрагментів, уламків, осколків чи деталей одному джерелу. Подібне ототожнення має особливе значення у справах, де об'єкт був розділений до або під час вчинення кримінального правопорушення, і дозволяє відновити цілісну картину події.

До цілих об'єктів, які можуть бути предметом ідентифікації (ототожнення), належать фізичні об'єкти різної природи та агрегатного стану. Насамперед ідеться про тверді об'єкти, які, залежно від своїх властивостей і способу існування, поділяються на кілька груп. Це можуть бути монолітні об'єкти — тіло людини, стовбур дерева, аркуш паперу, розсіювач фари, моток дроту тощо. Окрему категорію становлять множинні об'єкти, тобто конкретно визначений обсяг сипких або дрібнодисперсних матеріалів, наприклад дробу, піску, зерна, виділений з урахуванням обставин справи. До твердих об'єктів належать також складові предмети (ланцюжок, споряджений патрон, вогнепальна зброя, ножиці) та комплекти речей, які функціонують як єдине ціле, наприклад зброя з чохлам, пара рукавичок, плащ і пояс.

Об'єктами ідентифікації можуть бути й рідкі речовини. У криміналістичній практиці це, зокрема, пально-мастильні матеріали, спиртовмісні рідини, розчинники та інші суміші, що мають індивідуальні або групові ознаки. У певних випадках дослідженню підлягають і газоподібні об'єкти — повітря замкненого приміщення, запахи предметів, леткі компоненти, які можуть бути пов'язані з подією кримінального правопорушення.

Своєрідним різновидом «цілого» об'єкта є конкретне джерело походження. Під ним розуміють місце виготовлення, виникнення, зберігання або експлуатації об'єктів, поданих на експертизу. Залежно від ситуації таким джерелом може виступати підприємство-виробник, родовище металів чи нафти, ділянка місцевості, де зростали рослинні об'єкти, або інше конкретно окреслене середовище. Якщо завданням є ототожнення саме джерела походження, його необхідно чітко виділити з матеріальної обстановки з урахуванням фактичних даних справи. Так, щодо нафтопродуктів об'єктом ідентифікації може бути як родовище нафти чи нафтопереробний завод, так і конкретна цистерна, бензовоз, бочка з паливом або паливний бак автомобіля.

При встановленні цілого за відділеними від нього частинами питання до експерта формулюється за усталеною логічною схемою: чи становили раніше єдине ціле конкретні сліди злочину або речові докази та об'єкт, що перевіряється. Така форма питання є універсальною і може застосовуватися до об'єктів будь-якої природи. На практиці це можуть бути запитання про належність аркуша паперу до конкретного блокнота, шматка дроту — до певного мотка, окремої рукавички — до пари, а також про походження рідини чи рослинної маси, вилучених у різних місцях.

Для проведення ідентифікаційних досліджень матеріалів і речовин, у тому числі мікрооб'єктів, доцільно дотримуватися послідовного алгоритму формулювання питань. Спочатку з'ясовується, чи є на поверхні об'єкта-

слідносія частки або сліди конкретного матеріалу чи речовини. Якщо такі виявлено, далі ставиться питання про те, чи становили вони раніше єдине ціле з об'єктом, що перевіряється. У разі неможливості встановлення такої належності доцільно переходити до з'ясування родової або групової належності порівнюваних об'єктів із обов'язковим уточненням, якої саме. Це потрібно для того, щоб експерт окреслив сукупність властивостей відповідної групи, а слідчий мав змогу оцінити доказове значення отриманого висновку.

При формулюванні ідентифікаційних завдань слід уникати низки поширених помилок. Зокрема, некоректним є використання формулювань на кшталт «чи ідентичні» або «чи тотожні» щодо різних об'єктів. Ідентифікація передбачає встановлення тотожності одного й того самого об'єкта у різні моменти часу або в різних станах, а не порівняння двох самостійних предметів. Так само неприйнятними є слова «подібні», «аналогічні», «однакові», оскільки вони не забезпечують визначеності завдання: різні об'єкти можуть мати схожі окремі ознаки, залишаючись при цьому різними за походженням.

Помилковим є і формулювання «чи належить слід...», адже слід не може перебувати у чиємусь володінні. Він утворюється, наноситься або залишається на конкретному предметі-носії внаслідок взаємодії об'єктів. Так само неточним є питання «чи міг бути залишений слід...», оскільки завдання експерта полягає не у встановленні абстрактної можливості утворення сліду, а у вирішенні питання про ототожнення конкретного об'єкта. Не слід зводити ідентифікаційне дослідження до перевірки однієї ізольованої властивості, наприклад лише хімічного складу. Об'єкти, що досліджуються в експертизі, є багатоякісними утвореннями, які характеризуються сукупністю зовнішніх і внутрішніх ознак, і саме їх комплексна оцінка має визначальне значення для обґрунтованого висновку.

Під час порівняльного ідентифікаційного дослідження експерт аналізує об'єкти не за окремою, ізольованою ознакою, а в сукупності їх властивостей. Саме тому виділення у питанні лише однієї з багатьох характеристик є методично помилковим. На практиці можливі ситуації, коли об'єкти різняться за окремими параметрами, але водночас мають спільні істотні ознаки. Так, куля, вилучена з тіла потерпілого, і кулі, знайдені у підозрюваного, можуть відрізнитися за матеріалом виготовлення, однак мати однакову зовнішню будову, оскільки були відлиті саморобним способом у тій самій формі. У подібних випадках вирішальним є комплексний аналіз, а не формальне зіставлення окремої властивості.

Окрім ідентифікаційних, у судово-експертній практиці широко застосовуються діагностичні дослідження. Вони не спрямовані на встановлення індивідуально-конкретної тотожності, а мають на меті з'ясування обставин події, механізму злочинного діяння в цілому або на окремих його етапах, а також стану, властивостей чи функціональних особливостей елементів, що входять до складу події. Залежно від поставленої мети діагностичні завдання поділяються на кілька основних видів, і відповідно до цього формулюються питання експертові.

Перший різновид діагностичних завдань пов'язаний з установленням наявності слідів злочину в широкому розумінні. Йдеться, зокрема, про виявлення мікрочастинок об'єкта, що перебував у контакті, на поверхні предмета-носія, встановлення факту підчищення або виправлення в документі, зміни

ідентифікаційних номерів транспортних засобів тощо. Висуваючи такі питання, слідчий має виходити з версій, зумовлених обставинами справи, і вказувати, частки або нашарування якої природи можуть бути виявлені. Це орієнтує експерта на пошук конкретних мікрооб'єктів — фарби, ґрунту, пороху, волокон та інших матеріалів — і впливає на вибір спеціалізації експерта та методики дослідження.

Прикладом коректного підходу є питання у справах про дорожньо-транспортні пригоди щодо наявності на одязі потерпілого часток скла або лакофарбового покриття, характерного для транспортних засобів. У кримінальних провадженнях про статеві злочини з'ясовується наявність волокон, що можуть походити з одягу підозрюваного. Під час розслідування пожеж логічним є питання про виявлення слідів пально-мастильних матеріалів на згорілих предметах. Натомість узагальнені формулювання про «будь-які сторонні нашарування» є недоцільними, оскільки мікрооб'єкти різної природи завжди присутні на поверхні предметів, але без прив'язки до обставин справи їх доказова цінність є мінімальною.

Другий вид діагностичних завдань полягає у визначенні стану, властивостей об'єктів і відповідності їх установленим вимогам. Це може стосуватися, наприклад, встановлення факту розкриття пломби, справності механізму або відповідності товару нормативним показникам. Такі питання спрямовані на з'ясування фактичного стану об'єкта на певний момент часу.

Третя група діагностичних завдань пов'язана з установленням виду, типу чи класу об'єктів на підставі дослідження їх властивостей. У ряді випадків це має безпосереднє значення для кваліфікації кримінального правопорушення, оскільки предмет злочину прямо зазначається в диспозиції статті Кримінального кодексу. У таких ситуаціях у питанні необхідно чітко назвати шукану множину, наприклад: чи є об'єкт наркотичним засобом, холодною або вогнепальною зброєю, вибуховою чи отруйною речовиною. Якщо ж на експертизу направляються речовини або рідини невідомого походження, доцільно формулювати питання у вигляді з'ясування їх природи та належності до певного класу або виду.

Водночас небажано зводити завдання експертизи до визначення лише хімічного складу. Формальна відповідь у вигляді переліку елементів і домішок, хоча й науково коректна, часто є складною для сприйняття і не відповідає принципу доступності. Для слідчого значно важливішою є узагальнена характеристика об'єкта з позицій його кримінально-правового значення.

Четвертий різновид діагностичних завдань стосується встановлення механізму утворення слідів: причин, часу, послідовності та умов їх виникнення. Питання цього типу формулюються з обов'язковим зазначенням конкретного факту, що перевіряється, і умов його настання. Вони спрямовані на з'ясування об'єктивної можливості здійснення певних дій або подій, наприклад пострілу без натискання на спусковий гачок, перекидання автомобіля за заданих умов руху чи самозаймання речовини.

П'ятий вид діагностичних досліджень полягає у визначенні виду слідоутворюючого об'єкта за залишеними слідами або відокремленими частинами. Це може бути встановлення типу принтера за відбитками тексту, виду транспортного засобу за слідами протектора, різновиду зброї за кулями чи гільзами, а також ідентифікація типу виробу або рослини за фрагментами.

Шостий напрямок діагностичних завдань пов'язаний з перевіркою дотримання спеціальних правил. У таких випадках експерт зіставляє фактично виконані дії, зафіксовані у матеріалах справи, з вимогами технічних, виробничих або інших спеціальних норм. Йдеться про правила дорожнього руху, пожежної безпеки, охорони праці, будівельні та бухгалтерські нормативи. При цьому експерт аналізує лише об'єктивну сторону дій, не торкаючись їх правової оцінки чи суб'єктивного ставлення особи до вчиненого.

Важливим етапом забезпечення експертного дослідження є правильне вилучення, упакування та транспортування об'єктів. За можливості слід доцільно вилучати разом із предметом-носієм. Якщо це неможливо або предмет є громіздким, допускається відокремлення його частини або застосування технічних засобів фіксації, зокрема виготовлення копій, проведення масштабної фотозйомки, збирання мікрооб'єктів.

Усі об'єкти повинні направлятися експертіві в належній упаковці, яка забезпечує збереження їх властивостей. Вологі предмети перед упакуванням висушують, а рідини, нанесені на носії, — сушать за кімнатної температури в затемненому місці. Кожний об'єкт упаковується окремо з урахуванням його природи, а зразки порівняння зберігаються окремо від речових доказів. На упаковках робляться посвідчувальні написи з обов'язковим зазначенням походження об'єктів і засвідченням підписами відповідних осіб.

Процес упакування не повинен призводити до утворення нових слідів або зміни властивостей об'єктів. Недотримання цих вимог може істотно ускладнити або зробити неможливим проведення експертного дослідження. Саме тому у складних ситуаціях доцільно попередньо консультиватися з експертом щодо оптимальних способів упакування і транспортування об'єктів, що мають доказове значення.

2.3. Тактика проведення судових експертиз

Судова експертиза є невід'ємною складовою системи правосуддя, відіграючи ключову роль у встановленні об'єктивної істини у справах. Вона визначається як процесуальна дія, що полягає в дослідженні експертом за завданням слідчого або судді речових доказів та інших матеріалів з метою встановлення фактичних даних та обставин, які мають значення для правильного вирішення справи. Сутність судової експертизи полягає в аналізі експертами речових доказів, наданих зацікавленою стороною, з метою встановлення фактичних даних, що є важливими для повного та всебічного з'ясування обставин справи. Висновок експерта, що ґрунтується на цьому дослідженні, визнається джерелом доказів.

Роль судової експертизи значно розширилася від простої процесуальної дії до науково обґрунтованого дослідження, що надає суду науково вмотивовані висновки з питань, які вимагають спеціальних знань. Ця трансформація відображає зростаюче усвідомлення необхідності наукової точності та об'єктивності у судовому процесі. Сучасна судова експертиза є критично важливою для ефективної боротьби зі злочинністю, захисту прав людини, а також протидії міжнародній транснаціональній організованій злочинності та тероризму.

Така еволюція вимагає, щоб тактичні підходи до проведення судових експертиз постійно адаптувалися до нових наукових досягнень та відповідали на дедалі складніші, часто транснаціональні, виклики злочинності. Це також обумовлює зростаючу потребу у міждисциплінарній експертизі та міжнародній співпраці.

Актуальність тактичних аспектів проведення експертиз зумовлена їхнім безпосереднім впливом на ефективність та якість судового процесу. Тактика проведення судових експертиз охоплює стратегічні та методологічні підходи, що застосовуються протягом усього процесу, від підготовки до оцінки висновку експерта. Це складне інтегроване ціле, де результат безпосередньо залежить від обґрунтованості рішення про призначення експертизи та належної організації її підготовки. Ігнорування розробки тактики проведення експертиз перешкоджає досягненню поставлених завдань, знижуючи ефективність отриманих фактичних даних. Помилки на ранніх етапах, такі як неправильна оцінка слідчих ситуацій, хибний вибір алгоритмів дій або невірне визначення предмета експертизи, можуть призвести до того, що кримінальне провадження не буде забезпечене незалежною, кваліфікованою та об'єктивною експертизою.

Загальні тактичні засади та правове регулювання

Проведення судових експертиз в Україні регулюється Законом України «Про судову експертизу» та відповідними процесуальними кодексами, включаючи Кримінальний, Цивільний, Господарський та Кодекс адміністративного судочинства. Ці нормативно-правові акти встановлюють правові, організаційні та фінансові основи судово-експертної діяльності, покликані забезпечити правосуддя незалежною, кваліфікованою та об'єктивною експертизою.

Принципи судово-експертної діяльності є основоположними для її тактичного здійснення. До них належать: законність, незалежність, об'єктивність та повнота дослідження. Додатково експерти повинні дотримуватися принципів компетентності, дотримання прав, допустимості методів, максимального збереження об'єктів та професійної етики.

Рішення про залучення експерта є процесуальною дією слідчого, прокурора або органу дізнання, що зумовлене потребою у спеціальних знаннях. Це рішення може бути прийнято за ініціативою слідчого, на підставі клопотань учасників процесу (підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, їхніх законних представників) або у випадках, прямо передбачених законом (наприклад, стаття 242 Кримінального процесуального кодексу України для обов'язкових експертиз). Фактичною підставою для призначення експертизи є необхідність спеціальних знань для встановлення обставин розслідуваного злочину, особливо коли фактичні дані потребують експертного встановлення, надійність інших даних сумнівна або необхідно перевірити слідчі версії.

Судова експертиза має подвійну природу: вона є як процесуальною дією, так і науковим дослідженням. Множинні джерела підкреслюють, що судова експертиза є «процесуальною дією» і регулюється конкретними правовими актами. Водночас, вона є «дослідженням на основі спеціальних знань», яке має бути «науково обґрунтованим». Ця подвійність означає, що тактичні принципи повинні врівноважувати дотримання процесуальних норм із забезпеченням

наукової цілісності. Це означає, що тактичні рішення завжди повинні враховувати як юридичну допустимість, так і наукову достовірність.

Висновок експерта, хоч і є джерелом доказів, не є обов'язковим для суду і повинен бути ним оцінений, причому незгода з ним має бути обґрунтована. Це вимагає, щоб тактичне планування гарантувало, що робота експерта є не тільки процесуально коректною, але й науково обґрунтованою та чітко викладеною, щоб витримати судовий контроль.

Функції слідчого при призначенні та проведенні експертизи.

Функції слідчого є центральними для тактичного успіху судових експертиз, виходячи за межі простого призначення. Слідчий виступає як стратегічний менеджер судових доказів.

Слідчий визначає необхідність використання спеціальних знань, аналізує матеріали кримінального провадження та приходять до висновку, що обставини не можуть бути вирішені без залучення експерта.

Слідчий відповідає за збір, підготовку та формалізацію об'єктів для дослідження, включаючи отримання порівняльних зразків. Він може залучати спеціаліста для допомоги в цьому процесі.

Чітке визначення предмета експертизи та формулювання точних, конкретних та релевантних питань для експерта є ключовою функцією слідчого.

Видання офіційної «Постанови про призначення експертизи» є основним правовим актом, що ініціює процесуальні відносини. Цей документ повинен бути повним, точним та правильно структурованим.

Слідчий обирає відповідну експертну установу або приватного експерта на основі виду експертизи та необхідної спеціалізації.

Слідчий надає експерту постанову про призначення, роз'яснює його права та обов'язки, а також попереджає про кримінальну відповідальність.

Слідчий надсилає постанову та об'єкти для дослідження експерту, забезпечуючи належне пакування, маркування та опечатування. Для виїзних експертиз слідчий забезпечує безперешкодний доступ та належні умови праці для експерта.

Слідчий вирішує, чи має бути присутнім він сам або інші особи під час експертизи, що дозволяє оперативно обмінюватися інформацією та уточнювати питання.

Слідчий аналізує висновок експерта на предмет дотримання процесуальних норм, відповідності завданню, повноти, наукової обґрунтованості та узгодженості з іншими доказами.

На основі оцінки слідчий приймає рішення про прийняття висновку, призначення додаткової експертизи, допит експерта або призначення повторної експертизи.

Ця всеосяжна участь слідчого свідчить про те, що він діє як стратегічний менеджер судових доказів, впливаючи на їх якість та корисність на кожному етапі. Це означає, що ефективна слідча тактика вимагає від слідчих не лише юридичних знань, але й фундаментального розуміння можливостей та обмежень судової експертизи. Їхня здатність правильно формулювати питання, надавати відповідні матеріали та критично оцінювати висновки експертів є першочерговою для використання судової експертизи для успішного вирішення справ. Це підкреслює

потребу у безперервному професійному розвитку слідчих у галузі судової експертизи.

Проведення судової експертизи на стадії досудового розслідування виступає самостійною процесуальною дією слідчого, дізнавача або прокурора, яка полягає у свідомому виборі експертизи як спеціальної форми встановлення обставин, що не можуть бути з'ясовані без залучення спеціальних знань у галузі науки, техніки чи іншої професійної діяльності.

Як слідча дія судова експертиза допускається виключно після початку кримінального провадження. У межах досудового розслідування вона призначається уповноваженими суб'єктами – слідчим, особою, яка здійснило дізнання, або прокурором. Підставами для її призначення у тактичному й процесуальному сенсі можуть бути як власне рішення слідчого, так і подані учасниками кримінального провадження клопотання, пряма вимога закону або рекомендації відповідної криміналістичної методики розслідування.

Фактичною основою призначення експертизи завжди є необхідність використання спеціальних знань для встановлення обставин кримінального правопорушення. У кожній конкретній ситуації саме слідчий оцінює, чи можливо отримати необхідні дані іншим шляхом. Експертиза призначається тоді, коли фактичні відомості можуть бути встановлені лише експертним дослідженням, коли виникають сумніви щодо достовірності результатів інших слідчих дій або коли необхідно перевірити сформульовану слідчу версію.

Юридичною підставою проведення судової експертизи є постанова слідчого. Саме винесення такої постанови створює правові передумови для виникнення комплексу процесуальних відносин, пов'язаних із проведенням експертного дослідження. З цього моменту між слідчим і експертом формуються процесуальні взаємозв'язки, а у разі залучення державного експерта вони реалізуються через керівника відповідної експертної установи.

Тактична послідовність призначення та проведення експертиз

Процес проведення експертизи є комплексним цілим, що охоплює підготовку, призначення, безпосереднє експертне дослідження та кінцеву оцінку висновку.

У цілому проведення судової експертизи як слідчої дії охоплює три взаємопов'язані етапи: підготовку та призначення експертизи, безпосереднє проведення дослідження експертом і подальше дослідження, перевірку та оцінку експертного висновку слідчим. Кожен із цих етапів має власного суб'єкта реалізації, відрізняється за метою та способами здійснення і, за потреби, може бути деталізований на окремі стадії.

Підготовчий етап

Цей етап включає систему процесуальних, організаційно-тактичних та технічних дій зі збору, підготовки та оформлення необхідних об'єктів для експертного дослідження.

Збирання необхідних матеріалів передбачає збір об'єктів дослідження (речових доказів, живих осіб, трупів тощо) під час слідчих дій (оглядів, обшуків, вилучень) з дотриманням встановлених законом правил. Це включає отримання порівняльних зразків (наприклад, зразків почерку, відбитків пальців, крові, слини), які можуть бути вільними (існуючими до провадження) або

експериментальними (спеціально отриманими для експертизи). Слідчий несе відповідальність за достовірність, повноту та якість представлених об'єктів.

Вибір моменту призначення означає, що судова експертиза повинна бути призначена своєчасно, що забезпечується плануванням цієї слідчої дії. При визначенні часу слід враховувати властивості та стан об'єктів дослідження, необхідність та можливість отримання порівняльних зразків, особливості експертного дослідження (складність, наявність методик, час проведення) та слідчу ситуацію. Раннє призначення часто є доцільним, але для складних експертиз (наприклад, психологічних) краще проводити їх на пізнішому етапі розслідування, коли зібрано більше інформації.

Визначення предмета дослідження полягає у з'ясуванні обставин та фактичних даних, які можуть бути встановлені за допомогою експертного дослідження, і визначається питаннями, поставленими перед експертом. Предмет повинен бути узгоджений з експертною практикою та розробленими методиками, а також бути релевантним для справи.

Формулювання запитань експерту повинні вимагати спеціальних знань, не мати правового характеру, бути точними, конкретними, короткими, логічно послідовними, повними та комплексними. Типові переліки питань можуть слугувати орієнтиром.

Вибір експертної установи або експерта здійснюється з урахуванням виду експертизи, об'єктів дослідження та характеру питань. Можуть бути обрані як державні спеціалізовані установи, так і атестовані приватні експерти.

Цей підготовчий етап є надзвичайно важливим, оскільки він є високо стратегічним процесом. Помилки на цьому етапі, такі як неправильна оцінка слідчих ситуацій або невірне формулювання питань, можуть призвести до того, що кримінальне провадження не буде забезпечене незалежною, кваліфікованою та об'єктивною експертизою.

Це означає, що тактичний успіх судової експертизи значною мірою залежить від якості її підготовки. Недостатнє планування або помилки у зборі матеріалів чи формулюванні питань можуть зробити роботу навіть найкваліфікованішого експерта неефективною або недопустимою, що призведе до тупикових ситуацій у розслідуванні або компрометації судових рішень.

Підготовка матеріалів до експертизи являє собою комплекс процесуальних, організаційно-тактичних і технічних дій, спрямованих на виявлення, відбір, належне оформлення та збереження об'єктів експертного дослідження. Значну роль на цьому етапі відіграє спеціаліст, залучений слідчим до участі у слідчих діях. Його участь створює сприятливу початкову слідчу ситуацію та підвищує якість підготовки матеріалів для експертизи.

По-перше, спеціаліст, орієнтуючись у сучасних експертних можливостях, здатний цілеспрямовано виявляти носії потенційної доказової інформації та забезпечувати їх правильне вилучення. По-друге, він сприймає не окремі ізольовані сліди, а всю слідову картину події як цілісне утворення, що має внутрішні системні зв'язки. Такий підхід дозволяє глибше зрозуміти механізм події та її криміналістичні особливості.

Специфіка початкового етапу полягає в аналізі обстановки місця події, формуванні версій щодо механізму злочину та виокремленні матеріальних носіїв

інформації, які в подальшому можуть бути об'єктами експертного дослідження. Для цього слідчий оцінює слідчу ситуацію, встановлює характер взаємодії об'єктів і визначає, які з них потребують дослідження з використанням спеціальних знань.

Необхідність призначення експертизи на практиці виникає значно частіше, ніж це прямо передбачено законом. Обов'язковими є, зокрема, інженерно-технічні експертизи у справах про транспортні аварії чи порушення правил безпеки, бухгалтерські та економічні експертизи у справах про розкрадання, криміналістичні експертизи у справах про підробку грошових знаків, товарознавчі експертизи у справах щодо недоброякісної продукції тощо.

Безпідставна відмова від призначення експертизи на стадії досудового розслідування призводить до неповноти дослідження доказів і може стати підставою для повернення кримінального провадження на додаткове розслідування. Хоча експертиза здебільшого призначається з ініціативи слідчого, вона може бути проведена і за клопотанням підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого або їхніх представників, у яких зазначаються питання, що потребують експертного вирішення.

Етап призначення експертизи

Призначення експертизи формалізується постановою слідчого або ухвалою (постановою) суду (судді), що є юридичною підставою для її проведення. Цей процесуальний документ, як правило, складається з трьох частин: вступної, описової та резолютивної. У ньому зазначається експертна установа або експерт, питання, що ставляться, та перелік наданих матеріалів.

Після прийняття рішення про призначення експертизи слідчий визначає її предмет, тобто конкретні фактичні дані, які необхідно встановити. Саме предмет експертизи обумовлює перелік питань, що ставляться перед експертом, а також коло спеціальних знань, які мають бути застосовані. Формулювання цих питань вимагає від слідчого чіткого розуміння меж експертної компетенції та можливостей відповідної галузі знань.

Предмет експертизи визначається рівнем розвитку наукової та практичної бази певної галузі. Не кожен факт може бути встановлений експертним шляхом: він повинен, по-перше, бути апробованим у експертній практиці, а по-друге, мати істотне значення для кримінального провадження. Лише одночасне врахування обох цих критеріїв дозволяє обґрунтовано визначити предмет експертизи та сформулювати коректні питання експертові.

Наступним етапом є визначення виду експертизи. Залежно від природи об'єкта дослідження та завдань, що стоять перед слідством, обирається відповідний рід і вид судової експертизи, а також її процесуальна форма. Якщо експертиза призначається повторно, слідчий вирішує питання про її додатковий чи повторний характер, а також про доцільність проведення комісійної або комплексної експертизи.

Від правильного визначення виду експертизи, її можливостей і черговості проведення залежить не лише ефективність експертного дослідження, а й обґрунтованість вибору експертної установи та конкретного експерта. Саме на цьому етапі закладається основа для отримання повного, об'єктивного та процесуально придатного експертного висновку.

У межах одного кримінального провадження допускається проведення кількох судових експертиз, які можуть стосуватися як одного й того самого об'єкта, так і сукупності різних об'єктів. Практика свідчить, що при цьому можливі дві принципово різні процесуальні ситуації.

У першому випадку одні й ті самі об'єкти послідовно піддаються різним видам експертних досліджень. Так, під час розслідування заподіяння тілесних ушкоджень ножом спочатку може бути призначена дактилоскопічна експертиза з метою встановлення наявності слідів пальців рук підозрюваного на руків'ї ножа. Після цього здійснюється комплексна судово-медична та матеріалознавча експертиза для виявлення на клинку мікрОВОЛОКОН, слідів крові або інших нашарувань, що виникли внаслідок контакту з тілом чи одягом потерпілого. Завершальним етапом може бути експертиза, спрямована на визначення належності предмета до холодної зброї.

Інша ситуація має місце тоді, коли призначення наступних експертиз зумовлюється результатами вже проведених досліджень. Типовим прикладом є встановлення причин пожежі. На початковому етапі призначаються матеріалознавчі експертизи для виявлення у згорілих залишках слідів пально-мастильних матеріалів, нафтопродуктів або ознак короткого замикання в електропроводці. Лише після цього проводиться пожежно-технічна експертиза, яка, спираючись на отримані результати, дозволяє встановити причину виникнення пожежі.

У подібних випадках кожна експертиза здійснюється самостійно та оформлюється окремим експертним висновком. При цьому на слідчого покладається обов'язок визначити доцільну послідовність їх проведення, оскільки в процесі експертного дослідження властивості об'єктів можуть зазнавати змін. Саме слідчий вирішує питання щодо часу призначення кожної експертизи з урахуванням конкретної слідчої ситуації.

Кримінальне процесуальне законодавство не встановлює чітко визначеного моменту, коли експертиза має бути призначена. Це питання вирішується слідчим у кожному конкретному провадженні з урахуванням тактичних міркувань і особливостей справи. Разом із тим у практиці доцільно дотримуватися правила якомога раннього призначення експертизи, адже її проведення потребує часу, тривалість якого залежить від складності та обсягу досліджень.

Експертиза призначається лише після того, як зібрано всі необхідні для її проведення матеріали. У зв'язку з цим слідчий, плануючи час експертного дослідження, має заздалегідь організувати проведення слідчих дій та інших заходів, спрямованих на формування повного та якісного масиву вихідних даних.

Особливо наочно це проявляється при призначенні судово-психологічної експертизи. Одним із основних методів такого дослідження є аналіз матеріалів кримінального провадження, переданих у розпорядження експерта. Тому ключовим елементом організації цієї експертизи є підготовка документів і відомостей, що характеризують особу, яка підлягає дослідженню.

До таких матеріалів належать, по-перше, загальні відомості про умови виховання й розвитку особи, її звички, інтереси, типові способи реагування на конфліктні ситуації, а по-друге, інформація про її психічний стан у кримінально значущій ситуації. Ці дані можуть міститися в характеристиках, інших

документах, показаннях свідків, а також у поясненнях самої особи. Відтак слідчий повинен забезпечити наявність матеріалів, які мають психологічний зміст або можуть бути професійно інтерпретовані експертом.

З огляду на значний обсяг таких матеріалів судово-психологічну експертизу доцільно призначати на пізнішому етапі розслідування, коли вже накопичено достатньо відомостей про особу, що досліджується.

Важливим і відповідальним є також етап підготовки об'єктів експертного дослідження. Слідчий повинен визначити кількість речових доказів, які підлягають направленню експерту, відібрати необхідні зразки для дослідження, зокрема зразки для порівняння при вирішенні ідентифікаційних завдань, уточнити вихідні дані та окреслити ті матеріали провадження, з яких експерт черпатиме фактичну інформацію.

Якщо експерт несе відповідальність за повноту й об'єктивність проведеного дослідження, то відповідальність за достовірність, належність і якість наданих об'єктів покладається на слідчого, який призначив експертизу. Обираючи об'єкти для дослідження, слід виходити з пріоритетності первісних речових доказів, безпосередньо пов'язаних із подією кримінального правопорушення.

Лише у виняткових випадках, коли дослідження оригіналів є утрудненим через їхню громіздкість, крихкість, невіддільність від середовища або схильність до псування, допускається направлення похідних речових доказів – зліпків, копій, відбитків, фотознімків тощо.

Разом із тим окремі види експертиз, зокрема психологічні, психіатричні та деякі медичні, неможливі без безпосереднього дослідження учасника кримінального провадження. У таких випадках об'єктом експертизи є особа, яка одночасно має процесуальний статус і відповідні права та обов'язки. Слідчий зобов'язаний забезпечити умови, за яких експертне дослідження щодо таких осіб може бути проведене безперешкодно та з дотриманням процесуальних гарантій.

При направленні на дослідження множинних речових доказів, таких як зерно, ґрунт, паливо або дріб, експерту подається середня проба, відібрана відповідно до встановлених методик і стандартів. Значну допомогу слідчому на цьому етапі можуть надати консультації спеціалістів або експертів, а також використання рекомендацій, викладених у довідковій та методичній літературі.

Під час вирішення питання про надання експертові матеріалів кримінального провадження слід ураховувати певні обмеження. Не кожен документ або відомість, пов'язані з об'єктом дослідження, є необхідними для формування експертного висновку. Більше того, передання експертові всього кримінального провадження фактично унеможливило подальше здійснення слідчих дій і негативно впливає на строки розслідування.

Водночас недопустимим є й формальне або надмірне звуження обсягу матеріалів, з якими експерт може ознайомлюватися. Межі такого ознайомлення не можуть визначатися довільно й мають відповідати змісту та завданням конкретної експертизи.

Вирішуючи це питання, слідчий повинен керуватися принципом предметної доцільності. У розпорядження експерта передаються ті матеріали кримінального провадження, які безпосередньо стосуються предмета призначеної експертизи і містять фактичні дані про виникнення, існування, використання, зберігання або

вилучення об'єкта дослідження. До таких матеріалів можуть належати протоколи слідчих дій, довідки, акти, технічна та експлуатаційна документація тощо.

Інформація, що міститься в матеріалах справи, нерідко має істотне значення для правильного тлумачення результатів експертного дослідження. Так, відомості про тривалість експлуатації взуття, вилученого у підозрюваного через значний проміжок часу після вчинення злочину, дозволяють експертові обґрунтовано оцінити розбіжності між слідами з місця події та експериментальними відбитками. Такі відмінності можуть бути зумовлені не лише різною природою об'єктів, а й істотними змінами рельєфу підошви внаслідок зношування.

У матеріалах кримінального провадження можуть також міститися суперечливі відомості. Наприклад, у справах про дорожньо-транспортні пригоди показання очевидців щодо швидкості руху транспортного засобу нерідко не збігаються з поясненнями водія. Оскільки ці дані є вихідними для автотехнічної експертизи, слідчий зобов'язаний чітко визначити, які саме відомості експерт повинен покласти в основу своїх розрахунків і висновків.

У разі призначення додаткової або повторної експертизи експертові, крім основних матеріалів, обов'язково надаються висновки попередніх експертиз з усіма додатками, а також нові матеріали, зібрані після отримання первинного експертного висновку, якщо вони мають значення для предмета дослідження.

Наступною стадією підготовки є вибір слідчим експертної установи або конкретного експерта. Державна експертна установа, як правило, обирається з урахуванням відомчої підпорядкованості та територіальної юрисдикції. Її найменування зазначається в постанові про призначення експертизи.

Експертиза може бути доручена й приватному експертові. У такому разі слідчий безпосередньо визначає кандидатуру експерта та зазначає його дані в постанові. Приватний експерт зобов'язаний мати чинне свідоцтво про присвоєння кваліфікації судового експерта і пред'являти його на вимогу слідчого.

Вибір приватного експерта повністю покладається на слідчого. Він має визначити, фахівець якої галузі знань необхідний у конкретній ситуації, де він може бути залучений, яким професійним та етичним вимогам повинен відповідати, а також у яких умовах буде здійснюватися експертне дослідження.

Окрім перевірки рівня спеціальних знань, слідчий зобов'язаний переконатися в неупередженості експерта та відсутності його заінтересованості в результатах кримінального провадження. Після цього експертові вручається копія постанови про призначення експертизи, роз'яснюються його права та обов'язки, а також він попереджається про відповідальність за безпідставну відмову від виконання обов'язків, надання завідомо неправдивого висновку або розголошення даних досудового розслідування.

Особа набуває статусу судового експерта виключно з моменту винесення слідчим постанови про призначення експертизи. Саме цей процесуальний документ є юридичною підставою виникнення експертних правовідносин і повинен бути складений чітко, повно та у встановленій послідовності.

У практиці розслідування слідчі інколи зазнають труднощів при визначенні точного виду експертизи відповідно до класифікації за галузями спеціальних знань. З метою уникнення помилок доцільно зазначати в постанові клас експертизи, наприклад: криміналістичну, судово-медичну, інженерно-технічну.

Якщо експертиза проводиться в експертній установі, керівник цієї установи, виходячи з поставлених питань і наданих об'єктів, самостійно визначає конкретний вид експертизи та призначає відповідного експерта. У разі необхідності проведення кількох експертиз в одній установі бажано оформлювати окрему постанову щодо кожної з них, хоча в окремих випадках допустиме формулювання питань в одному процесуальному документі.

Слідчий зобов'язаний ознайомити з постановою про призначення експертизи обвинуваченого, а якщо експертиза призначається до пред'явлення обвинувачення – підозрюваного. Про це складається відповідний протокол. Закон не вимагає обов'язкового ознайомлення цих осіб з усіма матеріалами, що направляються на експертизу, однак доцільність такого ознайомлення слідчий вирішує з урахуванням конкретної слідчої ситуації.

На нашу думку, аналогічний підхід має застосовуватися й щодо потерпілого. Ознайомлення його з постановою про призначення експертизи та врахування поданих клопотань сприяє більш повному захисту його прав і законних інтересів.

Кримінальний процесуальний закон надає обвинуваченому широкі можливості для реалізації права на захист під час призначення і проведення експертизи. Ці права підлягають обов'язковому роз'ясненню, а їх реалізація здійснюється шляхом подання обґрунтованих клопотань слідчому.

Відповідно до вимог кримінального процесуального закону обвинувачений має право заявляти клопотання, пов'язані з призначенням і проведенням судової експертизи. Зокрема, він може порушувати питання про залучення конкретного експерта або про включення певної особи до складу експертної комісії. При вирішенні такого клопотання враховуються характер майбутнього дослідження та його обсяг. Якщо слідчий погоджується доручити проведення експертизи або включити до складу комісії особу, запропоновану обвинуваченим, він зобов'язаний перевірити її професійну компетентність, а також відсутність обставин, що виключають участь цієї особи як експерта.

Як правило, подібні клопотання задовольняються у випадках проведення нетипових або спеціалізованих експертиз, зокрема мистецтвознавчих, а також експертиз, пов'язаних із встановленням причин техногенних катастроф, аварій чи інших складних подій, коли доцільним є залучення відомих і визнаних фахівців у відповідній галузі знань.

Обвинувачений також має право заявити відвід експертові, залученому слідчим. Якщо експертиза проводиться поза межами експертної установи і особа експерта відома заздалегідь, відвід може бути заявлений лише з підстав, прямо передбачених кримінальним процесуальним законом.

Під час призначення експертизи слідчий вирішує питання щодо доцільності присутності при її проведенні окремих учасників процесу. У процесі експертного дослідження можуть бути присутні слідчий, за винятком випадків проведення судово-медичної експертизи особи іншої статі, якщо вона пов'язана з оголенням; обвинувачений або інша особа — за дозволом слідчого; а також лікарі лікувально-профілактичних закладів — при проведенні судово-медичної експертизи, за умови отримання відповідного дозволу.

Після виконання всіх підготовчих процедур слідчий направляє постанову про призначення експертизи разом з об'єктами дослідження до відповідної експертної установи або безпосередньо приватному експертові. На цьому етапі ключовим завданням слідчого є належна підготовка об'єктів до транспортування, що включає правильне упакування, нанесення пояснювальних написів і опечатування.

У разі призначення комплексної експертизи за участю експертів різних установ копії постанови надсилаються до кожної з них, а матеріали — до провідної установи. Якщо ж у проведенні експертизи беруть участь експерти державної установи і приватний експерт, матеріали направляються до державної експертної установи. При призначенні додаткової або повторної експертизи експертові обов'язково надаються висновки попередніх експертиз для аналізу методики дослідження та можливих розбіжностей у висновках.

Транспортування матеріалів для проведення експертизи може здійснюватися слідчим особисто, через уповноважену особу або іншим допустимим способом. Пересилання поштою є неприпустимим у випадках, коли об'єктами дослідження є зброя, вибухові пристрої, наркотичні засоби, комп'ютерна техніка та інші предмети, пересилання яких обмежене або заборонене.

У певних ситуаціях доставлення об'єктів до експертної установи є неможливим через їх громіздкість, неможливість вилучення або надмірну кількість. У таких випадках слідчий зобов'язаний забезпечити експертові доступ до об'єкта на місці, створити належні умови для роботи, гарантувати збереження матеріальної обстановки та виключити втручання сторонніх осіб.

Якщо об'єкти дослідження розташовані під відкритим небом, вирішальне значення має оперативність призначення експертизи. У разі проведення експертизи щодо осіб, які перебувають під вартою або в установах виконання покарань, адміністрація відповідної установи зобов'язана забезпечити допуск експерта та надати приміщення, придатні для проведення досліджень, на підставі письмового дозволу слідчого.

Після отримання постанови, керівник експертної установи доручає її проведення одному або декільком експертам, враховуючи обставини, що виключають їх участь у справі. Слідчий зобов'язаний роз'яснити експерту його права та обов'язки, а також попередити про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку або відмову від виконання обов'язків.

Етап безпосереднього експертного дослідження

Цей етап починається, коли експертна установа отримує документ про призначення та матеріали. Експерт проводить дослідження відповідно до встановленого алгоритму та обраної методики. Цей етап передбачає застосування техніко-наукових процедур та спеціальних знань до об'єкта дослідження. Процес, як правило, включає підготовчий, аналітичний, порівняльний та заключний етапи. Детальніше про це буде розглянуто в подальшому.

Присутність слідчого при проведенні експертизи має чітко визначене практичне призначення. Вона дозволяє оперативно отримувати від експерта інформацію про досліджувані об'єкти без очікування завершення всієї експертизи та оформлення висновку. Наприклад, дані про вид або модель вогнепальної зброї,

встановлені за кулею, вилученою з тіла потерпілого, можуть негайно бути використані для організації слідчих дій чи оперативно-розшукових заходів.

Крім того, слідчий має можливість безпосередньо сприймати властивості об'єктів, що досліджуються, зокрема під час розтину трупа, огляду технічних вузлів транспортного засобу або інших складних об'єктів. Це має значення для подальшої оцінки обґрунтованості та повноти експертного висновку.

Присутність слідчого також дає змогу оперативно уточнювати зміст поставлених експертові питань, ставити додаткові запитання у разі виявлення нових обставин, своєчасно визначати потребу в наданні додаткових матеріалів, а за необхідності — фіксувати в протоколі пояснення, які обвинувачений надає експертові під час дослідження.

На практиці така участь особливо виправдана під час проведення комп'ютерно-технічних експертиз, коли слідчий може допомогти експертові зорієнтуватися у великому масиві цифрових даних і виділити файли, що мають безпосереднє значення для встановлення обставин кримінального правопорушення.

Присутність обвинуваченого при проведенні експертизи є доцільною насамперед у тих випадках, коли вирішуються питання, пов'язані з його професійною чи службовою діяльністю. Це стосується, зокрема, справ про порушення правил техніки безпеки, аварії на виробництві або особливості технологічних процесів, де пояснення обвинуваченого можуть допомогти експертові правильно інтерпретувати фактичні дані.

Безпосереднє експертне дослідження є серцевиною діяльності судового експерта. Воно полягає у методичному вивченні об'єкта, що досліджується, із застосуванням техніко-наукових процедур та спеціальних знань. Метою такого дослідження є формулювання обґрунтованих висновків щодо конкретних фактів, обставин, матеріальних об'єктів, явищ, процесів, людського тіла та психіки. Дослідження ґрунтується на застосуванні спеціальних знань у відповідній галузі науки і характеризується безпосереднім вивченням об'єктів експертизи.

Послідовний акцент на «методичному дослідженні», «техніко-наукових процедурах» та «спеціальних знаннях» підкреслює, що безпосереднє експертне дослідження є фундаментально науковою діяльністю. Це не просто адміністративне завдання, а суворе застосування наукових принципів до правових питань. Чітке посилення на «наукове пізнання об'єкта експертизи» посилює це твердження. Ця наукова основа означає, що тактичний успіх експертизи залежить від дотримання експертом наукової методології, можливості рецензування (де це застосовно) та безперервного професійного розвитку у своїй спеціалізованій галузі. Це також підкреслює необхідність адекватної наукової інфраструктури та ресурсів в експертних установах.

Правила, яких повинен дотримуватись експерт при дослідженні

Експерт повинен дотримуватися низки правил та принципів, що забезпечують об'єктивність, повноту та всебічність дослідження; його законність та своєчасність; цілеспрямованість та плановість; безпосередність дослідження об'єктів експертизи; та процесуальне оформлення її результатів.

Незалежно від виду судочинства, експерт зобов'язаний :

- особисто провести повне, обґрунтоване та об'єктивне письмове дослідження та надати висновок;
- на вимогу особи або органу, що залучили експерта, судді, суду надати роз'яснення щодо наданого ним висновку;
- заявити самовідвід за наявності передбачених законодавством підстав, які виключають його участь у справі;
- прийняти до виконання доручену йому експертизу;
- письмово повідомити орган (особу), який (яка) призначив(ла) експертизу, про неможливість її проведення (наприклад, якщо питання виходять за межі компетенції експерта або наданих матеріалів недостатньо);
- прибути за викликом для надання роз'яснень або свідчень;
- забезпечити збереження об'єкта дослідження, отримавши дозвіл на його пошкодження або знищення, якщо це необхідно для дослідження;
- не розголошувати відомості, що стали йому відомі у зв'язку з виконанням обов'язків, без дозволу;
- повернути матеріали у разі припинення експертизи.

При проведенні дослідження експерту забороняється проводити експертизу без письмової вказівки керівника експертної установи, передоручати проведення експертизи іншій особі, самотійно збирати матеріали для дослідження або обирати вихідні дані, якщо вони неоднозначно відображені у наданих матеріалах, вирішувати питання, що виходять за межі його спеціальних знань, або давати роз'яснення з правових питань, вступати у непередбачені процедурою експертизи контакти з особами, зацікавленими у результатах експертизи, зберігати матеріали справи та об'єкти експертиз поза службовими приміщеннями.

Експертне дослідження проводиться після надання замовником матеріалів, оформлених згідно з вимогами відповідних інструкцій. Ці матеріали включають замовлення, об'єкти, зразки для порівняльного дослідження та, за клопотанням експерта, інші матеріали. У замовленні мають бути зазначені вид дослідження, обставини, питання, перелік об'єктів, а також дозвіл на пошкодження або знищення об'єкта, якщо це необхідно. Об'єкти повинні бути належним чином упаковані, опечатані та марковані для запобігання змінам або пошкодженням під час транспортування. Дослідження може проводитися за фотознімками або копіями об'єкта, якщо його неможливо надати, за умови, що це не суперечить методичним підходам.

Цей розширений перелік обов'язків та заборон експерта виходить за рамки простої технічної компетентності. Він створює міцну основу для етичної поведінки, неупередженості та процесуальної доброчесності. Заборони щодо самотійного збору матеріалів або несанкціонованих контактів безпосередньо стосуються потенційних упереджень та гарантують, що робота експерта залишається в межах правового мандату. Вимога дозволу на пошкодження об'єктів підкреслює критичний баланс між науковою необхідністю та збереженням доказів. Ці правила є критичними тактичними запобіжниками. Вони гарантують, що висновок експерта є не лише науково обґрунтованим, але й юридично допустимим та надійним, захищаючи цілісність судового процесу. Будь-яке відхилення від цих правил може призвести до визнання висновків

експерта недійсними, що підкреслює їх тактичну важливість для підтримки довіри до судових доказів.

Заключний етап

На цьому етапі, після всебічного вивчення матеріалів, експерт оцінює результати та формулює висновки. Висновки представляються як окрема, самостійна частина звіту, відповідаючи на кожне питання точно та однозначно.

Форми висновків можуть бути різними.

Категоричне (позитивне або негативне) вирішення питання в повному обсязі це остаточна відповідь на поставлене питання.

Категоричне позитивне часткове вирішення питання (ймовірний висновок) - ця форма включає обґрунтування неможливості повного вирішення. У цьому випадку всі виявлені характеристики порівнюваних об'єктів збігаються, але їх недостатньо для категоричного позитивного вирішення в повному обсязі. Замість ототожнення може бути визначена спільна родова або групова належність.

Висновок про непридатність об'єктів для вирішення поставленого питання, наприклад, непридатність речових доказів для встановлення факту контактної взаємодії через відсутність ознак механізму взаємодії.

Повідомлення про неможливість вирішення питання із детальним обґрунтуванням причин.

Процес та результати документуються у висновку експерта, який повинен бути зрозумілим для неспеціалістів. Він складається з вступної, дослідної та заключної частин.

Висновок експерта не має переваги над іншими доказами і повинен бути повноцінно оцінений слідчим та судом. Незгода з висновком має бути обґрунтована у відповідній постанові, ухвалі чи вирокі. За результатами оцінки висновку експерта слідчий (суд) може прийняти одне з таких рішень:

- Визнати висновок експерта повним та обґрунтованим, таким, що має значення у справі.
- Визнати висновок неповним або недостатньо зрозумілим та за необхідності призначити додаткову експертизу або допитати експерта.
- Визнати висновок необґрунтованим або сумнівним щодо його правильності та за необхідності призначити повторну експертизу або здійснити інші процесуальні дії, спрямовані на перевірку висновків експерта.

Ітеративний характер судового процесу та важливість судового контролю над експертними висновками є визначальними. Заключний етап підкреслює, що висновок експерта не є абсолютною істиною; він підлягає оцінці слідчим та судом. Можливість призначення «додаткових» або «повторних» експертиз свідчить про інтерактивний характер судово-експертного процесу. Це означає, що тактичне планування повинно враховувати потенційні виклики висновкам експерта та необхідність подальших слідчих дій або уточнень. Така інтерактивність та вимога судової оцінки підкреслюють, що тактичний успіх експертизи вимірюється не лише результатом експерта, а й її здатністю витримувати перевірку та ефективно сприяти загальній доказовій базі. Це вимагає чітких, обґрунтованих висновків та готовності до експертного допиту або подальших досліджень.

Державні судово-експертні установи створюються органами виконавчої влади з метою організаційного та науково-методичного забезпечення проведення

судових експертиз, а також для здійснення інших видів діяльності, складовою яких є виконання експертних досліджень у кримінальному, цивільному чи адміністративному провадженні. Такі установи функціонують як спеціалізовані організаційні структури, для яких судово-експертна діяльність є основним або одним із визначальних напрямів роботи.

Разом із тим, виконання функцій судово-експертної установи можливе і в межах окремих структурних підрозділів державних органів або закладів, що формально не мають статусу експертних. Йдеться про відділи, лабораторії, експертні групи чи комісії, створені у складі інших державних установ. Обов'язковою умовою у таких випадках є включення проведення судових експертиз до кола службових обов'язків відповідних працівників або систематичне виконання ними експертних досліджень на постійній основі. Прикладом можуть слугувати судово-психіатричні або наркологічні заклади, у структурі яких діють групи судових експертів.

Відповідно до положень статті 7 Закону України «Про судову експертизу», до державних спеціалізованих установ, що здійснюють судово-експертну діяльність в Україні, належать науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України, науково-дослідні установи судових експертиз, а також судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України, а також експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України.

Під час призначення експертизи слідчий або суд повинні керуватися правилом пріоритетності проведення експертних досліджень саме у державних спеціалізованих установах та відомчих експертних службах, у яких належним чином організована така діяльність і забезпечено дотримання єдиних методичних стандартів.

У системі Міністерства внутрішніх справ України функціонує експертно-криміналістична служба, яка має розгалужену структуру. Центральним органом цієї служби є Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України, який виконує організаційні, методичні та координаційні функції. У межах своєї діяльності цей центр аналізує проблеми експертної практики, забезпечує методичний супровід і технічне оснащення регіональних експертно-криміналістичних підрозділів, координує розроблення та впровадження нових методик і технічних засобів дослідження, а також організовує підготовку експертів і підвищення їх професійної кваліфікації.

До складу експертно-криміналістичної служби, крім центрального органу, входять науково-дослідні експертно-криміналістичні центри, що діють при головних управліннях МВС України в Автономній Республіці Крим, областях, а також при управліннях МВС у містах Києві та Севастополі. Ці підрозділи безпосередньо забезпечують проведення експертиз у межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць.

У системі Міністерства юстиції України функціонує мережа науково-дослідних інститутів судових експертиз, кожен із яких обслуговує декілька регіонів країни. Зони їх діяльності визначені з урахуванням територіального принципу та потреб правоохоронних і судових органів. Загальне управління цією

системою здійснює Департамент експертного забезпечення правосуддя Міністерства юстиції України, який координує організаційні та методичні аспекти роботи інститутів.

У сфері охорони здоров'я судово-експертну діяльність забезпечує система судово-медичних установ, до якої входять Головне бюро судово-медичної експертизи, республіканське бюро судово-медичної експертизи в Автономній Республіці Крим, а також бюро судово-медичної експертизи, що діють при органах охорони здоров'я обласних державних адміністрацій. Науково-методичне керівництво цією системою здійснює Головне бюро судово-медичної експертизи, керівник якого одночасно виконує функції Головного судово-медичного експерта Міністерства охорони здоров'я України.

Система судово-психіатричних установ в Україні є розгалуженою та включає низку спеціалізованих закладів, що забезпечують проведення відповідних експертних досліджень у кримінальних провадженнях. До її складу входять Український науково-дослідний інститут соціальної і судової психіатрії та психології, центри судово-психіатричних експертиз, що функціонують у місті Києві та місті Донецьку, а також відділення амбулаторних і стаціонарних судово-психіатричних експертиз. Останні, як правило, діють у структурі психоневрологічних або психіатричних лікарень і диспансерів.

З урахуванням характеру та ступеня небезпеки осіб, які підлягають дослідженню, судово-психіатричні установи поділяються на заклади зі звичайним, посиленням і суворим наглядом. Загальне науково-методичне керівництво у цій сфері здійснюється через систему Міністерства охорони здоров'я України, а функції головного судово-психіатричного експерта МОЗ України покладено на керівника Київського міського центру судово-психіатричних експертиз.

У системі Міністерства оборони України судово-експертну діяльність забезпечують Центр судових експертиз Міністерства оборони України та судово-медичні лабораторії, що функціонують за напрямками оперативних командувань Збройних Сил України. Ці підрозділи здійснюють експертні дослідження з урахуванням специфіки військової служби та особливостей військових кримінальних правопорушень.

Експертні установи Служби безпеки України представлені Експертно-криміналістичною службою Центрального управління СБУ, а також експертно-криміналістичними групами, які діють у складі обласних органів Служби безпеки України. Вони забезпечують проведення експертиз у справах, що належать до компетенції органів державної безпеки.

Проведення судових експертиз у державних судово-експертних установах має низку істотних переваг. Насамперед це зумовлено їх вузькою спеціалізацією та спрямованістю на системне вирішення комплексу завдань, які становлять зміст судово-експертної діяльності. Такі установи не обмежуються лише виконанням експертиз, а поєднують практичну, наукову й методичну складові роботи.

До основних напрямів діяльності державних експертних установ належать безпосереднє проведення судових експертиз, здійснення наукових досліджень з метою теоретичного обґрунтування експертних висновків, розроблення та апробація експертних методик, а також трансформація загальнонаукових і

прикладних методів у спеціальні експертні прийоми. Важливе місце посідає й підготовка судових експертів, підвищення рівня їх професійної кваліфікації та методична допомога слідчим щодо можливостей сучасної експертної практики і правильної підготовки матеріалів до дослідження.

У державних експертних установах зосереджений штат кваліфікованих фахівців різних спеціалізацій, що дає змогу оперативно вирішувати складні завдання в межах одного кримінального провадження. За необхідності це дозволяє проводити як комплекс експертиз, так і комплексні експертизи з залученням експертів різного профілю в межах єдиного процесуального механізму.

Підготовка судових експертів у таких установах ґрунтується на системному підході. Як правило, фахівець із вищою освітою протягом щонайменше одного року проходить спеціалізовану підготовку, опановує методичні основи досліджень за обраною експертною спеціальністю, а також вивчає процесуальні та організаційні засади судово-експертної діяльності. Після завершення цього етапу особа проходить атестацію в експертно-кваліфікаційній комісії, до складу якої входять досвідчені експерти та фахівці з процесуального права. Рівень професійної підготовки експертів переглядається такими комісіями з певною періодичністю, зазвичай кожні п'ять років.

Матеріально-технічна база державних експертних установ відповідає сучасним вимогам судово-експертної практики. Окрім загальнонаукового й технічного обладнання, у таких установах застосовуються спеціалізовані прилади та пристрої, розроблені саме для експертних досліджень, що забезпечує високу точність і надійність отриманих результатів.

Важливою перевагою державних експертних установ є налагоджена система організації експертної та науково-дослідної роботи, а також постійний контроль з боку керівництва за дотриманням строків і якістю проведених експертиз. Додатково застосовується практика внутрішнього та міжвідомчого рецензування експертних висновків, що сприяє усуненню методичних недоліків і підвищенню загального рівня експертної діяльності.

Функціонування експертних установ базується на територіальному принципі обслуговування правоохоронних органів і судів. Такий підхід дозволяє забезпечити своєчасне, раціональне та ефективне проведення судових експертиз з урахуванням потреб конкретних регіонів і слідчих ситуацій.

Основні функції державних судово-експертних установ

Державні судово-експертні установи виконують комплексну функцію судово-експертного та техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів правопорядку і судової влади. Їхня робота спрямована на сприяння попередженню, виявленню, розкриттю та розслідуванню злочинів, а також на встановлення інших правопорушень у межах, визначених законом.

Центральною і визначальною функцією таких установ є проведення судових експертиз за дорученням органів внутрішніх справ, податкових органів, прокуратури, органів безпеки, прикордонної служби та судів. Експертні дослідження здійснюються у кримінальних, цивільних, господарських справах, а також у провадженнях про адміністративні правопорушення. Окрім цього, співробітники судово-експертних установ залучаються як спеціалісти для участі

у проведенні слідчих (розшукових) дій, надаючи фахову допомогу слідчим і дізнавачам.

Наявність сучасного технічного оснащення, різнопрофільних спеціалістів і розвинених методик дозволяє судово-експертним установам виконувати також неекспертні дослідження. Такі дослідження здійснюються на звернення митних органів, державних, колективних і приватних підприємств, а також фізичних осіб. У цих випадках результати мають довідковий або консультаційний характер і використовуються поза межами процесуального доказування.

Важливою складовою діяльності судово-експертних установ є науково-дослідна робота. Вона спрямована на розвиток теоретичних засад судової експертизи, удосконалення криміналістичного інструментарію та розробку загальних і спеціальних методик дослідження окремих видів об'єктів. У межах цієї діяльності створюються й апробуються нові експертні методи, а також розробляються техніко-криміналістичні засоби – прилади, апаратура, інструменти та матеріали, які впроваджуються у практику експертної роботи.

Для координації розвитку судово-експертної діяльності та вирішення стратегічних питань міжвідомчого характеру при Міністерстві юстиції України функціонує Координаційна рада з проблем судової експертизи. На неї покладено вироблення узгоджених рекомендацій щодо забезпечення потреб судів і органів досудового розслідування в експертних дослідженнях, розширення мережі експертних установ, упровадження нових видів експертиз, а також удосконалення законодавчого і нормативного регулювання судово-експертної діяльності.

До компетенції Координаційної ради належать також питання узгодження відомчих нормативних актів, визначення пріоритетних напрямів наукових досліджень, організації міжвідомчих комплексних експертиз, розвитку редакційно-видавничої діяльності у сфері судової експертизи та формування єдиних підходів до атестації судових експертів. Окрему увагу приділено підготовці кадрів, підвищенню кваліфікації експертів, створенню державного реєстру судових експертів і міжвідомчого інформаційного банку експертних досліджень.

Для забезпечення надійності та точності результатів експертних досліджень у державних судово-експертних установах постійно здійснюється технічне, експлуатаційне і метрологічне обслуговування обладнання та криміналістичних засобів. Це дозволяє підтримувати необхідний рівень достовірності досліджень і відповідність сучасним науковим стандартам.

Практична діяльність експертних установ тісно пов'язана з постійною взаємодією зі слідчими, дізнавачами, прокурорами та суддями. Така взаємодія реалізується у формі надання методичної, довідкової й консультаційної допомоги, проведення лекцій, семінарів і практичних занять. Провідні експерти залучаються до роботи експертно-кваліфікаційних комісій, які перевіряють здатність фахівців самостійно здійснювати експертні дослідження на належному професійному рівні.

Особливе місце в діяльності судово-експертних установ займають перевірені дослідження, що проводяться на початкових стадіях реагування на повідомлення про кримінальні правопорушення. Такі дослідження здійснюються за завданнями оперативно-розшукових підрозділів і оформлюються у вигляді

непроцесуальних документів: висновків спеціаліста або довідок експерта. Вони містять інформацію, яка може слугувати підставою для порушення кримінального провадження, наприклад, щодо належності речовини до наркотичних засобів або предмета – до холодної зброї.

Аналогічні функції виконують судово-медичні експерти, які проводять медичні дослідження для встановлення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, факту статевих зносин та інших обставин, що мають значення для вирішення питання про відкриття кримінального провадження. Результати таких досліджень оформлюються актами медичного дослідження і не замінюють судову експертизу, а лише передують їй.

Після відкриття кримінального провадження ті самі об'єкти досліджуються вже в межах призначеної судової експертизи, з вирішенням як раніше поставлених, так і нових процесуальних завдань. Водночас важливою функцією державних судово-експертних установ є участь у профілактиці злочинів.

Профілактична діяльність експертів полягає у виявленні причин і умов, що сприяли або могли сприяти вчиненню злочину, та у виробленні рекомендацій щодо їх усунення. Хоча закон прямо не відносить експертні установи до суб'єктів профілактики, відповідні обов'язки закріплюються у відомчих нормативних актах, зокрема у документах, що регламентують діяльність експертно-криміналістичних служб.

Реалізація профілактичної функції можлива як у процесуальній, так і в непроцесуальній формах. У першому випадку обставини, що сприяли вчиненню злочину, та запропоновані експертом заходи попередження відображаються безпосередньо у висновку експерта. У другому – експерт за власною ініціативою складає окреме повідомлення про виявлені умови і причини, яке надсилається органу, що призначив експертизу, разом з основним висновком. Такі повідомлення слугують підставою для внесення подань про усунення причин і умов злочинності відповідними органами та посадовими особами.

Непроцесуальна профілактична діяльність та організаційно-методичні засади судово-експертної системи

Непроцесуальна форма профілактичної діяльності судово-експертних установ реалізується насамперед через узагальнення результатів експертної практики та даних наукових досліджень. Її особливість полягає в тому, що вона спрямована не на окрему кримінальну справу, а на виявлення типових причин і умов, які сприяють вчиненню злочинів у цілому.

За результатами аналізу масиву експертних висновків і досліджень експертні установи готують узагальнені повідомлення для компетентних органів. У таких документах відображаються виявлені обставини, що сприяли вчиненню одного або, що трапляється значно частіше, низки однотипних злочинів, а також пропонуються можливі шляхи їх усунення. Наприклад, встановлення під час кількох експертиз документів, що підробці підписів сприяють певні фізичні властивості паперу, дало змогу сформулювати рекомендації щодо зміни матеріалів для виготовлення бланків, які згодом були впроваджені відповідним відомством.

Важливим напрямом непроцесуальної профілактики є проведення навчальних заходів для зацікавлених суб'єктів. Експерти залучаються до

підготовки та проведення занять, під час яких роз'яснюються способи виявлення слідів злочинів, пов'язаних із підробленням документів, цінних паперів, порушенням цілісності пломб, замків та інших засобів захисту. Такі заходи мають прикладний характер і сприяють підвищенню рівня криміналістичної обізнаності працівників правоохоронних органів.

Крім того, техніко-криміналістичні засоби та методи використовуються безпосередньо у межах профілактичних заходів, що проводяться правоохоронними підрозділами. Так, узагальнення значної кількості експертних висновків у справах про дорожньо-транспортні пригоди дозволило встановити, що аварії з відривом причепів певної моделі зумовлені конструктивним недоліком. У результаті спільних заходів із залученням експертів були виявлені потенційно небезпечні транспортні засоби та вжиті запобіжні заходи.

Однією з постійних функцій державних судово-експертних установ є підготовка експертних кадрів і систематичне підвищення кваліфікації атестованих судових експертів. Атестація покликана оцінити професійний рівень фахівців, які здійснюють судові експертизи або беруть участь у формуванні теоретичних і методичних засад експертної діяльності. За її результатами експертам присвоюється кваліфікація судового експерта з правом проведення певних видів експертиз.

Порядок атестації, а також присвоєння і підтвердження кваліфікаційних класів визначається міністерствами та іншими державними органами, до сфери управління яких належать спеціалізовані експертні установи і відомчі служби. У системі Міністерства юстиції України ключову роль у цих питаннях відіграє Центральна експертно-кваліфікаційна комісія.

До основних завдань Центральної експертно-кваліфікаційної комісії Міністерства юстиції України належать визначення умов і порядку професійної підготовки фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта, а також проведення атестації осіб, що не перебувають у штаті державних спеціалізованих установ. Крім того, на комісію покладено розгляд питань дисциплінарної відповідальності судових експертів, які здійснюють діяльність поза межами державних установ.

Центральна комісія виконує і функції апеляційного органу, розглядаючи скарги фахівців на рішення експертно-кваліфікаційних комісій науково-дослідних установ судових експертиз. Безпосередньо ж атестацію штатних експертів здійснюють експертно-кваліфікаційні комісії відповідних установ. Їхнім завданням є оцінка рівня професійної підготовки, присвоєння або підтвердження кваліфікації та кваліфікаційного класу, а також вирішення дисциплінарних питань.

До складу таких комісій входять досвідчені фахівці, які мають кваліфікацію судового експерта і не менше п'яти років практичного стажу за відповідною спеціальністю. Аналогічні експертно-кваліфікаційні комісії функціонують у системі установ Міністерства охорони здоров'я України та експертно-криміналістичної служби МВС України.

На підставі рішень експертно-кваліфікаційних комісій відомості про атестованих фахівців вносяться до державного Реєстру судових експертів. Цей Реєстр є офіційною автоматизованою системою обліку, з якої органи дізнання,

досудового розслідування та суди повинні переважно обирати експертів для проведення судових експертиз.

Поряд із загальними функціями, у науково-дослідних експертно-криміналістичних центрах МВС України додатково формуються і ведуться криміналістичні обліки. У них акумулюються об'єкти, вилучені з місць нерозкритих злочинів: кулі та гільзи, підроблені гроші й цінні папери, сліди рук, взуття, знарядь злочину, транспортних засобів та інші матеріальні носії інформації.

Такі обліки використовуються для інформаційного забезпечення оперативно-розшукових заходів і слідчих дій. Вони дозволяють ідентифікувати осіб, які вчинили злочини, встановлювати тотожність об'єктів, пов'язувати між собою декілька злочинів, учинених однією особою або з використанням одного й того самого знаряддя, а також встановлювати особу невпізнаних трупів чи осіб, які приховують свої анкетні дані.

Організація науково-методичного та управлінського забезпечення судово-експертної діяльності покладається на міністерства та інші державні органи, до сфери управління яких належать спеціалізовані експертні установи. Вони ж у встановленому порядку здійснюють контроль за дотриманням законодавства у сфері судово-експертної діяльності.

Що стосується судових експертів, які не є працівниками державних спеціалізованих установ, то науково-методичне й організаційне забезпечення їх діяльності, а також контроль за дотриманням законодавства здійснює Міністерство юстиції України.

Для вирішення ключових питань розвитку судової експертизи міжвідомчого характеру при Міністерстві юстиції України функціонує Координаційна рада з проблем судової експертизи. Вона діє відповідно до положення, затвердженого Кабінетом Міністрів України. Методики проведення судових експертиз, за винятком судово-медичних і судово-психіатричних, підлягають обов'язковій атестації та державній реєстрації. Важливою складовою інформаційного забезпечення галузі є також видання міжвідомчого науково-методичного збірника «Криміналістика та судова експертиза».

Міжнародне співробітництво та нові напрями розвитку судової експертизи

Міжнародне співробітництво у сфері судово-експертної діяльності сьогодні є необхідною умовою ефективної протидії транснаціональній злочинності та тероризму. Воно сприяє підвищенню рівня підготовки експертів, упровадженню сучасних стандартів і забезпечує конкурентоспроможність національної експертної системи.

Україна активно інтегрована у міжнародний експертний простір. Зокрема, Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України є повноправним членом Європейської мережі судово-експертних установ (ENFSI), яка об'єднує провідні лабораторії більшості європейських держав.

Під впливом міжнародного досвіду в Україні активно розвиваються нові напрями судової експертизи. Серед них – дослідження артилерійського та ракетного озброєння, експертизи щодо наявності шкідливих речовин у довкіллі, інженерно-екологічні, археологічні та лінгвістичні дослідження. Окрему увагу

приділено розвитку інформаційних ресурсів, зокрема функціонуванню електронного реєстру геномної інформації людини та Єдиного реєстру зброї.

Загалом експертною службою МВС України на сьогодні опановано понад вісімдесят видів експертних досліджень, що свідчить про динамічний розвиток судово-експертної діяльності та її адаптацію до сучасних викликів.

Серед міжнародних тенденцій спостерігається зростаючий вплив штучного інтелекту (ШІ) та машинного навчання (МН) на судову експертизу, що покращує точність та ефективність аналізу та надає нові відомості про злочини. Передові методи аналізу ДНК (секвенування нового покоління, ДНК-фенотипування) також революціонізують цю галузь.

Глобалізація злочинності та імператив гармонізованої судово-експертної відповіді є очевидними. Активна участь України у міжнародних органах, таких як ENFSI, чітко вказує на те, що злочинність більше не обмежується національними кордонами. Цей глобалізований злочинний ландшафт вимагає гармонізованої та спільної судово-експертної відповіді. Впровадження нових напрямів дослідження (наприклад, ракетної зброї, екологічних досліджень) та новітніх технологій (ШІ/МН, передові методи ДНК) відображає тактичну адаптацію до методів вчинення злочинів, що постійно розвиваються.

Це означає, що національні судово-експертні тактики не можуть функціонувати ізольовано. Вони повинні постійно оновлюватися та узгоджуватися з міжнародними передовими практиками та технологічними досягненнями для ефективної боротьби з транскордонними злочинними викликами та забезпечення взаємного визнання та допустимості доказів у міжнародному правовому контексті.

Міжнародні стандарти та найкращі практики

Організації, такі як ENFSI та UNODC, відіграють вирішальну роль у сприянні стандартизації та впровадженню найкращих практик у судовій експертизі в усьому світі.

Посібники з найкращих практик ENFSI (BPMs) надають основу для процедур, принципів якості, процесів навчання та підходів до судової експертизи в різних галузях (наприклад, судово-експертне покращення зображень та відео, цифрові технології). Мета випуску цих посібників - забезпечити всеосяжну основу для отримання надійних результатів, максимального підвищення якості, створення надійних доказів та полегшення обміну даними. Обсяг посібників охоплює весь судово-експертний процес від місця злочину до представлення в суді, включаючи ресурси, валідацію, методологію, забезпечення якості та оцінку справи.

Одною з особливостей посібників є визначення ресурсів діяльності (детальні вимоги до персоналу (знання, досвід), обладнання (чітко визначене, задокументоване, каліброване), еталонних матеріалів (для тестування та порівняння) та умов навколишнього середовища), розробка методів (акцент на рецензуванні для об'єктивності, перевірці аналізу/сумісності, систематичному виборі методів/параметрів та детальній документації процесу), обговорення меж валідації та невизначеності дослідження (визначає мінімальні вимоги до валідації, включаючи ІТ-середовище, клас вхідного джерела, завдання, опис процесу та аналіз ризиків. Визнає труднощі у кількісній оцінці невизначеності, але наголошує

на її ідентифікації та комунікації), розкриття питань тестування кваліфікації (Використовується для перевірки та забезпечення якості процесів та компетентності персоналу), поводження з об'єктами дослідження (протоколи поводження з об'єктами на місці події та в лабораторії, що забезпечують цілісність даних, належне пакування та безпечне зберігання), початкові оцінки висновку (попередні технічні та якісні оцінки, розуміння вимог замовника та зменшення упередженості), проголошення порядку пріоритизації та послідовності досліджень (стратегії оптимізації експертиз на основі терміновості, ресурсів та потенційної інформаційної цінності), розробка оцінки та інтерпретації досліджень (зосередження на розумінні того, як оригінальні програми та судово-експертні інструменти інтерпретують дані, враховуючи систематичні та випадкові помилки, та вказуючи потенційні розміри помилок), представлення доказів (вимоги до чітких, лаконічних, структурованих та неупереджених письмових звітів та усних показань, що забезпечують сумісність із судовими системами та визнають обмеження) та охорона здоров'я та безпека (Загальні правила поводження з цифровими доказами, зображеннями та відео, що стосуються впливу тривожних зображень та забруднення).

Керівництво UNODC надає рекомендації щодо судового аналізу в конкретних сферах, таких як наркотики, що сприяють сексуальному насильству, наголошуючи на зборі доказів, аналітичних викликах та співпраці між сторонами. ФБР також публікує «Довідник судово-експертних послуг», що охоплює збір, збереження, пакування та пересилання доказів.

Україна прийняла різні стандарти ISO, пов'язані з судовою експертизою, включаючи ті, що стосуються мінімізації ризику забруднення при аналізі ДНК (ДСТУ ISO 18385:2019), термінології (ДСТУ ISO 21043-1:2021) та поводження з об'єктами (ДСТУ ISO 21043-2:2021).

Детальні описи посібників ENFSI розкривають всебічний, систематичний підхід до судово-експертної практики, що виходить далеко за межі окремих аналітичних методів. Акцент на «принципах якості», «валідації», «тестуванні кваліфікації», «аналізі ризиків» та «задокументованих процедурах» означає тактичний перехід від простої технічної компетентності до цілісної системи забезпечення якості. Це додатково підтверджується прийняттям Україною стандартів ISO. Це означає, що сучасна судово-експертна тактика все більше керується потребою у демонстрації надійності та відтворюваності результатів.

Тактична мета полягає не просто у відповіді на питання, а у відповіді таким чином, щоб вона була обґрунтованою, перевіряємою та міжнародно визнаною. Це вимагає значних інвестицій в інфраструктуру, навчання та постійне дотримання суворих систем управління якістю.

Порівняльний аналіз тактик проведення експертиз на міжнародному рівні.

Практика судової експертизи значно відрізняється в різних юрисдикціях, що зумовлено правовими рамками, технологічними досягненнями та культурними особливостями. Ця варіативність може створювати проблеми для міжнародного співробітництва та допустимості доказів через кордони.

У системах цивільного права (як в Україні) кримінальний процес часто є інквізиційним, з більшим акцентом на письмовій документації та ролі слідчого у

керуванні експертом. Роль експерта полягає переважно у наданні суду/слідчому спеціальних знань.

У системах загального права змагальний характер часто надає більшого значення усним показанням, перехресному допиту та ролі експерта як свідка сторони, хоча й з головним обов'язком перед судом. Тактична підготовка до судових показань може бути більш вираженою.

Незважаючи на правові відмінності, спостерігається глобальне зближення у використанні передових судово-експертних технологій, таких як аналіз ДНК, цифрова криміналістика та судова психологія. Такі методи, як секвенування нового покоління (NGS) та ДНК-фенотипування, стають глобальними стандартами.

Зусилля з гармонізації, що здійснюються через міжнародне співробітництво та стандартизацію (наприклад, через ENFSI, UNODC), спрямовані на покращення точності, надійності та можливості обміну та порівняння судово-експертних доказів через кордони, що призводить до кращих результатів у розслідуваннях та судових переслідуваннях. Ці зусилля сприяють єдиному методологічному підходу.

Незважаючи на досягнення, залишаються виклики, включаючи обмежені ресурси у країнах, що розвиваються, відсутність доступу до передових технологій та нестачу кваліфікованих фахівців. Шифрування та обсяг даних також створюють проблеми у цифровій криміналістиці.

Тактичні наслідки інтернаціоналізації:

- транскордонна допустимість (тактичні рішення в одній юрисдикції повинні дедалі частіше враховувати можливість використання доказів в іншій, вимагаючи дотримання міжнародно визнаних стандартів);
- сумісність (здатність обмінюватися та інтерпретувати судово-експертні дані між різними національними системами (наприклад, бази даних ДНК, формати цифрових доказів) стає ключовою тактичною перевагою);
- навчання та розбудова потенціалу (міжнародне співробітництво часто передбачає навчання та передачу знань для подолання розривів у судово-експертних можливостях у всьому світі).

Існування «мінливості судово-експертних стандартів у різних юрисдикціях» поряд із сильним прагненням до «міжнародного співробітництва та стандартизації» вказує на напруженість. Хоча правові системи відрізняються (загальне право проти цивільного права), характер злочинності стає все більш глобальним. Тактичний наслідок полягає в тому, що судово-експертні фахівці повинні не тільки бути компетентними у своєму національному контексті, але й розуміти та застосовувати міжнародні передові практики для забезпечення сумісності та допустимості своїх висновків у всьому світі.

Це є стратегічною необхідністю для ефективної боротьби з транснаціональною злочинністю, що означає, що майбутня судово-експертна тактика все більше включатиме «глобальне мислення», де дотримання міжнародних стандартів та участь у транскордонних навчальних та інформаційних мережах є не просто корисними, а необхідними. Здатність орієнтуватися в різних правових рамках, зберігаючи наукову цілісність, буде визначальною характеристикою передової судово-експертної тактики.

Тактика проведення судових експертиз є багатогранною та динамічною галуззю, що має вирішальне значення для ефективного здійснення правосуддя. Вона охоплює весь життєвий цикл експертного дослідження: від ретельної підготовчої роботи слідчого до суворого наукового дослідження експертом та подальшої оцінки висновків правовими органами.

Ключові тактичні аспекти включають точне формулювання питань, належний збір та збереження доказів, дотримання суворих етичних та процесуальних правил експертами, а також систематичне застосування наукових методологій. Акцент на принципах об'єктивності, повноти та законності підкреслює фундаментальні вимоги до надійних та допустимих доказів. Значний внесок українських вчених сформував національний підхід, що ґрунтується на академічній суворості, тоді як активна участь у міжнародному співробітництві та впровадження глобальних найкращих практик забезпечують безперервну модернізацію та конкурентоспроможність судової експертизи в Україні.

Перспективи подальшого розвитку тактики судових експертиз будуть формуватися постійними технологічними досягненнями (наприклад, ІІІ, МН, передові методи ДНК), зростаючою складністю та транснаціональним характером злочинності, а також імперативом більшої стандартизації та сумісності між юрисдикціями. Тактичний розвиток, ймовірно, буде зосереджений на підвищенні ефективності та точності експертних досліджень, покращенні інтеграції судово-експертних висновків у слідчі та судові процеси, а також посиленні міжнародної співпраці для боротьби з глобальними злочинними загрозами. Безперервний професійний розвиток як слідчих, так і експертів буде першочерговим для адаптації до цих викликів та можливостей, що постійно змінюються.

2.4 Дослідження, оцінка та перевірка висновку експерта

Висновок експерта як результат судово-експертного дослідження

Завершальним результатом проведення судово-експертного дослідження є висновок експерта. Процесуальний закон відносить його до самостійних джерел судових доказів, що надає цьому документу особливого значення у системі доказування.

Процесуальна форма висновку експерта детально не регламентується. Обов'язковою є письмова форма викладення, при цьому документ має містити як докладний опис проведених досліджень, так і належно обґрунтовані відповіді на питання, поставлені органом досудового розслідування або судом. Відсутність будь-якого з цих елементів істотно знижує доказову цінність висновку і може призвести до визнання його неприпустимим доказом.

Структурно висновок експерта складається з трьох основних частин та додатків.

Вступна частина висновку

У вступній частині висновку фіксуються вихідні відомості, що дозволяють з'ясувати процесуальні та організаційні умови проведення експертизи. Саме тут

відображається, ким, з якою метою і на якій підставі було призначено експертне дослідження.

Зокрема, у вступі зазначаються: номер і найменування кримінального провадження, у межах якого призначено експертизу; реєстраційний номер експертизи за обліком експертної установи; найменування експертизи відповідно до галузі спеціальних знань, що застосовувалися під час дослідження, а також її процесуальний різновид (додаткова, повторна, комісійна чи комплексна).

Обов'язково вказуються дата надходження постанови про призначення експертизи та матеріалів до експертної установи або приватного експерта, а також дата завершення дослідження. Фіксується повна назва установи, підрозділу або служби, у якій проводилося дослідження.

У вступній частині наводиться юридична підстава проведення експертизи із зазначенням виду процесуального документа, дати його складення, посади та анкетних даних посадової особи, яка його винесла. Окремо подається перелік об'єктів, наданих для дослідження: речові докази, порівняльні зразки, матеріали кримінального провадження, а також спосіб їх доставки експертові.

Важливе місце у вступі займають відомості про експерта: його посада, прізвище, ім'я та по батькові, рівень освіти, експертна спеціалізація, загальний трудовий стаж, стаж роботи експертом, кваліфікаційна категорія, науковий ступінь і вчене звання (за наявності).

Тут же формулюються питання, винесені на вирішення експертизи, зазначаються вихідні дані для проведення досліджень (протоколи слідчих дій, службові інструкції, інші документи), відображаються клопотання експерта та результати їх розгляду. За необхідності наводяться відомості про осіб, які були присутні під час проведення експертизи, із зазначенням їх процесуального статусу.

У разі проведення комісійної або комплексної експертизи додатково вказується провідний експерт, а також розмежовується обсяг досліджень і методів, застосованих кожним із експертів. Завершується вступ підписом експерта або експертів із підтвердженням попередження про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку.

Дослідна частина висновку

Дослідна частина містить докладний виклад ходу та результатів експертного дослідження. У ній описуються всі дії, операції та методи, застосовані експертом, а також наукове обґрунтування встановлених фактів.

Опис має бути викладений так, щоб особи, які не володіють спеціальними знаннями, могли зрозуміти загальну логіку дослідження, послідовність виконаних дій і отриманих результатів. Структура цієї частини, як правило, відповідає етапам проведення експертного дослідження – від попереднього огляду об'єктів до аналізу отриманих даних.

Висновкова частина

Висновки експерта становлять самостійну і завершальну частину документа. Вони викладаються у формі чітких відповідей на питання, поставлені органом досудового розслідування, а в окремих випадках – і на питання, вирішені експертом за власною ініціативою в межах його компетенції.

Для того щоб кінцеві висновки мали належне доказове значення, до них висувається низка вимог. По-перше, вони мають ґрунтуватися виключно на результатах досліджень, проведених із використанням спеціальних знань. По-друге, у висновках повинні бути надані відповіді на всі поставлені питання. Неповнота відповідей або їх відсутність, як правило, зумовлює необхідність призначення додаткової експертизи чи допиту експерта.

Не менш важливою є вимога зрозумілості та логічної визначеності. Формулювання висновків мають бути чіткими, послідовними, без надмірного використання спеціальної термінології або з її обов'язковим поясненням. Саме ясність і внутрішня логічна узгодженість значною мірою визначають доказову силу експертного висновку.

Додатки до висновку експерта

Додатки є невід'ємною складовою частиною експертного висновку і виконують допоміжну, але водночас важливу функцію. Вони слугують наочним підтвердженням і поясненням положень, викладених у тексті основного документа.

Ілюстративні матеріали можуть подаватися у вигляді замальовок, фотознімків, фрагментів спектрограм, а також у графоаналітичній формі – схем, креслень, графіків, профілограм тощо. Такі матеріали підписуються експертом, оформлюються належним чином і розглядаються як органічна частина висновку експерта, що доповнює та уточнює його зміст.

Класифікація підсумкових висновків експерта та їх оцінка

Підсумкові висновки експерта можуть мати різну логічну форму, що зумовлює можливість їх класифікації за кількома критеріями. Така класифікація не залежить від конкретного змісту дослідження і використовується для правильного розуміння доказового значення експертного висновку.

Залежно від рівня переконаності експерта у правильності зроблених суджень розрізняють категоричні та імовірні висновки.

Категоричні висновки формулюються у випадках, коли експерт має повну впевненість у встановлених фактах і не допускає альтернативного тлумачення результатів дослідження.

Імовірні (можливі) висновки даються тоді, коли зібрані дані не дозволяють зробити абсолютно певний висновок, однак рівень упевненості експерта залишається достатньо високим. Такі висновки формулюються із застереженням, наприклад: «Підпис, імовірно, виконаний громадянином Н.». Імовірні висновки самі по собі не мають самостійної доказової сили, однак можуть бути використані у сукупності з іншими доказами для достовірного встановлення обставин кримінального провадження.

За цим критерієм висновки поділяються на позитивні та негативні. Позитивні (стверджувальні) висновки містять підтвердження наявності шуканого факту, події або властивості.

Негативні висновки, навпаки, фіксують відсутність або непідтвердження факту, який підлягав встановленню в ході експертного дослідження.

У цій групі розрізняють висновки про факти, що дійсно мали місце в минулому, та висновки про об'єктивну можливість існування певних фактів за визначених умов.

У другому випадку експерт не стверджує настання події, а лише вказує на можливість її виникнення за наявності конкретних обставин. Наприклад, може бути зазначено, що з представленої вогнепальної зброї можливий постріл без натискання на спусковий гачок за умови вертикального удару прикладом об тверду поверхню.

Залежно від кількості допустимих рішень експертні висновки поділяються на однозначні та альтернативні.

Однозначні висновки містять єдине рішення поставленого питання. Альтернативні висновки формулюються у випадках, коли експерт дійшов до кількох можливих варіантів відповіді. При цьому для забезпечення належної визначеності та доказового значення у висновку мають бути перелічені всі можливі варіанти без винятку. Наприклад, експерт може зазначити, що в місці підчищення первинно була цифра «3» або «8».

За цим критерієм розрізняють безумовні та умовні висновки. Безумовні висновки формулюються тоді, коли достовірність встановленого факту не залежить від жодних додаткових умов. Наприклад, твердження про те, що документ не виготовлений на конкретному принтері.

Умовні висновки пов'язують встановлення факту з наявністю певних обставин або умов. Такі умови обов'язково мають бути чітко зазначені у тексті висновку. Наприклад, експерт може вказати, що дрiт не був розрізаний конкретними ножицями за умови, якщо вони не піддавалися заточуванню.

За обсягом і характером отриманої інформації експертні висновки поділяються на змістовні та висновки про неможливість вирішення поставленого питання.

Змістовні висновки містять фактичні дані, що мають безпосереднє значення для кримінального провадження.

Висновки про неможливість вирішення питання формулюються у випадках, коли наявні об'єкти або методичні можливості не дозволяють дати науково обґрунтовану відповідь. Причини цього можуть бути різними: відсутність відповідних методик, низька інформативність об'єктів, порушення правил їх вилучення, пакування або транспортування, що призвели до незворотних змін.

Саме зміст і форма підсумкових висновків визначають їх доказове значення у кримінальному провадженні. Під час ознайомлення з висновком експерта у слідчого можуть виникати як прості, так і проблемні ситуації. У першому випадку дослідження є повним, виклад зрозумілим, а висновки не викликають сумнівів. У другому – висновки можуть бути неясними, а сам хід дослідження складним для оцінки без спеціальних знань.

Більшість науковців-криміналістів сходяться на думці, що повна і всебічна оцінка експертного висновку без залучення спеціальних знань є обмеженою. Це стосується, зокрема, перевірки наукової обґрунтованості методик, достатності об'єктів дослідження, правильності інтерпретації виявлених ознак. Тому на завершальному етапі необхідно розмежовувати оцінку, доступну слідчому самостійно, та оцінку, що потребує участі спеціаліста.

Оцінка висновку експерта є складною розумовою діяльністю, спрямованою на встановлення його належності, допустимості, достовірності та доказового значення. У процесі такої оцінки застосовуються логічні прийоми аналізу,

синтезу, індукції та дедукції, а сам висновок зіставляється з іншими доказами у справі.

Слідчий, прокурор і суд оцінюють висновок експерта за внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження та вимогах закону. Висновок експерта не має наперед установленої доказової сили і підлягає перевірці нарівні з іншими доказами.

У ході оцінки встановлюється правосуб'єктність і компетентність експерта, обґрунтованість і переконливість висновків, їх відповідність об'єктивній дійсності, зв'язок із обставинами кримінальної справи, інформативність та місце експертного висновку в загальній системі доказів.

Дотримання принципу внутрішнього переконання означає неприпустимість довільних висновків, не підтверджених сукупністю доказів. Керування законом передбачає перевірку законності збирання об'єктів дослідження, дотримання процесуального порядку призначення та проведення експертизи, а також урахування всіх факторів, що можуть вплинути на достовірність отриманих результатів.

Результати оцінки висновку експерта мають конкретні процесуальні наслідки. У разі виникнення сумнівів щодо повноти, достовірності або обґрунтованості дослідження слідчий вправі перевірити висновок шляхом призначення додаткової чи повторної експертизи, а також допиту експерта.

Критична оцінка висновку експерта та напрями його використання

Критичний аналіз висновку експерта нерідко дозволяє виявити недоліки проведеного експертного дослідження. Такі недоліки можуть бути зумовлені порушенням процесуальних вимог, недостатньою аргументованістю висновків, неповнотою дослідження або нечіткістю й двозначністю використаних формулювань. Окремі сумніви можуть виникати також щодо рівня кваліфікації, компетентності чи об'єктивності експерта.

Після завершення експертизи слідчий має право допитати експерта з метою роз'яснення або уточнення вже наданого висновку. Такий допит можливий і у випадках, коли експерт повідомив про неможливість надати висновок. Важливо підкреслити, що предметом допиту є зміст уже складеного висновку, а не проведення нового дослідження. Допит експерта допускається лише тоді, коли для роз'яснення не потрібно здійснювати додаткові експертні операції.

Якщо за результатами оцінки слідчий дійшов висновку, що встановлені експертом фактичні дані є допустимими, належними та науково обґрунтованими, вони приймаються як докази у кримінальному провадженні.

Ознайомлення сторін із результатами експертизи

Після визнання висновку експерта джерелом доказів він підлягає пред'явленню обвинуваченому або підозрюваному. Таке ознайомлення, як і повідомлення про призначення експертизи, є важливою процесуальною гарантією захисту законних прав та інтересів особи.

До матеріалів експертизи належать не лише сам висновок експерта, а й повідомлення про неможливість надання висновку, а також протокол допиту експерта. За клопотанням обвинуваченого йому можуть бути продемонстровані й

об'єкти експертного дослідження. Час і форма такого ознайомлення визначаються слідчим з урахуванням конкретної слідчої ситуації.

У практиці розслідування ознайомлення обвинуваченого з висновком експерта нерідко використовується як ефективний тактичний прийом, зокрема у випадках, коли результати експертизи суперечать його показанням.

Для подальшого розслідування слідчий має чітко визначити місце і значення експертного висновку в системі доказування, а також напрями його використання. Значення отриманих експертних даних залежить від форми підсумкових висновків (категоричних, імовірних тощо) та від тих обставин, для з'ясування яких експертиза була призначена.

Так, встановлення загальних характеристик об'єкта (наприклад, марки металу уламка, вилученого з рани потерпілого) не тотожне ототожненню цього об'єкта з конкретним знаряддям, вилученим у підозрюваного. Такі результати мають різне доказове навантаження і повинні оцінюватися з урахуванням усієї сукупності доказів.

Типові помилки при оцінці експертних висновків

У слідчій практиці найчастіше трапляються дві помилкові ситуації, пов'язані з неправильним визначенням ролі експертного висновку.

Перша з них — недооцінка результатів експертного дослідження. Вона зазвичай виникає тоді, коли висновки мають складну логічну структуру або потребують спеціальних знань для їх правильного розуміння.

Друга ситуація — переоцінка висновку експерта. Найтипівішим проявом є ототожнення висновків про загальну родову (групову) належність об'єктів із висновками про їх індивідуальну тотожність. Така підміна може призвести до серйозних помилок при вирішенні ключових питань кримінального провадження.

Слід ураховувати, що доказове значення висновку про родову належність визначається не лише збігом або розбіжністю властивостей об'єктів, а й іншими доказами у справі, зокрема даними про механізм утворення слідів.

Окрему небезпеку становить прийняття імовірних висновків як достовірно встановлених фактів або тлумачення висновків про об'єктивну можливість події як доказів того, що така подія дійсно мала місце. Подібні помилки спотворюють зміст доказування і можуть негативно вплинути на законність та обґрунтованість процесуальних рішень.

Дослідження, оцінка та перевірка висновку експерта

Завершальною стадією формування висновку експерта як судового доказу є його змістовне вивчення, оцінка та, за необхідності, перевірка. Саме на цьому етапі визначається, наскільки отримані експертні результати можуть бути використані в доказуванні.

У процесі аналізу висновку експерта встановлюються два ключові аспекти. По-перше, перевіряється його достовірність, тобто відповідність сформульованих висновків об'єктивній дійсності. По-друге, оцінюється доказова сила висновку — значення встановлених експертом фактичних даних для з'ясування обставин конкретного кримінального правопорушення.

Дослідження висновку експерта полягає у безпосередньому ознайомленні з його текстом та сприйнятті ілюстративних матеріалів, що його доповнюють.

Слідчий аналізує викладені положення з метою розуміння змісту висновку і вилучення з нього інформації, яка має значення для розслідування.

Водночас процедура дослідження й оцінки експертного висновку істотно відрізняється від оцінки інших видів доказів.

По-перше, експертне дослідження та отримання фактичних даних зазвичай здійснюються без безпосередньої участі слідчого. По-друге, істотні порушення, допущені на етапі підготовки матеріалів для експертизи, можуть зумовити визнання експертного висновку недопустимим як доказу.

По-третє, сам висновок є результатом логічного умовиводу, побудованого на спеціальних знаннях, якими слідчий, як правило, не володіє.

Ці обставини зумовлюють особливий, багаторівневий підхід до оцінки експертного висновку.

Рівні оцінки експертного висновку

Процедуру дослідження й оцінки висновку експерта доцільно розглядати на двох взаємопов'язаних рівнях.

Перший рівень ґрунтується на професійних знаннях, обов'язкових для слідчого. Йдеться про норми кримінального процесуального права, положення криміналістики та правила логічного мислення. Цей рівень оцінки можна визначити як **формальний (логіко-процесуальний)**.

Другий рівень передбачає виконання операцій, які потребують спеціальних знань у сфері предмета експертизи, її об'єктів і застосованих методик. Оскільки такі знання зазвичай виходять за межі професійної підготовки слідчого, їх реалізація можлива шляхом залучення обізнаної особи. Цей рівень доцільно називати **змістовним (спеціальним)**.

Загальні зауваги щодо повноти оцінки

Перед тим як перейти до конкретних операцій оцінювання, слід звернути увагу на одну принципову обставину. До переліку дій з аналізу експертного висновку включаються й ті операції, які на перший погляд можуть здаватися зайвими для слідчого, що безпосередньо призначав експертизу.

Проте слід враховувати, що:

- висновок експерта може оцінювати слідчий, який прийняв кримінальне провадження до свого провадження, але сам експертизу не призначав;
- дотримання процедури призначення і проведення експертизи перевіряється наглядовим прокурором;
- усі етапи експертного дослідження підлягають оцінці судом.

Саме тому доцільно виходити з максимально повного переліку операцій, пов'язаних із дослідженням та оцінкою експертного висновку.

Встановлення процесуального порядку проведення експертизи

Оцінка процесуального порядку проведення експертизи спрямована на з'ясування допустимості експертного висновку як судового доказу. Інакше кажучи, встановлюється, чи може конкретний висновок бути використаний у доказуванні.

У цьому контексті перевіряється дотримання вимог кримінального процесуального закону щодо:

- суб'єкта експертного дослідження;

- джерел інформації;
- засобів і прийомів отримання експертних даних;
- умов проведення експертизи.

З урахуванням поетапного характеру експертного процесу доцільно виділяти окремі підзавдання оцінки для кожної стадії.

Оцінка підготовки матеріалів для експертизи

Перевірка правильності підготовки матеріалів полягає у з'ясуванні наявності в матеріалах кримінального провадження необхідних процесуальних документів та відображених у них обставин.

Зокрема, аналізується наявність:

- протоколів слідчих дій із детальним описом матеріальних слідів злочину, які згодом стали об'єктами експертного дослідження. Такі описи забезпечують індивідуалізацію об'єктів і дозволяють зіставити їх з тими, що фактично досліджував експерт;
- постанов про визнання та приєднання об'єктів як речових доказів;
- протоколів відібрання зразків для експертного дослідження з фіксацією способу, умов та характеристик відбору;
- документів, витребуваних у підприємств, установ чи організацій, відомості з яких були використані експертом;
- вихідних даних, зафіксованих у протоколах слідчих дій та інших документах (погодні умови, швидкість руху, температурні показники тощо).

Саме зіставлення цих відомостей із даними експертного висновку дозволяє встановити автентичність досліджених об'єктів і виключити можливість фальсифікації.

Перевірка процесуального порядку призначення експертизи

Окрему увагу приділяють аналізу процесуальних актів, пов'язаних із призначенням експертизи. У матеріалах провадження мають бути наявні:

- постанова про призначення експертизи із зазначенням експертної установи або конкретного експерта;
- протокол про вручення приватному експерту постанови, матеріалів для дослідження та роз'яснення йому прав і обов'язків;
- протокол про ознайомлення обвинуваченого або підозрюваного з постановою про призначення експертизи та роз'яснення йому відповідних процесуальних прав;
- у разі проведення повторної чи додаткової експертизи — попередні експертні висновки.

Встановлення дотримання порядку проведення експертизи передбачає з'ясування низки принципово важливих обставин, від яких залежить допустимість і доказове значення експертного висновку.

Передусім перевіряється, чи було дослідження виконане саме тим експертом або тією експертною установою, які зазначені в постанові про призначення експертизи. Будь-яке відхилення від цього правила потребує окремої процесуальної оцінки.

Наступним кроком є з'ясування можливих підстав для відводу експерта. Для цього зіставляються відомості про експерта з матеріалами кримінального провадження. Аналізується, чи не перебував він у родинних, службових або інших

залежних відносинах з учасниками процесу, чи не виконував раніше функції ревізора, слідчого або іншої процесуальної особи у цій справі, а також чи не проводив первинну експертизу у випадку призначення повторної.

Окрему увагу приділяють рівню професійної підготовки експерта. Оцінюється наявність у нього відповідної освіти, спеціальної підготовки, свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта, а також тривалість і характер практичного досвіду роботи за спеціальністю. Ці відомості, як правило, відображаються у вступній частині експертного висновку.

Важливим є і питання дотримання меж компетенції експерта. У процесі аналізу з'ясовується, чи не вийшов експерт за рамки спеціальних знань, вирішуючи правові питання або завдання, що належать до іншого виду експертизи. Так само перевіряється, чи не ґрунтуються його висновки на оцінці доказів, які не потребують спеціальних знань, і чи не здійснював експерт дій, властивих слідчому, зокрема щодо самостійного збирання матеріалів.

Перевіряється також дотримання процесуальної форми висновку. З'ясовується, чи має він чітку структуру з виділенням вступної, дослідної та підсумкової частин, чи містить підпис експерта про попередження щодо кримінальної відповідальності, а також належним чином оформлені кінцеві висновки. У разі проведення комплексної експертизи аналізується, чи розмежовано обсяг досліджень між експертами та чи підписані відповідні проміжні й остаточні висновки. Для висновків, виконаних в експертних установах, перевіряється наявність необхідних реквізитів, зокрема печатки та супровідних документів.

Крім того, встановлюється, чи надані слідчим відповіді на клопотання експерта та чи відповідають вони змісту заявлених запитів. Аналізується також факт ознайомлення обвинуваченого або підозрюваного з висновком експерта, наявність зауважень або заяв з його боку та спосіб їх процесуального вирішення.

Наступним етапом є перевірка відповідності об'єктів, переданих експертові, тим об'єктам, які фактично були досліджені. Це здійснюється шляхом аналізу маркування упаковок, зовнішнього вигляду об'єктів і їх опису у висновку. Отримані дані зіставляються з матеріалами кримінального провадження та постановою про призначення експертизи.

Об'єкти або вихідні дані, які не були належним чином зафіксовані в матеріалах справи, не можуть використовуватися експертом, оскільки це суперечить вимозі допустимості доказів.

На цьому етапі з'ясовується, наскільки повно проведене експертне дослідження і чи є кінцеві висновки зрозумілими та однозначними.

Перевіряється, чи надані відповіді на всі питання, поставлені в постанові про призначення експертизи. При цьому слід враховувати, що кількість підсумкових висновків не завжди формально відповідає кількості запитань. Експерт має право сформулювати додаткові висновки з власної ініціативи, якщо виявлені ним факти мають значення для справи. У разі вирішення лише частини питань у висновку повинні міститися посилання на інші експертні дослідження.

Оцінюється також, чи всі об'єкти, направлені на експертизу, були фактично досліджені. Це особливо важливо у справах з великою кількістю речових доказів, коли існує ризик пропуску окремих об'єктів.

Кінцеві висновки мають бути сформульовані чітко, без двозначностей і таким чином, щоб їх зміст був зрозумілий без залучення спеціальних знань.

Оцінюючи логіку експертного висновку, слідчий встановлює, чи впливають кінцеві твердження з проведених досліджень. Для цього зіставляються підсумкові висновки з проміжними результатами, викладеними у дослідній частині.

Особливу увагу приділяють відсутності суперечностей між текстовим викладом, додатками та ілюстративними матеріалами. У комплексних експертизах перевіряється узгодженість результатів, отриманих різними експертами, а також коректність використання їхніх проміжних висновків.

За можливості здійснюється контрольна перевірка розрахунків, особливо у тих видах експертиз, де застосовуються кількісні показники. Крім того, з'ясовується, чи підтверджуються аргументи експерта матеріалами справи або іншими доказами.

Завершальним етапом є встановлення зв'язку між фактичними даними, відображеними у висновку експерта, та предметом доказування у кримінальному провадженні. Аналізується інформативність висновку і його здатність підтверджувати або спростовувати обставини, що мають значення для справи.

Після цього експертні дані зіставляються з іншими доказами. За відсутності суперечностей висновки використовуються у доказуванні. У разі виявлення розбіжностей вони підлягають перевірці шляхом аналізу всіх доказів у сукупності, призначення повторної експертизи або уточнення показань інших учасників процесу.

Спеціальне дослідження та оцінка експертного висновку

Спеціальне дослідження й оцінка висновку експерта спрямовані на встановлення двох ключових аспектів: наукової обґрунтованості зроблених висновків і реальної компетентності експерта, який проводив дослідження.

Практика переконливо демонструє, що слідчий і суд у більшості випадків не здатні самостійно оцінити правильність застосованих експертом методів, їх відповідність сучасному рівню розвитку науки чи обґрунтованість інтерпретації отриманих результатів. Причина цього об'єктивна: для такої оцінки необхідно володіти тим самим обсягом спеціальних знань, що й експерт.

Не менш складним є питання оцінки компетентності експерта. Формальні відомості, зазначені у висновку — освіта, спеціальність, стаж роботи, наукові ступені чи звання — самі по собі ще не гарантують достатнього рівня професійної спроможності саме щодо конкретного експертного завдання.

Оцінка наукової обґрунтованості експертного висновку потребує знань у тій галузі спеціальних знань, до якої належить проведена експертиза. Причому навіть для експертів іншої спеціалізації така оцінка нерідко є проблематичною. Це пояснюється, з одного боку, постійною диференціацією спеціальних знань, а з іншого — активним розвитком окремих напрямів судово-експертної науки та методики.

По-перше, встановлюється, чи була кількість об'єктів, наданих на експертизу, достатньою для вирішення поставлених питань. Оцінюється не лише число об'єктів, а й їх маса, обсяг, розміри — з урахуванням вимог конкретних методик дослідження. Особливе значення це має для ідентифікаційних експертиз,

де недостатня кількість порівняльного матеріалу може призвести або до помилкового висновку, або до неможливості вирішення питання.

У деяких випадках експерт прямо зазначає у висновку, що поставлене завдання не може бути вирішене через нестачу об'єктів. Водночас експерти не завжди користуються правом заявляти клопотання про надання додаткових матеріалів, передбаченим статтею 69 КПК України. Тому доцільно перевіряти, чи реально існувала можливість отримати відсутні зразки на стадії досудового розслідування.

По-друге, оцінюється доброякісність об'єктів та коректність вихідних даних. Під доброякісністю розуміється здатність об'єкта зберегти свої властивості для наукового дослідження. Вона значною мірою залежить від способів вилучення, пакування, зберігання та транспортування речових доказів.

Типовими прикладами порушень є відбір зразків із порушенням нормативних вимог або надання для порівняння матеріалів, що не є репрезентативними. Так само серйозні наслідки має неправильне пакування об'єктів, наприклад спільне зберігання предметів, на яких необхідно виявляти перехідні мікрооб'єкти. У таких ситуаціях неможливо встановити час і механізм утворення виявлених слідів.

Окрему увагу слід звертати й на умови транспортування. Наприклад, самостійне пересування автомобіля до місця проведення трасологічної експертизи може призвести до зміни або втрати індивідуальних ознак протекторів. За наявності подібних змін експерт зобов'язаний відмовитися від надання висновку через непридатність об'єктів.

По-третє, оцінюється доцільність, правомірність і наукова обґрунтованість методики, застосованої експертом. У державних експертних установах використовуються типові методики, розроблені для вирішення стандартних завдань і рекомендовані до практичного застосування після апробації.

Аналізуючи висновок, необхідно з'ясувати, чи відповідає обрана методика поставленому завданню, чи придатна вона для дослідження конкретного об'єкта та чи використовується в експертній практиці. Особливої уваги потребують випадки застосування нетрадиційних або модифікованих методик, а також нових технічних засобів. Оцінка таких підходів значною мірою залежить від рівня спеціальних знань особи, яка здійснює перевірку.

По-четверте, встановлюється повнота проведеного дослідження. Це означає перевірку того, чи виконані всі етапи дослідження, передбачені відповідною методикою. Наприклад, у складних комплексних експертизах участь кількох фахівців є необхідною умовою для достовірного результату.

Водночас і кожне окреме дослідження в межах комплексної експертизи має завершений характер і складається з низки обов'язкових процедур. Лише сукупність усіх отриманих результатів дозволяє зробити обґрунтований підсумковий висновок.

По-п'яте, оцінюється правильність опису та інтерпретації виявлених ознак. Кожна ознака має бути не лише зафіксована, а й пояснена з точки зору її властивостей та значення для вирішення поставленого питання. В ідентифікаційних експертизах особливо важливо оцінювати як значущість кожної окремої ознаки, так і їх сукупність.

По-шосте, аналізується наукова обґрунтованість проміжних і підсумкових висновків. Перевіряється, чи впливають вони з результатів проведених досліджень, чи є достатні підстави для формулювання проміжних висновків і чи ґрунтується кінцевий висновок на їх сукупній оцінці.

По-сьоме, визначається компетентність експерта. Компетентність розглядається як індивідуальна здатність конкретного експерта ефективно застосовувати спеціальні знання для вирішення поставленого завдання. Вона не зводиться лише до формальних ознак, а оцінюється через якість проведеного дослідження і логіку отриманих результатів.

У підсумку, після всебічного аналізу та сукупної оцінки висновку експерта у слідчого має сформуватися обґрунтоване переконання щодо його вірогідності або невірогідності. Вірогідність означає не лише відповідність висновків об'єктивній дійсності, а й їх переконливу наукову обґрунтованість результатами проведених досліджень.

Експертні помилки та їх оцінка в кримінальному провадженні

Експертні помилки, безперечно, мають істотні негативні наслідки для кримінального провадження. Водночас практика свідчить, що вони й сьогодні залишаються досить поширеним явищем. Саме тому виявлення причин їх виникнення, а також розроблення дієвих рекомендацій і запобіжних заходів є актуальним завданням як для науки, так і для практики судової експертизи.

Експертну помилку доцільно розуміти як судження або дії експерта, що не відповідають об'єктивній дійсності й у підсумку не забезпечують досягнення мети експертного дослідження. Принципово важливо, що такі помилки є наслідком добросовісного заблудження. Саме ця ознака відмежовує експертну помилку від завідомо неправдивого висновку, який уже становить злочинне діяння.

Процесуальні (нормативно-правові) помилки виникають у випадках недотримання експертом вимог закону, що регламентують порядок призначення та проведення судової експертизи. Як показує слідча, судова й експертна практика, такі помилки мають місце, зокрема, коли експерт виходить за межі спеціальних знань і фактично вирішує питання правового характеру — наприклад, щодо винуватості осіб, юридичної оцінки подій або кваліфікації діянь.

До процесуальних помилок належать і ситуації, коли експерт формує висновки без належного інформаційного забезпечення, не використовуючи передбачене законом право заявляти клопотання про надання додаткових матеріалів, попри очевидну недостатність порівняльних зразків чи вихідних даних. Неприпустимим також є включення до висновку аналізу або оцінки достовірності іншої, раніше проведеної експертизи, а також використання термінів, що містять правову оцінку (наприклад, «підробка», «шахрайство», «порушення» тощо).

Методологічні експертні помилки виникають у процесі пізнання властивостей, ознак і стану об'єктів дослідження. Їх суть полягає у неправильному відображенні в свідомості експерта об'єктивних характеристик досліджуваного об'єкта. За механізмом виникнення такі помилки поділяють на психологічні, логічні та фактичні (предметні). Саме методологічні прорахунки становлять найбільшу частку серед усіх експертних помилок.

Окрему групу складають організаційно-управлінські помилки. До них належать порушення послідовності виконання досліджень, неправильний вибір або використання несправних приладів, недотримання правил експлуатації технічних засобів, відхилення від вимог методик, арифметичні помилки, неправильне застосування коефіцієнтів, а також описки й неточності в оформленні висновку.

Питання про те, чи є експертний висновок помилковим, може вирішуватися кількома шляхами. Процесуальний шлях полягає у призначенні повторної експертизи з тих самих питань як способу перевірки попередніх результатів. Методичний шлях має непроцесуальний характер і реалізується шляхом розгляду спірних висновків відповідними секціями науково-методичних рад. Такі органи колегіально оцінюють надійність використаних методик і обґрунтованість отриманих результатів. Оціночний шлях здійснюється слідчим або судом безпосередньо в межах розгляду кримінального провадження.

Слідчий, прокурор, слідчий суддя й суд оцінюють докази за внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному та неупередженому дослідженні всіх обставин справи з урахуванням вимог закону. Кожний доказ перевіряється з точки зору належності, допустимості й достовірності, а їх сукупність — з позиції достатності та взаємного зв'язку. Жоден доказ, у тому числі експертний висновок, не має наперед встановленої сили.

Відповідно до пункту 17 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 року № 8, суд, оцінюючи експертний висновок, зобов'язаний перевірити дотримання вимог законодавства при призначенні та проведенні експертизи, відсутність обставин, що виключають участь експерта у справі, рівень його компетентності, межі спеціальних знань, достатність об'єктів дослідження, повноту та узгодженість відповідей, а також відповідність висновків іншим матеріалам кримінального провадження.

Оцінювання експертного висновку можливе і з додаткових позицій: процесуальної, логічної, граматичної, фактичної, методичної та ілюстративної. До переліку питань, які мають бути з'ясовані, доцільно включати й ті, що стосуються наукової обґрунтованості застосованої методики, її походження, рівня апробації, наявності в офіційних реєстрах і джерелах публікації.

Хоча експертний висновок не є обов'язковим для органу чи особи, що здійснює провадження, незгода з ним має бути належним чином мотивована в процесуальному рішенні. Водночас специфіка цього виду доказів полягає в тому, що він ґрунтується на спеціальних знаннях, якими не володіють інші учасники процесу. Саме це часто ускладнює його критичну оцінку.

На практиці досить поширеною є тенденція до надмірної довіри до експертних висновків і завищення їх доказового значення. Органи досудового розслідування та суди нерідко некритично сприймають результати експертних досліджень і широко використовують їх у процесуальних документах, не завжди піддаючи належній перевірці.

У зарубіжній науковій літературі експертні помилки класифікують за джерелами їх виникнення, виокремлюючи помилки, зумовлені людським чинником, помилки приладів, статистичні похибки та методичні помилки.

Людський чинник проявляється у помилках оператора, які можуть бути випадковими або систематичними, пов'язаними з неухильністю, недостатньою підготовкою чи неправильним застосуванням методів і технічних засобів. Як правило, такі помилки є ненавмисними й складно піддаються кількісній оцінці. Водночас їх негативний вплив може бути мінімізований шляхом упровадження ефективних процедур контролю якості, підвищення рівня підготовки персоналу та неухильного дотримання затверджених методик дослідження.

Помилки вимірювань, методів і вихідної інформації в експертній діяльності

Помилкою приладу прийнято вважати розбіжність між фактичним значенням певної величини та показниками, які фіксує вимірювальний засіб. Навіть за умови належного калібрування жоден прилад не забезпечує абсолютно точного результату. Виробником заздалегідь закладається допустима межа похибки, яка супроводжує кожне вимірювання.

Рівень такої похибки встановлюється різними способами, найчастіше із застосуванням статистичних методів, що ґрунтуються на багаторазових вимірюваннях однієї й тієї самої величини з подальшою математичною обробкою отриманих результатів. Дотримання правил експлуатації, регулярне калібрування та проміжні контрольні перевірки в межах системи забезпечення якості дозволяють мінімізувати вплив приладових похибок, однак повністю усунути їх неможливо.

Статистична похибка пов'язана з невизначеністю оцінки істинного значення величини у випадках, коли повторні вимірювання тим самим інструментом дають різні результати. У таких ситуаціях значення встановлюється в межах певного інтервалу допустимих відхилень. Подібна похибка відображає природні коливання, притаманні як самим об'єктам вимірювання, так і методам розрахунку, що застосовуються.

Окрему увагу слід приділити помилкам методу, які зумовлені внутрішніми обмеженнями конкретної методики. Самі по собі такі обмеження не є помилками, проте вони можуть істотно впливати на доказове значення отриманих результатів. У судовому розгляді аналіз похибок, їх виявлення та тлумачення часто перетворюються на складну проблему, що пояснюється браком спеціальних знань у суб'єктів оцінювання доказів.

У цьому контексті особливо гостро постає питання про можливий вплив експертних помилок на формування обвинувальних або виправдувальних вироків, а також про ефективність наявних механізмів запобігання такому впливу. Не менш важливою проблемою залишається оцінка достатності процесуальних і організаційних гарантій, спрямованих на мінімізацію ризиків помилкових експертних висновків.

Серед причин виникнення експертних помилок у наукових дослідженнях обґрунтовано називають відсутність у низці видів експертиз чітко визначених і науково перевірених стандартів, а також невизначеність меж застосування методів, у яких вони забезпечують достовірний результат. Узагальнені висновки таких досліджень свідчать про загальну тенденцію до підвищення вимог до аргументованості та наукової переконливості доказів у судовому процесі.

Вагомим чинником помилок є й людський елемент — рівень підготовки експертів, особливості професійної освіти та індивідуальні якості фахівців. У

більшості випадків експертні помилки зумовлені не злочинним умислом, а недостатньою професійною компетентністю. Небезпека полягає в тому, що такі помилки можуть відтворюватися в наступних експертизах і набувати системного характеру. У цьому сенсі висловлюється, хоч і дискусійна, але небезпідставна теза про те, що некомпетентний або недбало підготовлений експерт може становити більшу загрозу для правосуддя, ніж експерт, який умисно надає неправдивий висновок.

У судово-експертній діяльності будь-який факт, подія або обставина завжди існує у трьох взаємопов'язаних вимірах. По-перше, як об'єктивна реальність — оригінал, щодо якого вирішується експертне завдання. По-друге, як фрагментарне відображення цієї реальності в матеріалах, наданих на дослідження. По-третє, як модель оригіналу, яку експерт будує у процесі розв'язання основних і проміжних завдань.

Саме повнота та якість відображення реальних обставин у вихідних даних експертизи значною мірою визначають результативність дослідження. Тому експерт повинен приділяти особливу увагу аналізу інформації, що міститься в матеріалах кримінального провадження. Залежно від рівня її відповідності дійсності таку інформацію доцільно поділяти на достовірну, явно недостовірну (технічно неспроможну) та ймовірну.

На практиці доволі поширеною є ситуація, коли матеріали, надані експертові, містять суперечливі фактичні дані щодо одних і тих самих обставин події. Найчастіше це стосується показань свідків, які з позицій об'єктивності та надійності посідають одне з найнижчих місць у ієрархії вихідної інформації для експертного дослідження.

Достовірною вважається інформація, істинність якої не викликає сумнівів з огляду на компетенцію експерта. Явно недостовірною інформація позбавлена істинності повністю. Імовірна ж інформація містить елементи сумніву і потребує спеціальної перевірки — верифікації.

Процес верифікації здійснюється з використанням спеціальних експертних знань і правил формальної логіки. На першому етапі експерт оцінює, чи є можливим існування відповідних явищ, подій або обставин у конкретній ситуації з урахуванням їх якісних і кількісних характеристик. На другому етапі кожен інформаційний фрагмент зіставляється з сукупністю відомостей, які вже визнані достовірними або технічно спроможними.

Якщо рівень сумнівів в істинності інформації є мінімальним, вона наближається до достовірної і може бути визнана придатною для використання в експертному дослідженні. У міру зростання сумнівів така інформація поступово переходить у категорію недостовірної та технічно неспроможної з позицій компетенції експерта.

Наявність у матеріалах, поданих на експертне дослідження, недостовірної або лише ймовірної інформації зумовлює необхідність особливо уважного ставлення експерта вже на стадії попереднього аналізу. У цей період ключового значення набуває оцінка достовірності відомостей, виокремлення явно недостовірної інформації та верифікація тих даних, які мають імовірнісний характер. Значна кількість технічно неспроможної інформації істотно ускладнює виконання експертного завдання, оскільки на завершальних етапах дослідження

воно може бути вирішене виключно на підставі достовірних і перевірених відомостей, що відповідають межах компетенції експерта.

У випадках, коли недостовірні інформація має істотне значення для вирішення поставлених питань, її зміст, походження та підстави визнання технічно неспроможною підлягають обов'язковому відображенню у висновку експерта. Верифікація результатів експертного дослідження передбачає підтвердження отриманих висновків усією сукупністю фактичних даних — як тих, що вже містяться в матеріалах кримінального провадження, так і встановлених безпосередньо під час дослідження із застосуванням спеціальних знань.

Виявлення хоча б одного факту, який суперечить сформульованому експертом результату у вигляді робочої гіпотези, є підставою для її перегляду та поглибленої перевірки. Як правило, виконання відносно простих експертних завдань відбувається за усталеною послідовністю: попереднє дослідження, роздільний аналіз, порівняльне дослідження та оцінка отриманих результатів. Натомість складні експертні завдання, як правило, потребують застосування циклічних, багаторівневих досліджень.

Сутність такого підходу полягає в неодноразовому поверненні експерта до вивчення об'єктів і їх властивостей із поступовим поглибленням та деталізацією аналізу. Дослідження розгортається за принципом спіралі, де кожен новий виток є завершеним експертним дослідженням, але з вищим рівнем узагальнення та наближенням до остаточного, науково обґрунтованого результату.

Експертна профілактика становить окремий напрям діяльності експерта і полягає у виявленні під час проведення експертних досліджень обставин, які сприяли або могли сприяти вчиненню злочинів. Така діяльність є складовою загальної системи профілактики правопорушень, що реалізується органами юстиції та прокуратури, і охоплює як конкретні експертизи, так і узагальнення експертної практики, науково-дослідну роботу, тематичні заходи та правопросвітницьку діяльність.

Важливою ознакою експертно-профілактичної діяльності є ініціативність експерта. Йдеться не лише про фіксацію виявлених обставин, а й про самостійне встановлення ознак злочинної або іншої протиправної діяльності та формулювання пропозицій щодо реагування на них у межах власної компетенції.

Узагальнюючи викладене, експертну профілактику доцільно визначати як діяльність експерта, спрямовану на виявлення під час експертного дослідження обставин, що сприяли або могли сприяти вчиненню правопорушення, а також на формулювання заходів щодо усунення таких обставин. У певних випадках метою профілактичної діяльності є також виявлення ознак іншого злочину чи загалом кримінального походження досліджуваних об'єктів або подій.

Системний аналіз експертної профілактики потребує чіткого визначення її завдань і принципів. В умовах зростання ролі експертних знань та їх перетворення на важливий інструмент соціального й економічного розвитку особливої актуальності набувають питання призначення, цілей і напрямів подальшого розвитку профілактичної діяльності експертних установ.

До основних завдань і напрямів експертної профілактики належать: по-перше, розроблення та вдосконалення методів виявлення причин злочинів і

умов, що їм сприяють, з урахуванням специфіки відповідних об'єктів; по-друге, аналіз типових результатів експертних досліджень і вироблення на цій основі рекомендацій щодо попередження злочинів; по-третє, визначення ефективних комплексів профілактичних заходів, спрямованих на захист об'єктів від злочинних посягань; по-четверте, розроблення заходів запобігання окремим видам правопорушень.

Саме сукупність цих завдань, які можуть бути розв'язані з використанням спеціальних експертних методів і засобів, формує предмет експертної діяльності у сфері попередження злочинів.

Організація профілактичної діяльності ґрунтується на низці принципів. Серед них – плановість, що передбачає послідовну та системну підготовку профілактичних пропозицій; контроль за реалізацією запропонованих заходів і оцінка їх ефективності; налагодження взаємодії експертних установ зі слідчими та оперативними підрозділами; а також доцільність і реальна можливість впровадження профілактичних рекомендацій, у тому числі з економічної точки зору.

У науковій літературі переважає підхід, відповідно до якого експертна профілактика реалізується у двох формах: процесуальній та непроцесуальній. Процесуальна форма передбачає направлення відповідних документів слідчому або суду. Непроцесуальна форма полягає в інформуванні безпосередньо органів, установ чи підприємств, від діяльності яких залежить усунення виявлених причин і умов правопорушень.

До непроцесуальної профілактики також належить надання експертами практичної допомоги у здійсненні профілактичних заходів, участь у роз'яснювальній роботі, проведення лекцій, семінарів та інструктажів як для фахових груп, так і для широкого кола осіб.

Суб'єктом процесуальної профілактичної діяльності є не окремих експерт як фізична особа, а судово-експертна установа, від імені якої діє її керівник, наділений відповідними процесуальними повноваженнями. Саме інституційний характер такого звернення підвищує авторитет і практичну вагу профілактичного документа, сприяє більш оперативному впровадженню запропонованих заходів та створює передумови для отримання зворотної інформації про результати їх реалізації.

Такий підхід узгоджується з положеннями Інструкції про організацію і проведення профілактичної роботи судово-експертних установ системи Міністерства юстиції. Зокрема, у ній передбачено, що у випадках, коли встановлені експертом обставини або запропоновані організаційно-технічні заходи недоцільно розкривати у тексті експертного висновку, вони викладаються в окремому повідомленні. Таке повідомлення надсилається за підписом керівника експертної установи органу чи посадовій особі, яка призначила експертизу. Орієнтовну форму відповідного документа наведено в додатку до Інструкції, де йдеться саме про результати профілактичної роботи, здійсненої в процесуальній формі у конкретному провадженні.

Водночас чинне законодавство та підзаконні нормативні акти не визначають ані строків розгляду профілактичних документів, що надсилаються експертними установами, ані обов'язку органів досудового розслідування чи суду інформувати

про виконання наданих рекомендацій. Усі листи, запити або нагадування, пов'язані з реалізацією таких рекомендацій у межах конкретної експертизи, підписуються керівником експертної установи, а не тим експертом, який безпосередньо сформулював профілактичні пропозиції. При цьому процесуальний характер проведеної профілактичної роботи не змінюється.

Оцінка профілактичної діяльності — як процесуальної, так і непроцесуальної — не залежить від того, чи йдеться про встановлення криміногенних факторів, чи про формулювання рекомендацій щодо їх усунення. У разі виникнення у слідчого або суду сумнівів, неясностей чи потреби в додаткових поясненнях щодо запропонованих профілактичних заходів або встановлених обставин, можливе проведення допиту експерта чи спеціаліста. Інформація, отримана в межах такої процесуальної дії, може бути використана для подальшого усунення виявлених недоліків або уточнення шляхів профілактичного реагування.

Ефективне управління профілактичними рекомендаціями у сфері експертної профілактики передбачає чітко вибудовану систему взаємозв'язків між суб'єктом і об'єктом управління попереджувальними заходами. Успіх профілактичної діяльності значною мірою залежить від її науково обґрунтованої організації, яка включає комплекс взаємопов'язаних управлінських і методичних заходів.

До таких заходів належать, зокрема, планування всіх напрямів профілактичної діяльності експертної установи, попередній аналіз матеріалів, що надходять на дослідження, з метою виявлення можливостей встановлення умов, які сприяли правопорушенням. Важливим є також безпосереднє виявлення таких обставин у процесі проведення експертиз або участі працівників експертної установи в слідчих діях.

Належна організація профілактичної роботи передбачає створення умов для проведення додаткових досліджень і експериментів, аналізу нормативних актів та спеціальної літератури, отримання консультацій фахівців або прийняття рішень щодо проведення комплексних експертних досліджень. Окрему увагу слід приділяти фіксації у структурних підрозділах фактів криміногенного характеру, які з об'єктивних причин не були відображені у висновку чи іншому процесуальному документі.

Важливою складовою є контроль з боку керівників структурних підрозділів за всіма формами профілактичної діяльності, ведення їх обліку, а також моніторинг реалізації внесених пропозицій. Ефективність профілактичної роботи значною мірою залежить і від налагодженої взаємодії експертних установ із судово-слідчими органами, а також від систематичного узагальнення експертної практики та проведення наукових досліджень у цій сфері.

Окремим напрямом виступає надання методичної допомоги правоохоронним органам щодо використання спеціальних знань для виявлення умов, що сприяють правопорушенням, координація профілактичної діяльності з іншими експертними установами та відображення проблематики експертної профілактики у правопросвітницькій роботі — через лекції, публікації, виступи у засобах масової інформації.

Запровадження спеціальних експертиз, орієнтованих саме на вирішення профілактичних завдань, дає змогу комплексно використовувати спеціальні знання для встановлення причин і умов вчинення злочинів, уникати дублювання роботи різних експертів і формувати узагальнені, системні рекомендації щодо їх усунення. Цільова спрямованість такої експертної діяльності підвищує її якість та дозволяє повніше реалізувати потенціал судової експертизи не лише як засобу доказування, а й як інструменту попередження правопорушень.

Правильна організація профілактичної діяльності експертних установ має принципове значення не лише у межах конкретних кримінальних або цивільних справ, але й у процесі узагальнення експертної практики та реалізації інших форм експертної діяльності, спрямованих на запобігання злочинам і правопорушенням загалом.

2.5. Спеціаліст у кримінальному, цивільному та адміністративному провадженні

Відповідно до положень ст. 91 КПК України, до кола обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, належать, зокрема, вид і розмір шкоди, заподіяної кримінальним правопорушенням. Доказування в цьому контексті охоплює цілеспрямований процес збирання, перевірки та оцінки доказів, спрямований на встановлення юридично значущих обставин провадження.

Збирання доказів як складова доказування передбачає вчинення сторонами кримінального провадження комплексу процесуальних і фактичних дій. До них належать пошук і виявлення доказової інформації, її належна фіксація, вилучення та забезпечення збереження доказів для подальшого дослідження, а також використання отриманих результатів у процесі доведення. Частина цих дій безпосередньо пов'язана із застосуванням спеціальних знань і, відповідно, з участю спеціалістів або експертів.

Як передбачено ст. 93 КПК України, серед способів збирання доказів законодавець прямо називає витребування та отримання висновків експертів, а також проведення окремих процесуальних дій — обшуку, огляду, слідчого експерименту тощо, — у яких часто виникає потреба у спеціальних знаннях. Саме в таких ситуаціях участь спеціаліста або експерта набуває практичного значення.

Спеціаліст у кримінальному провадженні — це особа, яка володіє відповідними спеціальними знаннями й навичками та здатна надавати консультації, пояснення, довідки і висновки з питань, що потребують таких знань, під час досудового розслідування або судового розгляду (ст. 71 КПК України). Його участь не зводиться лише до формального супроводу процесуальних дій, а має прикладний, допоміжний характер.

Закон передбачає можливість залучення спеціаліста для надання безпосередньої технічної допомоги: здійснення фотографування, складання схем, планів, креслень, відбору зразків для експертного дослідження тощо. Такі дії можуть виконуватися як за ініціативою сторін кримінального провадження під час досудового розслідування, так і за рішенням суду під час судового розгляду. Крім

того, спеціаліст може надавати висновки у кримінальних проступках з питань, що входять до сфери його фахових знань.

Процесуальний статус спеціаліста наділяє його низкою прав. Зокрема, він має право ставити запитання учасникам процесуальної дії, користуватися технічними засобами та спеціальним обладнанням, звертати увагу сторін на суттєві обставини або особливості речей і документів. Спеціаліст також може викладати у своєму висновку відомості, важливі для кримінального провадження, навіть якщо щодо них не було поставлено окремих запитань, знайомитися з протоколами процесуальних дій за своєю участю та вносити до них зауваження.

Водночас на спеціаліста покладається обов'язок з'являтися за викликом слідчого, дізнавача, прокурора або суду, мати при собі необхідні технічні засоби, виконувати процесуальні вказівки сторони чи суду та надавати пояснення з поставлених запитань. Він зобов'язаний не розголошувати відомості, що стали йому відомі у зв'язку з участю у кримінальному провадженні, а за наявності передбачених законом підстав — заявити самовідвід.

Спеціаліст несе персональну відповідальність за неприбуття без поважних причин або за неповідомлення про причини неявки, а також за надання завідомо неправдивого висновку. Така відповідальність підкреслює значущість його ролі у кримінальному провадженні.

На відміну від спеціаліста, експерт залучається до провадження виключно на підставі процесуального рішення — ухвали суду або за договором, що відповідає вимогам ст.ст. 242–244 КПК України. Це пов'язано з тим, що експертне дослідження є самостійною формою використання спеціальних знань і має суворо регламентований процесуальний характер. Водночас сторона захисту, так само як і сторона обвинувачення, відповідно до ст. 93 КПК України, має право самостійно залучати експерта для проведення експертизи з метою збирання доказів.

Оскільки експерт, згідно з ч. 4 ст. 69 КПК України, не наділений правом за власною ініціативою збирати матеріали для експертного дослідження, його участь логічно передбачає попередній етап виявлення, фіксації та відбору доказів. Саме після цього, коли сторона кримінального провадження вважає наявний доказовий матеріал достатнім, експерт залучається для науково обґрунтованого дослідження відповідних об'єктів.

Участь спеціаліста, на відміну від експерта, у більшості випадків не є обов'язковою, за винятком окремих слідчих дій, прямо передбачених законом, зокрема тих, що проводяться за участю неповнолітніх або під час огляду трупа. Водночас саме спеціаліст забезпечує належний технічний рівень фіксації доказової інформації, що надалі має істотне значення для можливості проведення експертизи та оцінки її результатів.

Таким чином, законодавець чітко розмежує процесуальні ролі спеціаліста й експерта у кримінальному провадженні, водночас підкреслюючи їх взаємодоповнювальний характер у механізмі доказування та використанні спеціальних знань.

Спеціаліст у ролі консультанта є відносно новим учасником кримінального провадження, а потенціал його участі як обізнаної особи використовується ще не повною мірою. На практиці довідково-консультативна форма застосування

спеціальних знань нерідко залишається другорядною, хоча саме вона може істотно впливати на якість збирання доказів на початкових стадіях розслідування.

У межах цієї форми спеціаліст здатен спрямувати діяльність сторін кримінального провадження, звертаючи увагу слідчого або адвоката на речі, документи чи інші об'єкти, які згодом можуть набути статусу речових або документальних доказів. Законодавче закріплення права спеціаліста звертати увагу сторони, що його залучила, або суду на характерні обставини та особливості речей і документів (п. 3 ч. 2 ст. 71 КПК України) фактично створює процесуальну можливість для виявлення доказової інформації ще під час проведення слідчих (розшукових) дій. Реалізація цієї можливості безпосередньо пов'язана з рівнем спеціальних знань і практичних навичок спеціаліста.

На стадії збирання доказів ключовою метою сторін є не лише фіксація об'єктів, а й попереднє з'ясування їх властивостей, особливостей і потенційного доказового значення. Саме тут консультативна роль спеціаліста набуває особливої ваги, оскільки дозволяє поєднати процесуальну форму з фаховим аналізом.

Процесуальні підстави залучення спеціаліста до проведення огляду прямо передбачені ст. 237 КПК України. Так, у ч. 3 цієї статті зазначено, що слідчий або прокурор з метою отримання допомоги з питань, які потребують спеціальних знань, має право запросити спеціаліста для участі в огляді. У ч. 7 тієї ж статті деталізується обсяг дій, які можуть виконуватися із залученням спеціаліста: проведення вимірювань, фотографування, звуко- та відеофіксації, складання планів і схем, виготовлення графічних зображень, відбитків і зліпків, а також огляд і вилучення речей і документів, що мають значення для кримінального провадження.

Поняття спеціаліста та його функціональне наповнення конкретизується і в підзаконних нормативно-правових актах. Зокрема, Інструкція про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби МВС України як спеціалістів для участі в огляді місця події, затверджена наказом МВС України від 03.11.2015 № 1339, визначає коло осіб, які можуть виконувати такі функції. У ній спеціалістами визнаються інспектори-криміналісти, старші інспектори-криміналісти, техніки-криміналісти, керівники відповідних секторів техніко-криміналістичного забезпечення, а також працівники Експертної служби МВС України, у тому числі у складі спеціалізованих пересувних лабораторій.

Зазначені особи володіють спеціальними знаннями та залучаються до кримінального провадження для надання консульта finite і безпосередньої технічної допомоги під час досудового розслідування. Водночас Інструкція фактично ототожнює спеціаліста з працівником правоохоронних органів або Експертної служби МВС України.

Аналогічний підхід простежується і в Положенні про органи досудового розслідування Національної поліції України, затвердженому наказом МВС України від 06.07.2017 № 570. У розділі IX цього документа визначено статус інспектора-криміналіста (техніка-криміналіста) як особи, яка володіє спеціальними науковими, технічними або іншими знаннями та бере участь у проведенні слідчих (розшукових) дій у статусі спеціаліста. Його функції охоплюють не лише технічне забезпечення огляду, а й виявлення, фіксацію,

вилучення та пакування слідової інформації, проведення попереднього експертного аналізу за зовнішніми ознаками об'єктів, а також надання пояснень щодо застосування криміналістичної техніки.

Водночас аналіз зазначених нормативно-правових актів може створювати хибне уявлення, що спеціаліст у кримінальному провадженні — це виключно працівник поліції або Експертної служби МВС України. Такий підхід не відповідає положенням КПК України, який не встановлює обмежень щодо професійної належності спеціаліста.

Отже, спеціалістом може бути будь-яка особа, яка володіє відповідними спеціальними знаннями і навичками, незалежно від її відомчої приналежності. Це може бути як фахівець з певної галузі науки чи техніки, так і інша обізнана особа, залучена стороною кримінального провадження, у тому числі за ініціативою потерпілої сторони. Водночас чинне законодавство України не містить легального визначення поняття «спеціальні знання». У доктрині кримінального процесу під ними зазвичай розуміють знання, які не є загальновідомими, не мають масового поширення та формують основу професійної діяльності у певній сфері. Це знання, якими володіє обмежене коло фахівців і які виходять за межі загальної життєвої обізнаності.

У цьому контексті застосування спеціальних знань у досудовому розслідуванні об'єктивно ґрунтується на залученні спеціаліста та експерта як носіїв таких знань. Водночас коло питань, що вирішуються кожним із них, визначається їх процесуальним статусом і формою участі у кримінальному провадженні, що зумовлює необхідність чіткого розмежування їх функцій та можливостей.

Таким чином, роль спеціаліста як учасника кримінального провадження, особливо на стадії досудового розслідування, на практиці залишається необґрунтовано заниженою. Це насамперед проявляється у фрагментарності нормативного регулювання, яке обмежується загальними дефініціями спеціальних знань і навичок та зводить функції спеціаліста переважно до абстрактного «надання допомоги». Водночас поза увагою часто залишається той факт, що спеціаліст не лише допомагає, а й активно сприяє відбору, первинному аналізу та збереженню інформації, критично важливої для розслідування.

Практика досудового розслідування містить чимало прикладів, коли ігнорування участі спеціаліста на початковому етапі призводило до непоправних втрат доказової інформації. Недостатній досвід або надмірна впевненість окремих учасників провадження у власній обізнаності нерідко спричиняють відмову від залучення фахівців під час огляду місця події. У таких ситуаціях, не визначивши за обстановкою чи показаннями очевидців можливі напрямки підходу та відходу правопорушників, слідчі та оперативні працівники можуть знищити наявні сліди ще до їх фіксації. Втрата слідів взуття, шин транспортних засобів або інших матеріальних відображень унеможливує не лише подальше експертне дослідження, а й оперативне реагування «по гарячих слідах».

Залучений спеціаліст, володіючи знаннями про механізми слідоутворення, у поєднанні з інформацією, отриманою від слідчого, здатен забезпечити правильне виявлення, фіксацію та вилучення слідів і речових доказів. Особливо це стосується складних ситуацій, зокрема виявлення трупа, коли необережна

зміна його положення може призвести до втрати мікрослідів або формування хибних висновків щодо обставин події. Аналогічні ризики виникають і під час огляду місць застосування вогнепальної зброї, коли без спеціальних знань можуть залишитися непоміченими кулі або інші сліди пострілу в конструкціях приміщень чи ґрунті.

Відсутність спеціаліста може негативно вплинути і на роботу з нетиповими об'єктами. Так, залишки спалених документів, фрагменти матеріалів чи сліди злому можуть бути безповоротно пошкоджені внаслідок неправильного поводження. Навіть елементарне нерозуміння того, до яких поверхонь не варто торкатися під час огляду сейфів, дверей або вікон, здатне призвести до знищення відбитків пальців чи інших ідентифікаційно значущих слідів.

Слід враховувати й те, що працівники органів досудового розслідування та прокуратури, як правило, мають виключно юридичну освіту і не володіють спеціальними технічними або природничими знаннями. Саме тому в практиці склалася певна внутрішня спеціалізація слідчих: одні працюють переважно з дорожньо-транспортними пригодами, інші — з економічними злочинами, злочинами проти статевої свободи, життя та здоров'я особи чи у сфері обігу наркотичних засобів. Однак навіть така спеціалізація не замінює фахових знань з криміналістичної техніки, трасології, балістики, матеріалознавства та інших суміжних галузей.

Залучення спеціаліста в контексті пошуку та фіксації джерел інформації про злочинну подію є не лише доцільною формою використання спеціальних знань і технічних засобів, а й реальним інструментом підвищення ефективності слідчої діяльності. Особиста участь спеціаліста в підготовці та проведенні слідчих (розшукових) дій не означає перекладання відповідальності зі слідчого, а навпаки — забезпечує раціональне використання наукових і технічних знань для досягнення завдань кримінального провадження.

У процесі досудового розслідування слідчі стикаються як із традиційними для криміналістики слідами, так і з нетиповими проявами злочинної діяльності та нестандартними речовими доказами. За таких умов базової юридичної підготовки часто виявляється недостатньо для повноцінної організації слідчої дії, належної оцінки обстановки та правильного відбору об'єктів, пов'язаних із підготовкою чи вчиненням правопорушення. Саме тому участь спеціаліста в окремих слідчих діях слід розглядати не як факультативну, а як бажану, а в окремих випадках — необхідну умову їх результативності.

Завдання спеціаліста полягає у тому, щоб, спираючись на власні знання і навички, активно сприяти слідчому у виявленні, фіксації та вилученні слідів злочину, предметів і документів, які потенційно можуть набути статусу речових доказів. Уже на етапі проведення слідчої дії спеціаліст допомагає здійснити попереднє дослідження виявлених об'єктів, визначити їх значущі ознаки та властивості, не змінюючи їх стану і з урахуванням того, що в подальшому такі об'єкти можуть стати предметом судової експертизи.

У практиці досудового розслідування до участі у слідчих (розшукових) діях найчастіше залучаються спеціалісти-криміналісти — працівники експертно-криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ, які мають відповідну професійну підготовку. Метою їх участі є використання спеціальних знань для

виявлення, фіксації та збереження слідів кримінального правопорушення безпосередньо на місці події.

Показовим є застосування спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень у сфері використання комп'ютерної техніки та інформаційних технологій. У таких випадках участь спеціаліста спрямована на допомогу слідчому у визначенні правового та фактичного статусу комп'ютерних об'єктів, їх технічного стану, функціонального призначення, а також на виявлення ознак втручання в роботу електронних носіїв або інформації, що на них зберігається.

Консультації спеціаліста, які надаються безпосередньо під час проведення слідчої дії, можуть охоплювати питання порядку пошуку й огляду комп'ютерних систем, способів фіксації їх поточного стану, доцільності вилучення окремих пристроїв або їх сукупності. У разі прийняття рішення про вилучення спеціаліст звертає увагу на правила пакування, транспортування та зберігання таких об'єктів з метою недопущення втрати або несанкціонованого доступу до інформації. Водночас він сприяє коректному відображенню в протоколі дій слідчого, використовуючи точні технічні назви та характеристики, що забезпечують подальшу ідентифікацію об'єктів.

Важливою умовою ефективної участі спеціаліста є не лише наявність спеціальних знань, а й уміння застосовувати їх у конкретній процесуальній ситуації. Особливо це проявляється на етапі вилучення або відбору зразків, коли спеціаліст допомагає визначити належні умови їх отримання, підібрати відповідні інструменти та прилади, оцінити якість і кількість зразків, а також роз'яснити правила їх пакування і збереження до передачі на експертне дослідження.

Під час складання процесуальних документів спеціаліст сприяє точному формулюванню відомостей про зразки, їх фізичні характеристики, спосіб пакування та інші істотні обставини. Окремі види зразків потребують дотримання спеціальних технічних або санітарних вимог, і саме спеціаліст здатен вчасно звернути на це увагу. Його участь є значущою не лише при безпосередньому відборі, а й при оцінці придатності зразків для подальшого дослідження.

Спеціаліст, який обізнаний із технологічними вимогами та стандартами, може перевірити відповідність відібраних зразків установленим нормам. У разі виявлення відхилень він з'ясовує їх причини, інформує слідчого або іншу уповноважену особу та надає допомогу в організації повторного чи додаткового відбору відповідно до чинних правил і методичних рекомендацій.

Судова експертиза також є самостійною формою використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві. При цьому експерт, незалежно від того, чи працює він у державній експертній установі, чи здійснює діяльність на інших підставах, під час участі у слідчих діях також застосовує спеціальні знання. Це зумовлює певну схожість окремих елементів процесуального статусу експерта і спеціаліста, зокрема вимоги щодо професійної компетентності та незаінтересованості у результатах провадження.

Водночас між експертом і спеціалістом існують принципові відмінності. Експерт за результатами дослідження формує письмовий висновок, який визнається самостійним джерелом доказів. Спеціаліст же обмежується консультативною або технічною допомогою в межах конкретної слідчої

(розшукової) дії. Інформація, яку він надає, як правило, не має самостійного доказового значення, хоча законодавство передбачає окремі винятки з цього правила.

У науковій літературі слушно наголошується, що спеціальні знання спеціаліста застосовуються насамперед для виявлення таких слідів, ознак або властивостей об'єктів, які можуть бути встановлені шляхом безпосереднього спостереження. Саме тому результати його діяльності підлягають обов'язковій фіксації у протоколі відповідної слідчої чи судової дії.

Якщо ж для встановлення певних фактів необхідно провести спеціальне дослідження, здійснити аналіз і оцінку зафіксованих ознак або властивостей об'єктів, виникає потреба у призначенні судової експертизи. Отже, різні форми використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві зумовлені їх неоднаковим процесуальним статусом і різним доказовим значенням на стадіях досудового розслідування та судового розгляду.

На практиці під час залучення спеціаліста неминуче постає низка прикладних запитань: яким має бути рівень його підготовки, якими критеріями слід керуватися при виборі такої особи та чи завжди достатньо формальної освіти й досвіду роботи. Зокрема, у справах, що потребують економічних знань, виникає дилема: чи може вважатися достатньою участь особи з вищою економічною освітою та відповідним стажем, чи все ж доцільніше залучати фахівця з поглибленою підготовкою, наприклад аудитора або атестованого судового експерта.

Практика кримінального провадження свідчить, що під час здійснення таких процесуальних дій, як тимчасовий доступ до речей і документів, огляд місцевості, приміщень, речей і документів, обшук житла чи іншого володіння особи, а також слідчий експеримент, найбільш ефективним є залучення саме атестованого судового експерта. Це пояснюється тим, що особа, яка безпосередньо проводить експертні дослідження, чітко усвідомлює, які саме документи та об'єкти необхідні для повноцінного застосування відповідних методик і забезпечення можливості підготовки належного експертного висновку як процесуального джерела доказів.

У межах конкретного кримінального провадження нерідко виникає потреба попередньо з'ясувати, чи є взагалі підстави для призначення експертизи. У таких ситуаціях спеціаліст виконує важливу фільтраційну функцію: він оцінює доцільність експертного дослідження та надає професійну консультацію. Якщо з'ясується, що відсутні науково обґрунтовані методики, здатні дати відповіді на поставлені запитання, спеціаліст вкаже на це ще до призначення експертизи. Таким чином уникається формальне, заздалегідь безрезультатне дослідження, що дозволяє заощадити час і ресурси сторін провадження.

За наявності ж необхідних методик і технічних засобів спеціаліст може допомогти визначити клас, рід і вид експертизи, сформулювати коректні питання для експерта. Це ще раз підтверджує доцільність вибору на роль спеціаліста саме особи, яка має статус атестованого судового експерта або щонайменше безпосередній досвід проведення експертних досліджень.

Особа, яка залучається як спеціаліст, у подальшому може бути призначена експертом у цьому ж кримінальному провадженні за умови наявності

відповідного права згідно із Законом України «Про судову експертизу». Процесуальні норми прямо передбачають, що попередня участь у провадженні як спеціаліста або експерта не є самостійною підставою для відводу такої особи.

Водночас закон встановлює і певні обмеження. Так, спеціаліст або експерт не може брати участь у кримінальному провадженні, якщо він раніше здійснював перевірки, ревізії чи інші контрольні заходи, матеріали яких використовуються як докази у цій справі. Саме тому працівники податкових органів, фінансових інспекцій та подібних структур, які проводили відповідні перевірки, не можуть виступати ані спеціалістами, ані експертами в такому провадженні. Окрім цього, для експертів діє заборона участі у справі у разі наявності службової чи іншої залежності від сторін або потерпілого.

Особа, яка вже виконувала експертизу, може бути залучена як спеціаліст у подальшому судовому розгляді. Наприклад, це можливе у випадках, коли суд допитує експерта з приводу наданого ним висновку, а також під час дослідження речових доказів чи документів, які не були предметом експертного дослідження. У такій ситуації спеціаліст надає роз'яснення в межах своєї компетенції, не виходячи за межі вже виконаної експертної роботи.

Разом із тим чинні нормативні акти допускають участь у проведенні комплексних експертиз і фахівців, які не мають статусу атестованого судового експерта. Це стосується випадків, коли для вирішення інтеграційного завдання необхідні рідкісні або вузькоспеціалізовані знання, якими не володіють штатні експерти державних установ. У таких ситуаціях до дослідження можуть залучатися фахівці інших установ або окремі спеціалісти, що мають унікальну професійну компетенцію.

Процедура залучення спеціаліста до участі у процесуальних діях також має свої особливості. До початку слідчої (розшукової) дії слідчий зобов'язаний встановити особу спеціаліста, перевірити відсутність його зацікавленості у результатах провадження, з'ясувати можливі зв'язки з підозрюваним чи потерпілим і роз'яснити йому процесуальні права та обов'язки. За потреби від спеціаліста може бути відібрана письмова заява про нерозголошення відомостей, що становлять охоронювану законом таємницю.

У разі участі спеціаліста в допиті його право ставити запитання є похідним і допоміжним. Такі запитання мають стосуватися лише предмета відповідної процесуальної дії, не виходити за межі визначеного слідчим напряму допиту та не підміняти собою функції слідчого. З'ясування обставин події шляхом безпосереднього допиту підозрюваного, потерпілого або свідка залишається виключною компетенцією сторони обвинувачення або суду.

Кримінальний процесуальний кодекс України передбачає, що спеціаліст може надавати консультації як в усній, так і в письмовій формі. Водночас на стадії досудового розслідування закон встановлює певні обмеження: консультації надає виключно той спеціаліст, який безпосередньо брав участь у відповідній слідчій (розшуковій) дії, а їх результат оформлюється у вигляді письмових пояснень, що долучаються до протоколу цієї дії. Таким чином, процесуальна форма реалізації консультацій спеціаліста на цьому етапі є доволі жорстко регламентованою.

Інший підхід застосовується під час судового розгляду. У цій стадії як спеціаліст може бути залучена будь-яка обізнана особа, а самі консультації

можуть надаватися не лише письмово, а й усно. Проте навіть за таких умов пояснення спеціаліста — незалежно від форми їх надання — процесуальний закон прямо не відносить до джерел доказів. Це створює певний дисонанс, оскільки водночас передбачено можливість визнання судом висновку або думки особи доказом за умови, що вони ґрунтуються на спеціальних знаннях і сприяють кращому розумінню показань. У такому разі особа підлягає допиту за правилами, встановленими для експерта. Разом із тим спеціаліст не входить до переліку осіб, які можуть давати показання, що породжує очевидну нормативну неузгодженість.

Окрім цього, проблеми виникають і при реалізації права сторони захисту на залучення фахівців. Закон дозволяє захисту самотійно запрошувати експертів на договірних засадах, а також ініціювати їх залучення через слідчого суддю. Однак процесуальний механізм отримання стороною захисту об'єктів, документів чи речових доказів, які перебувають у володінні сторони обвинувачення та вилучені або арештовані, чітко не визначений. Використання інституту тимчасового доступу до речей і документів у таких випадках часто є ускладненим або малоефективним. При цьому можливість проведення експертизи лише на підставі копій документів, які може отримати сторона захисту, далеко не завжди є реальною з огляду на вимоги методик експертних досліджень.

Чинний КПК України також не містить вичерпних відповідей щодо процесуального статусу та участі спеціаліста в кримінальному провадженні. Зокрема, закон не визначає порядку оформлення взаємовідносин спеціаліста зі сторонами. Залишається незрозумілим, у який спосіб, наприклад, захисник може залучити спеціаліста на договірних умовах. Хоча процесуальні норми допускають запрошення спеціаліста для участі у слідчих діях, форма такого запрошення законодавчо не закріплена. Логічно припустити, що рішення про залучення спеціаліста має оформлюватися процесуальним актом слідчого, у якому повинні бути зазначені підстави залучення, коло завдань і питань, що потребують спеціальних знань.

Не врегульованим залишається й порядок залучення спеціалістів для надання консультацій поза межами конкретних процесуальних дій. У практиці такі консультації часто існують у формі неофіційного спілкування або телефонних розмов і жодним чином не фіксуються, що знижує їхню процесуальну цінність і унеможливорює подальшу перевірку.

Процесуальні форми фіксації діяльності спеціаліста також окреслені вкрай фрагментарно. Закон фактично обмежується положенням про можливість долучення письмових пояснень спеціаліста до протоколу слідчої дії, але не встановлює вимог до структури, змісту чи способу викладення таких пояснень. Водночас спеціаліст зобов'язаний надавати пояснення з поставлених питань, що породжує практичну потребу у чіткішому нормативному регулюванні.

У судовому провадженні спеціаліст надає консультації та роз'яснення під час дослідження доказів, а учасники процесу мають право ставити йому запитання. За таких умов цілком обґрунтованою є позиція, що результати цієї діяльності повинні належним чином відображатися в журналі судового засідання: усні консультації — шляхом занесення до нього, письмові — шляхом приєднання.

Окремої уваги потребує питання допиту спеціаліста. Процесуальний закон не передбачає самотійної слідчої дії у вигляді допиту спеціаліста, оскільки він не

віднесений до суб'єктів, які можуть давати показання. На практиці ж після участі в огляді чи обшуку спеціаліст фактично стає носієм інформації про обставини, які він безпосередньо спостерігав. Проте механізм процесуального використання таких відомостей чітко не врегульований. У суді ж допит такої особи можливий лише за правилами, передбаченими для експерта, що знову ж таки свідчить про змішування процесуальних статусів.

Запровадження інституту негласних слідчих (розшукових) дій ще більше загострило проблему. Значна частина таких дій пов'язана з використанням складних технічних засобів і потребує участі фахівців із відповідними знаннями. Однак закон прямо не визначає, хто саме має здійснювати ці технічні операції. Очевидно, що йдеться про спеціалістів, проте перелік їхніх завдань, закріплений у процесуальному законі, не охоплює таких дій. Лише опосередковано можливість залучення відповідних обізнаних осіб впливає з положень, які допускають участь у проведенні негласних дій не лише визначених процесуальних суб'єктів, а й інших осіб.

Участь спеціаліста в адміністративному та цивільному провадженні

Процесуальний статус спеціаліста в адміністративному судочинстві багато в чому наближений до статусу експерта, однак між цими учасниками процесу існують принципові відмінності. Передусім вони стосуються результатів їх діяльності. Якщо експерт залучається судом саме для проведення спеціального дослідження і складає письмовий висновок, що має доказове значення, то спеціаліст таких процесуальних документів не формує.

Фактично єдиною письмовою формою реалізації повноважень спеціаліста в адміністративному процесі є письмові роз'яснення, які надаються суду. Їх зміст обмежується допоміжними технічними питаннями: виконанням окремих процесуальних дій, характеристиками технічних засобів фіксації судового засідання, а також уточненням інформації, що міститься в аудіо- та відеозаписах. При цьому спеціаліст не проводить самостійних спеціалізованих досліджень документів чи інших об'єктів, які містять відомості про обставини справи. Натомість участь експерта завжди передбачає здійснення такого дослідження як обов'язкову умову його процесуального статусу.

Поза межами експертного дослідження процесуальна фігура експерта фактично відсутня. Водночас спеціаліст, на відміну від експерта, не несе відповідальності за безпідставну відмову від виконання покладених на нього обов'язків. Кодекс адміністративного судочинства України також не встановлює санкцій за неналежне надання спеціалістом технічної допомоги суду чи помилки у використанні технічних засобів. Важливою є й інша обставина: допомога спеціаліста в адміністративному процесі не може торкатися правових питань.

Разом із тим у низці випадків закон прямо вимагає участі спеціаліста певного профілю. Зокрема, під час допиту малолітніх свідків, а за розсудом суду – і неповнолітніх, обов'язковою є присутність педагога або законних представників, якщо вони не зацікавлені в результаті справи. У такий спосіб законодавець виокремлює фахівців, здатних забезпечити урахування психологічних особливостей дитини в процесі допиту.

КАС України не ставить вимогу щодо залучення саме того педагога, який безпосередньо навчає свідка. Будь-який педагог, що володіє відповідними

знаннями у сфері психології та педагогіки, може виконувати функції спеціаліста. Це підтверджується і процесуальними повноваженнями педагога: за дозволом суду він має право ставити запитання свідкові та висловлювати міркування щодо особливостей його особи і змісту показань. У таких ситуаціях спеціаліст не залучається окремою ухвалою, оскільки його участь безпосередньо передбачена законом.

Розвиток інформаційних технологій зумовив розширення ролі спеціаліста й у сфері технічного забезпечення судового розгляду. Запровадження можливості проведення судових засідань у режимі відеоконференції потребує залучення осіб, які володіють професійними знаннями та навичками роботи з аудіо- й відеотехнікою. Саме на таких спеціалістів покладається добір технічних засобів, їх належне використання, а також створення і збереження архівів відеозаписів.

Відтворення аудіо- та відеозаписів здійснюється у спеціально обладнаних приміщеннях із фіксацією технічних характеристик обладнання і носіїв інформації в журналі судового засідання. За необхідності з'ясування змісту зафіксованої інформації суд може залучити спеціаліста, причому як того, хто безпосередньо здійснював технічні дії, так і іншого фахівця відповідного профілю.

Результати діяльності спеціаліста в адміністративному процесі фіксуються двома способами: шляхом надання усних консультацій або письмових роз'яснень. Письмові роз'яснення, підписані спеціалістом, приєднуються до матеріалів справи. Їх процесуальне значення полягає в тому, що вони можуть впливати на оцінку доказів судом, на відміну від усних консультацій, які мають переважно допоміжний характер.

Усі форми участі спеціаліста в адміністративному процесі об'єднує спільна риса: спеціаліст не створює самостійних доказів, а лише сприяє їх збиранню, дослідженню та належному процесуальному оформленню. Його допомога має виключно нефахово-правовий характер, що означає необхідність наявності в нього знань і навичок у сферах, відмінних від юриспруденції.

Участь спеціаліста в цивільному провадженні

Відповідно до статті 54 Цивільного процесуального кодексу України спеціалістом у цивільному процесі визнається особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних засобів і може надавати консультації під час вчинення процесуальних дій. Його участь у справі оформлюється ухвалою суду і спрямована на надання безпосередньої технічної допомоги, зокрема під час фотографування, складання схем, планів, креслень або відбору зразків для проведення експертизи.

Спеціаліст у цивільному судочинстві не складає письмового висновку і не виступає джерелом доказів. Його діяльність має допоміжний характер і не замінює експертного дослідження. Кандидатура спеціаліста може бути запропонована учасниками справи або визначена судом, а наявність відповідних знань підтверджується документами про освіту чи професійну підготовку.

До обов'язків спеціаліста належить явка до суду за викликом, надання усних консультацій і письмових роз'яснень, відповіді на запитання суду, а також надання технічної допомоги в межах своєї компетенції. Він зобов'язаний діяти

об'єктивно й неупереджено, а в разі наявності підстав до нього може бути заявлено відвід.

Водночас спеціаліст має і процесуальні права: знати мету свого залучення, відмовитися від участі за відсутності необхідних знань, ставити запитання учасникам процесу з дозволу суду, а також отримувати оплату за виконану роботу і компенсацію витрат.

Метою залучення спеціаліста в цивільному процесі є сприяння суду та сторонам у дослідженні доказів шляхом надання технічної допомоги. Якщо ж у ході таких консультацій виникає потреба в поглибленому дослідженні або оцінці обставин справи, суд вправі запропонувати сторонам заявити клопотання про призначення експертизи.

Закон не встановлює відповідальності спеціаліста за неправильні консультації чи роз'яснення. Водночас допомога спеціаліста не може охоплювати правові питання, оскільки їх вирішення належить до компетенції суду. Практика залучення фахівців-правників для тлумачення норм права, хоча й поширена, не може розглядатися як належне доказування, адже такі висновки не містять фактичних даних і стосуються лише юридичної оцінки вже встановлених обставин.

РОЗДІЛ 3. Види судових експертиз

3.1. Судова трасологічна експертиза

Яким би «акуратним» не було кримінальне правопорушення, воно майже завжди залишає після себе сліди. Саме вони найчастіше дають слідству те, чого не вистачає на старті: об'єктивну, «німу», але дуже промовисту інформацію. Сліди здатні вказати, хто перебував на місці події, що саме робив, у якій послідовності розгорталися дії, і які предмети або механізми могли бути задіяні. Інколи один чіткий слід працює краще за десяток припущень — і це добре відчувається в практиці.

Трасологічна експертиза в цьому сенсі є класичним інструментом криміналістики. Вона охоплює дослідження матеріально зафіксованих слідів-відображень, а також слідоутворюючих і слідосприймаючих об'єктів, умов та механізму їх утворення. Її проводить експерт-трасолог, а кінцева мета проста і зрозуміла: встановити фактичні дані, які мають значення для досудового розслідування та судового розгляду.

Предмет трасологічної експертизи становлять фактичні відомості, що виявляються через дослідження зовнішньої будови об'єктів, які залишили слід. Експерт працює з загальними та окремими ознаками цих об'єктів, оцінює, як вони відобразилися у слідовій картині, і на цій основі робить висновки. Інакше кажучи, «прочитується» не лише сам слід, а й те, що стоїть за ним: форма, стан, індивідуальні особливості, іноді навіть специфіка руху.

Об'єктами трасологічної експертизи виступають сліди-відображення, що виникли внаслідок діяльності людини або тварин, взаємодії предметів, дії механізмів, а також окремих природних процесів. У практиці до таких об'єктів відносять, зокрема, сліди людини (сюди входять гомеоскопічні та механо-гомічні напрями), сліди тварин, сліди інструментів і механізмів (механоскопія), а також сліди розділення об'єкта на частини, коли потрібно встановити «ціле» за фрагментами.

Завдання трасологічної експертизи, як правило, багатокomпонентні. По-перше, експерт може визначати належність об'єкта до певного роду, класу, виду чи групи, тобто встановлювати групову належність. По-друге, досліджуються властивості й стан об'єктів або процесів: чи були вони справними, чи є ознаки деформацій, зносу, специфічних впливів. По-третє, у багатьох випадках ставиться питання про ототожнення — встановлення, яким саме об'єктом (взуттям, інструментом, механізмом, транспортним засобом) залишено слід. Окремо вирішуються завдання щодо належності частин одному цілому та щодо механізму події (наприклад, слідоутворення), включно з причинними зв'язками та наслідками.

У теорії та практиці трасологічні експертизи традиційно поділяють на кілька великих блоків, і кожен із них має свою «логіку» об'єктів.

Перший блок — гомеоскопічні експертизи, пов'язані зі слідами шкіряного покриву та зовнішньої будови частин тіла людини. Сюди належать, передусім, дослідження слідів рук: відбитків папілярних узорів долонь і пальців (дактилоскопічний напрям), а також слідів тильної сторони кисті, нігтів тощо. Окремими об'єктами можуть бути сліди ніг (у тому числі сліди папілярних узорів підніжжя або сліди, що формуються на внутрішній поверхні взуття), а також сліди чола, носа, губ, зубів, вух, ліктів, колін. До цього ж блоку інколи відносять

встановлення механізму утворення слідів крові та інших біологічних виділень — коли акцент робиться саме на способі формування слідової картини.

Другий блок — механо-гомічні експертизи. Тут у фокусі сліди, пов'язані з одягом і предметами, що «працюють» разом із тілом людини: сліди рукавичок, панчіх, шкарпеток, взуття, протезів (кінцівок, зубів). Досліджуються також пошкодження одягу й взуття, нашарування на них, а інколи — прояви динамічного стереотипу людини (наприклад, за вузлами, петлями, ручними швейними швами). На практиці саме ці нюанси можуть несподівано «зв'язати» різні епізоди між собою.

Третій блок — експертизи слідів тварин. Це дослідження відбитків лап або копит, слідів підков, зубів (або дзьоба), рогів та інших відображень, які можуть мати значення для встановлення напрямку руху, виду тварини чи обставин контакту.

Четвертий, найбільш різноманітний блок — механоскопічні експертизи. Вони охоплюють сліди інструментів і знарядь (зокрема знарядь зламу), а також сліди статичного впливу (натиск, віджим, удар) і динамічного впливу (різання, рубання, пиляння, свердління). Сюди ж відносять сліди зварювання, сліди виробничих механізмів, сліди на замках різних конструкцій і на пристроях для пломбування, а також сліди зміни маркувальних позначень на виробках з металу, полімерів, дерева чи скла. Окремою підгрупою виступають сліди транспортних засобів (шини, колеса) та дослідження механізму утворення нашарувань і пошкоджень на об'єктах, включно з рідинними нашаруваннями (крім слідів біологічних виділень людини).

П'ятий блок — експертизи «цілого за частинами». Тут встановлюється, чи становили раніше єдине ціле фрагменти монолітного об'єкта, складового об'єкта або комплекту. Це той випадок, коли дрібна деталь або уламок може «повернути» слідство до конкретного предмета, а відтак — і до конкретної особи.

Серед трасологічних об'єктів особливе місце займають сліди рук. У реальному розслідуванні вони найчастіше зустрічаються як відбитки пальців або долоні на предметах, з якими контактувала людина. Такі сліди здатні підтвердити факт перебування певної особи на місці події або контакт із конкретним об'єктом — і це питання не теоретичне, а дуже прикладне. Експертиза слідів рук, як правило, відповідає на низку типових запитань: чи є на предметі сліди папілярних узорів, чи придатні вони для ідентифікації, яка ділянка долонної поверхні або який палець залишив слід, які умови могли вплинути на його збереженість. І тут важливо пам'ятати: слід «говорить» лише тоді, коли його правильно виявили, зафіксували й зберегли.

Найбільшу доказову цінність має висновок експерта по результатам ототожнення конкретної особи по відбиткам пальців, які він залишив на місці події. Ототожнення людини по слідам пальців або долонею рук проводять шляхом порівняльного дослідження на підставі ідентичності в слідах які порівнюються комплексу загальних і окремих ознак папілярних узорів. Якщо на початку розвитку криміналістики рахувалося, що для категоричного висновку про тотожність необхідно збіг не менш як 12-16 окремих ознак узорів, то в останній час криміналісти оцінюють не тільки кількісну але і якісну сторону співпадаючих ознак. Кількість співпадаючих окремих ознак узору достатніх для ототожнення,

залежить від того наскільки часто вони зустрічаються. Чим рідше зустрічаються співпадаючі ознаки, тим менше їх кількість потрібна для ототожнення. При ототожненні по слідах папілярних узорів важливу роль можуть відігравати дослідження форми, розміри, конфігурації і взаємного розташування в них таких мікро ознак як пори і особливості країв папілярних ліній. Ці мікро-ознаки можна використовувати якщо слід не містить в собі достатньої кількості морфологічних ознак будови узору, але конкретну ділянку узору можна локалізувати. Іноді по результатам дослідження слідів пальців рук експерт може дати висновок про давність слідів, які залишені на місці події.

Предметом дактилоскопічної експертизи є встановлення на підставі спеціальних знань у галузі судової дактилоскопії і криміналістичної техніки особи, яка залишила відбитки пальців на місці події, а також часу, умов слідоутворення і інших обставин.

У якості доказів по провадженням, які пов'язані з злочинами проти життя та здоров'я людини, по справам про крадіжки та розкрадання власності часто виступають сліди рук.

За допомогою експертизи слідів рук, яка називається дактилоскопічною можна вирішити слідуючи питання:

- чи є на представлених об'єктах для дослідження відбитків капілярних ліній;
- чи придатні відбитки пальців для ідентифікації особи;
- чи не залишені відбитки пальців рук конкретною особою;
- якою рукою /правою або лівою/ залишені сліди на місці події;
- що можна сказати про будову кісті руки особи, яка залишила слід;
- яким пальцем був залишений слід;
- чи належать відбитки пальців рук одної або декілька ми особами;
- як давно були залишені відбитки пальців рук.

Так, відбитки пальців рук при сприятливих умовах можуть зберігатися на шкалі до 180 днів, на полірованої поверхні до 90 днів, на папері до 12 днів, на газетному папері 2 дні тощо, а також на склі, металі та кераміці за умови їх перебування в сухому приміщенні зі стабільною температурою.

Перше з перерахованих питань ставлять у тих випадках, коли підозрювана особа невідома і при плануванні розслідування по справі важливо з'ясувати чи є на представлених на дослідження речовин доказах, відбитки пальців рук і їх придатність для ідентифікації. При позитивної відповіді на це питання слідчий ставить перед експертом інші питання, і насамперед, чи не залишені сліди конкретною особою. Потрібно відмітити, що у випадках позитивної відповіді слідчий може зробити певні логічні висновки, а у випадках негативної відповіді – висновки про те, що слід був залишений не давньою конкретною особою, а іншою.

Потім можуть бути поставлені питання, які відносяться до встановлення обставин при яких були залишені сліди /про місце проникнення у приміщення осіб, які залишили сліди, про кількість тих осіб, про давність слідів, про механізм утворення слідів – якою рукою, яким шляхом вони були залишені, про деякі фізичні ознаки особи, яка залишила сліди/ зокрема, про будову його кісті – відсутність пальців, наявність шрамів, хвороби шкіри тощо.

Наприклад, при огляді місця події по факту вбивства гр. Т. у його квартирі

на пофарбованій стінці поруч з трупом експерти виявили чіткі сліди пальців рук, про які можна було сказати, що вони досить свіжі. Через деякий час був встановлений підозрюваний Л. і проведена дактилоскопічна експертиза з позитивним результатом. Під час допиту Л. категорично заперечував свою причетність до злочину і стверджував, що сліди могли залишитися вісім місяців тому, коли він приходив до потерпілої ремонтувати телефон. Саме в такій ситуації визначення давності слідів, які були виявлені на місці події, мало вирішальне значення для підтвердження показів підозрюваного або його викритті.

Як правило, ототожнення людини по слідах пальців рук проводять на підставі збігу загальних і окремих ознак, папілярних узорів. Кількість співпадаючих окремих ознак, яких достатньо для ототожнення, залежить від того, наскільки часто вони зустрічаються.

У тих випадках, коли слід пальці не містить достатнього для ототожнення комплексу ознак, але деталі узору дозволяють локалізувати конкретну ділянку пальця або долоні, для ототожнення можуть використовуватися мікроознаки будови узору /форма і взаєморозташування пор, краю папілярних ліній/.

У теперішній час у практику судово-біологічних відділень бюро судово-біологічних експертиз введена практика методики досліджень пото-жирових речовин, які містяться в слідах рук. Таке дослідження дозволяє встановити групу крові людини, яка залишила сліди. Ці дослідження проводять у тих випадках, коли сліди рук, які були виявлені на місці події, не оброблялися порошками або хімічними реактивами. Суттєвою перевагою даної методики є можливість дослідження мазків неповних або неякісних слідів папілярних слідів, які непридатні для ототожнення дактилоскопічним методом.

Сліди взуття, босих ніг на місці події зустрічаються рідше на відміну від слідів пальців рук, але ж при їх виявленні вони також можуть бути ідентифіковані. Дослідження слідів взуття дозволяє виявляти ознаки фасону та моделі взуття, а також окремі ознаки виробничого і експлуатаційного характеру походження, сукупність яких дозволяє індивідуалізувати конкретний екземпляр.

В процесі вивчення слідів босих ніг експерт-трасолог аналізує і порівнює ознаки анатомічної будови ступні. По статичних слідах босої ноги можна встановити особу, для чого використовуються, як загальна характеристика сліду, так і індивідуальної особливості будови ступні -папілярні лінії, мозолі, пошкодження шкіри, різні аномалії. Ідентифікаційне значення можуть мати і статичні сліди ніг, одягнутих у панчохи і шкарпетки, коли в них відбилися загальні ознаки ступні і характерні особливості будови тканини. Для проведення трасологічних експертиз слідів рук, ніг, взуття в розпорядження експерта направляють предмети з слідами або копіями слідів, а також об'єкти в натурі. В інших випадках надсилають експериментальні зразки. Виявлення таких слідів, їх фіксування, вилучення, підбір необхідних зразків входить в компетенцію слідчого.

Предметом трасологічної експертизи слідів ніг людини є встановлення особи, яка залишила сліди на місці події, деяких його фізичних ознак /зріст, розмір ступні/, а також умов слідоутворення на основі спеціальних знань у галузі трасології і криміналістичної техніки.

Під слідами ніг розуміють сліди, які були залишені не тільки босими ногами,

але і взуттям, шкарпетками. Вивчення слідів ніг дозволяє вирішити ідентифікацію і не ідентифікаційні питання. Найбільш часто перед експертами – трасологами ставлять ідентифікаційні завдання:

- встановити родову;
- групову належність об'єктів;
- визначити вид і розмір взуття, яке залишило слід;
- визначити вид і особливості панчів і шкарпеток, які відпечаталися у сліді;
- визначити фізичні ознаки особи, яка залишила слід /стать, зріст, особливості ходи тощо/;
- з'ясувати вказаних обставин не тільки дозволяє звузити коло осіб, які могли залишити, але і предмети, якими ці сліди могли бути залишені, що полегшить у майбутньому завдання експерта по ототожненню конкретного об'єкта.

Ототожнення людини, яка залишила сліди, і об'єкти, якими вони могли бути залишені, наприклад ідентифікація по сліду босої ноги, яка залишила слід, або по відбиткам взуття конкретного виробу, які відобразилися в сліді, має суттєве значення по кримінальним провадженням, коли у якості речовин доказів проходять сліди ніг. У зв'язку з цим при виявленні таких слідів повинна призначатися трасологічна експертиза, а перед експертами-трасологами ставлять відповіді питання.

З метою встановлення механізму утворення слідів і інших фактів не ідентифікаційного характеру на вирішення експерта-трасолога можуть бути поставлені слідувачі питання:

- які фізичні ознаки людини, яка залишила сліди /стать, зріст, розмір ступні, тощо/;
- у якому напрямі і як /кроком чи бігом/ пересувався він на місці події;
- як давно залишали сліди на місці події;
- які особливості мають ступні ніг /взуття, панчохи/, сліди яких виявлені на місці події;
- який механізм утворення слідів ніг на місці події /чи утворилися вони під часу бігу, ковзання, перенесення вантажу тощо/.

Серед ідентифікаційних питань велику групу складають такі питання, які пов'язані з встановленням родової тотожності /групової належності/:

- чи утворені сліди, які представлені на експертизу, ногами людини;
- яким взуттям /чоловічим чи жіночим/ були залишені сліди на місці події;
- який вид і розмір взуття, сліди якого виявлені на місці події.

З метою встановлення конкретної тотожності експерту можуть бути поставлені конкретні питання:

- чи не залишені сліди взуттям, яке вилучено у підозрюваного;
- чи не залишені сліди босих ніг підозрюваним;
- чи не залишені сліди панчогами /шкарпетками/, які були вилучені у підозрюваного.

При виявленні в сліді /або на взутті сторонніх частин/ ґрунт, фарба, частини рослинного походження тощо може виникнути необхідність у провадженні

судово-ботанічної, ґрунтознавчої експертизи, експертизи лакофарб.

У випадках виявлення в слідах крові повинна призначитися судово-медична експертиза (для визначення типової і трупової належності крові). Судово-медична експертиза може призначатися і для встановлення групової належності потожирових речовин на підкладці, шкарпетках, панчохах. У таких випадках слідчий повинен винести декілька постанов про призначення експертизи, ретельно продумавши послідовність призначення різних експертиз, щоб об'єкт дослідження не піддався змінам, які роблять неможливим проведення наступних експертиз.

Поряд зі слідами рук, босих ніг, шкіряного покриву та нігтів у трасологічній картині місця події особливе місце займають сліди зубів людини. Вони нерідко мають суттєве криміналістичне значення, оскільки за особливостями їх загальної будови та індивідуальними ознаками, що характеризуються відносною стійкістю, у низці випадків можливо встановити особу, яка залишила такі сліди. Практика показує, що саме сліди зубів інколи стають «нетиповим», але переконливим доказом, коли інші сліди відсутні або малопримдатні.

За характером утворення розрізняють два основні види слідів зубів: надкуси та відкуси. Окрім цього, виділяють статичні сліди тиску та динамічні сліди ковзання. Сліди надкусу виникають унаслідок натискання зубами на пластичний предмет без відділення від нього частини матеріалу. Зовні вони зазвичай мають вигляд двох дуг, розташованих паралельно одна одній і спрямованих кінцями назустріч. Сліди відкусу, навпаки, пов'язані з відділенням частини предмета від загальної маси. У таких слідах, як правило, відображається ковзання передніх поверхонь верхніх і нижніх фронтальних зубів.

Якщо слідосприймаючий матеріал є достатньо пластичним, у слідах відкусу формуються динамічні об'ємні відображення у вигляді паралельних смуг. Вони можуть передавати кількість і ширину зубів, їх форму, індивідуальні особливості, а також міжзубні проміжки (діастеми). Важливо враховувати, що сліди відкусу утворюються виключно передніми зубами, тоді як сліди надкусу можуть залишатися будь-якою групою зубів. При цьому надкуси бувають як статичними, так і динамічними, а іноді — комбінованими, коли слід тиску поступово переходить у слід ковзання.

Для криміналістичної оцінки слідів зубів розрізняють загальні та приватні ознаки зубного апарату. До загальних належать загальні розміри зубів, відстань між ними, радіус і конфігурація зубних дуг. Приватні ознаки мають індивідуалізуючий характер і включають особливості ріжучих країв, форму та розміри різців, кут їх розташування, ступінь загостреності, будову жувальних горбків корінних зубів. Суттєве значення мають також аномалії розташування зубів, наявність вставних зубів, мостів, протезів, а також їх конструктивні та експлуатаційні особливості.

Для виявлення слідів зубів зазвичай не потрібні спеціальні технічні засоби. Вирішальне значення має уважний і цілеспрямований огляд, знання типових об'єктів, на яких такі сліди можуть з'являтися, а також уміння правильно розпізнати їх саме як сліди зубів. Не менш важливою є здатність слідчого або спеціаліста логічно відтворити можливі дії правопорушника на місці події.

Найчастіше сліди зубів виявляються на продуктах харчування. Це можуть бути вершкове масло, маргарин, шоколад, сир, мармелад, яблука, огірки, кавунові чи динні кірки, сало, пресоване повидло тощо. Крім того, такі сліди зустрічаються на язичках пробок пляшок, металевих кришках консервних банок, свинцевих пломбах і прокладках, що використовувалися під час їх стискання. Досить часто сліди зубів фіксуються і на тілі людини — у вигляді ран, саден або синців, як на відкритих, так і на прикритих одягом ділянках.

Перш ніж переходити до вилучення слідів або виготовлення копій, їх необхідно обов'язково зафіксувати шляхом фотографування. Це особливо важливо щодо слідів укусів на тілі потерпілого, оскільки вони можуть змінюватися або зникати в процесі загоєння. Так само оперативного фотографування потребують сліди на продуктах, що швидко псуються. Під час зйомки слідів на маслі, сирі чи шоколаді освітлювальні прилади розміщують на безпечній відстані, щоб тепло не пошкодило слід. Фотографування здійснюють з масштабною лінійкою, змінюючи ступінь збільшення для фіксації всіх зубів, особливо тих, де чітко проявилися приватні ознаки.

Для виявлення рельєфу слідів ковзання доцільно застосовувати косо-спрямоване освітлення. Якщо сліди мають значну глибину, світло спрямовують паралельно оптичній осі об'єктива, іноді з використанням дзеркала, що дозволяє краще висвітлити донну частину сліду.

Як правило, сліди зубів вилучають разом із предметом, на якому вони виявлені. Продукти, що швидко псуються, поміщають у скляну тару так, щоб вони не переміщувалися і ділянка зі слідом не контактувала з поверхнями. Ємність щільно закривають і зберігають у холодильнику, а під час транспортування — у ящику з льодом. Фрукти та овочі зі слідами зубів загортають у чисту бавовняну тканину і поміщають у посудину з 40-відсотковим розчином спирту або водою; за відсутності холодильника допускається використання слабкого розчину формаліну. Сліди на сирі захищають від висихання, підтримуючи підвищену вологість, наприклад, за допомогою марлі, змоченої сольовим розчином.

Сліди зубів на трупі доцільно вилучати разом із ділянкою шкіри, яку зберігають у відповідному консервувальному розчині. При роботі з недопалками та іншими предметами, що перебували в роті правопорушника, заборонено торкатися їх руками, оскільки на них може зберігатися слина — цінний об'єкт для біологічного дослідження. Такі предмети вилучають пінцетом і упаковують індивідуально.

Якщо вилучити об'єкт зі слідами неможливо, виготовляють зліпки. Для цього застосовують різні матеріали — силіконові пасти, гіпс, полімерні склади або навіть клей ПВА, який наносять у кілька тонких шарів. Під час виготовлення зліпків важливо уникати утворення повітряних бульбашок і забезпечити точне відтворення рельєфу сліду. Для слідів на тілі людини додатково використовують дактилоплівку після обробки поверхні шкіри темним порошком.

Усі ці прийоми мають спільну мету — максимально зберегти інформаційний потенціал сліду зубів. Адже навіть незначне порушення технології фіксації чи вилучення може призвести до втрати унікальних ознак, які в подальшому могли б стати вирішальними для встановлення істини у кримінальному провадженні.

Виявлені під час огляду місця події сліди зубів підлягають ретельному та детальному відображенню у протоколі. Опис має бути не формальним, а таким, що дозволяє у подальшому відтворити слід у всіх істотних деталях. Обов'язково зазначається предмет, на якому виявлено сліди, їх точне розташування, характер і стан поверхні-носія, а також різновид сліду (відкус, надкус, ковзання) і загальна кількість відображень.

Окрему увагу приділяють формі та розмірам сліду в цілому, кількості зубів, що відобразилися (із розмежуванням для верхньої та нижньої щелеп), конфігурації, розмірам і взаємному розташуванню слідів кожного зуба. У протоколі доцільно фіксувати й характерні особливості — відсутність окремих зубів, дефекти, асиметрію, нетипові проміжки. Обов'язково зазначається спосіб вилучення та упаковки об'єкта або його копій, а також написи, зроблені на упаковці.

Для прикладу опис може виглядати так: у приміщенні кухні, праворуч від входу, на поверхні столу виявлено шматок білого хліба з маслом розміром приблизно 42×65×20 мм. На поверхні масла чітко простежуються сліди верхніх зубів у вигляді відкусу. Слід має форму неправильного овалу довжиною близько 54 мм. У ньому відобразилися перший, другий і третій зуби зліва та перший і третій зуби справа, розташовані по дузі. Другий правий зуб не відобразився, відстань між першим і третім зубами становить близько 8 мм. Ширина слідів зубів (зліва направо) — 6, 5, 7, 7 і 6 мм. У центральній частині при косо-спрямованому освітленні помітні паралельні борозенки та валики. Шматок хліба зі слідами сфотографовано з масштабною лінійкою та поміщено в коробку з відповідним написом.

Крім слідів зубів, у криміналістичній практиці відомі випадки ідентифікації особи за слідами, залишеними іншими частинами тіла: кінчиком носа, губами, вушною раковиною, колінами, нігтями. Сліди нігтів на тілі людини зазвичай мають вигляд саден або синців, а на пластичних матеріалах — об'ємних заглиблень. Досить часто об'єктом трасологічного та біологічного дослідження стають зрізані частини нігтів, за якими також можливо ідентифікувати людину.

Окремий інтерес становлять сліди відкритих частин обличчя — губ, вух, щік, лоба, кінчика носа. За умови правильної фіксації такі сліди можуть бути використані не лише для ідентифікації, а й для формування криміналістичних обліків. Особливо це стосується слідів губ, які, подібно до папілярних узорів, залишаються шкіряним покривом або його виділеннями — потом, кров'ю, потожировою речовиною.

Суттєву доказову інформацію містять і сліди біологічного походження. До них належать сліди крові, сперми, слини, поту, волосся, частин тканин людського організму. Для їх виявлення застосовують лупи, освітлювальні прилади, переносні джерела ультрафіолетового випромінювання (використовувати які слід дуже обмежено, не більше кількох секунд, оскільки ультрафіолет здатний пошкоджувати ДНК), а також спеціальні хімічні реагенти. Усі такі сліди обов'язково описують у протоколі слідчої дії, фотографують, за потреби замальовують або фіксують іншим допустимим способом.

Вилучення слідів біологічного походження вимагає суворого дотримання встановлених правил. Одяг та інші предмети зі слідами вилучають у повному

обсязі. Із громіздких об'єктів допускається робити зіскрібки після попереднього висушування рідких речовин. Із води чи снігу сліди крові, сперми або сечі переносять на марлю з подальшим висушуванням. Водночас змиви таких слідів із твердих поверхонь на марлю є неприпустимими. Волосся вилучають виключно пінцетом.

Ефективність дактилоскопічної експертизи значною мірою залежить від того, наскільки грамотно слідчий застосовує технічні засоби виявлення слідів, правильно їх фіксує та відбирає зразки. На стадії детального огляду допускається обережна зміна положення предметів для їх уважнішого дослідження. Водночас необхідно суворо дотримуватися правил поводження з об'єктами, щоб не знищити наявні сліди і не залишити нових.

Предмети слід брати лише за ті ділянки, де ймовірність наявності слідів рук мінімальна: за внутрішні поверхні, дно, ребра, край або такі зони, де фізично не може вміститися фрагмент сліду. Вибір конкретного прийому залежить від форми предмета, матеріалу поверхні та характеру його використання. Навіть за дотримання всіх правил повністю виключити ризик пошкодження слідів неможливо, особливо якщо правопорушник діяв у рукавичках.

На місці події важливо правильно організувати роботу з предметами для пошуку слідів рук. Доцільно спочатку підготувати окрему поверхню, наприклад стіл, на якому зручно оглядати об'єкти і застосовувати засоби виявлення. Усі предмети зі знайденими слідами бажано складати в одному місці та позначати застережними написами про заборону доторкатися до них.

Попри переваги копіювання слідів, у більшості випадків доцільніше вилучати їх разом із предметом-носієм. Це дозволяє зберегти сліди в незмінному вигляді та забезпечити повноцінне лабораторне дослідження. Саме тому з місця події зазвичай вилучають посуд, пляшки, сумки, коробки, знаряддя злочину. Якщо сліди знаходяться на деталях, які можна відокремити без шкоди, їх вилучають разом із цими деталями. Для великих об'єктів інколи допускається вирізання фрагментів, але щодо цінних речей це правило не застосовується.

Транспортування предметів зі слідами рук потребує надійної упаковки. Поверхні зі слідами не повинні торкатися пакувального матеріалу, предмети мають бути жорстко зафіксовані, а сама упаковка — достатньо міцною. Для амортизації використовують папір, вату, гумові фіксатори. Залежно від виду об'єкта застосовують різні конструкції: для скла — рейки чи листи фанери, для пляшок — спеціальні дерев'яні тримачі, для інструментів — дощечки з фіксацією шпагатом.

Сліди босих ніг трапляються рідше, проте їх доказове значення часто є дуже високим, особливо у справах про насильницькі злочини. Найскладнішими для виявлення є поверхневі сліди, які інколи зберігаються лише у вигляді окремих фрагментів. Окрім загальної форми і розміру, важливу роль відіграють індивідуальні ознаки підошви: шрами, мозолі, бородавки, особливості капілярного узору, відсутність пальців.

Оскільки безпосередньо на місці події складно оцінити придатність таких слідів для ідентифікації, їх рекомендують фіксувати і вилучати для подальшого експертного дослідження. Бажано одразу визначати, якою ногою залишено слід,

відображати локалізацію фрагментів на схемі та, за можливості, проводити попереднє порівняння з особами, які перебували на місці події.

Сліди взуття обов'язково фотографують до виготовлення копій. Фотозйомка дозволяє зафіксувати не лише сам слід, а й його взаєморозташування з іншими об'єктами, що допомагає відновити механізм події. За необхідності сліди замальовують, хоча такі малюнки не мають самостійного доказового значення. Поверхневі сліди копіюють на дактилоскопічну плівку, а з об'ємних виготовляють зліпки з гіпсу або полімерних матеріалів. Навіть у тих випадках, коли рельєф здається малопомітним, практика підтверджує, що саме зліпки часто дозволяють виявити індивідуальні ознаки, неочевидні під час первинного огляду.

Слід пам'ятати, що кращим способом вилучення слідів з місця події є вилучення їх разом з об'єктом носієм, на якому вони виявлені. Якщо сліди взуття виявлені на невеликих об'єктах (листах паперу, картону, кусках тканини, одягу, дрібних предметах меблів) то ці об'єкти вилучають з додержанням мір обережності, які забезпечують збереження слідів. Якщо об'єкти більш значні по розмірам, від них відокремлюють частини зі слідами; виконують ділянки підлоги, відрізають куски лінолеуму, відокремлюють стінки ящиків тощо.

Сліди взуття, які були виявлені і вилучені разом з окремими об'єктами, або з їх частинами, обводять крейдою, склогографом і приймають міри для того, щоб попередити їх руйнування.

Сліди які утворені на предметах покритих шаром пилу, перед вилученням потрібно закріпити, це роблять за допомогою пульверизатора, з якого розпилюють лак для волосся. Поверхневі сліди, які утворені за допомогою різних фарбників для збереження накривають зверху листами фанери або картону які кладуть на рейки. На більш міцніші сліди можна наклеїти листи дактоплівки.

Куски ґрунту, які відокремились від підошви зі слідами взуття обережно пакуються у коробку з ватою.

Об'ємні сліди взуття на ґрунті або сипучих матеріалах вилучити разом з слідоутворюючою речовиною важко, але у деяких випадках це можливо. Якщо, наприклад, сліди виявлені на муці, цементу, який був розсипаний на листах фанери або картону, то останні можна вилучити і відразу привезти у криміналістичну лабораторію, попередньо закріпивши слід шаром лаку, розчином перхлорвинила у ацетоні тощо. Такий спосіб застосовують у тих випадках, коли спеціаліст і слідчий не певні у тому, що вони зможуть отримати якісні зліпки /або з яких-небудь причин відсутні необхідні матеріали/; якщо сліди мають виключено важливе значення /наприклад, виявили слід взуття злочинця, який скоїв злочин/ і не потрібне тривале транспортування об'єкта.

Якщо вилучити об'єкти зі слідами неможливо, або відокремити їх частину недоцільно, то використовують способи фіксування, який ми розглядали раніше тобто фотографування і слідокопіювання.

Сліди, які підлягають вилученню з місця події повинні бути оформлені належним чином. До гіпсових зліпків прикріплюють бирки на яких вказують; назву об'єкта; які вилучають; де він був вилучений; час вилучення; по якій справі; під час якої слідчої дії. Все це засвідчує підписи слідчого і понятих.

Якщо поверхневі сліди взуття вилучають шляхом копіювання на дактоплівку, то її прошивають по краям ниткою, кінці нитки виводять на бирку, з

зв'язують і опечатують. На бирці потрібно зробити пояснювальний надпис з підписом слідчого і понятих. Дактоплівку можна покласти у конверт, який потрібно опечатати.

Якщо з місця події вилучають предмет зі слідом взуття, то його потрібно пакувати з додержанням мір, які забезпечують його збереження. Упаковка обв'язується шпагатом, кінці якого потрібно опечатати. На коробці роблять відповідний надпис.

Як свідчить практика, сліди рук, ніг, взуття тощо, які виявлені на місці події, піддаються попередньому експертному дослідженню. Попереднє дослідження слідів – це непроцесуальне застосування спеціальних знань до події яка розслідується, отримання даних про механізм їх утворення, встановлення ознак слідоутворюючого об'єкту. Правильно документально оформлені результати попереднього дослідження дозволяють якісно доповнити інформацію послідову характеристику на місці події.

Методичною базою таких досліджень є способи вивчення об'єктів, які розроблені відповідними експертизами і застосування яких можливо під час проведення огляду місця події.

Попереднє дослідження слідів рук:

1. При виявленні на місці події слідів рук спеціаліст-криміналіст повинен провести їх дослідження з тим щоб визначити їх придатність для ідентифікації. Сліди, які непридатні для ідентифікації /мазки, уривки папілярних ліній без деталей/ можна вилучати з метою проведення біологічної експертизи потожирових речовин.

2. Дуже важливо провести дослідження виявлених слідів з метою встановлення руки і пальців, яким вони були залишені. Це завдання як правило вирішують при проведенні дактилоскопічної експертизи, але у зв'язку з тим, що сліди рук частіше всього вилучають шляхом копіювання на дактоплівку, вирішення цих питань можливо лише на місці події. В цих випадках на підставі аналізу розташування і виду об'єктів, місцезнаходження на них слідів, як правило, вдається зібрати інформацію для встановлення руки і пальців, які залишили сліди. Від вирішення цих питань залежить ефективність використання слідів рук при розкритті та розслідування злочинів.

3. Для того щоб виключити вилучення з місця події сліди рук, які залишили особи, що не мають відношення до злочину, спеціаліст-криміналіст проводить порівняльне дослідження слідів, які були виявлені на місці події з зразками відбитків рук потерпілих, матеріально - відповідальних осіб тощо.

4. При вивченні будови слідів рук необхідно звертати увагу на наявність рубців, бородавок, опіків, пошкоджень папілярних ліній інших ознак, які могли відобразитися в слідах. Іноді по слідах пальців можна встановити хворобливі потовщення суглобів або подушечок пальців. Велике розшукове значення має встановлення по слідам факту наявності на руках каліцтва пальців або їх відсутності. У процесі вивчення слідів пальців рук та долонних поверхонь можна встановити наявність мозолів - по стертим папілярним лініям. На долоні і пальцях руки злочинця можуть знаходитись сторонні предмети – обручки, пов'язки, пластирі, які відображаються в сліді і можуть бути діагностовані.

5. При вивченні густоти папілярних ліній можна приблизно судити про вік

злочинця. Якщо на відрізку папілярних узору:

- в 0,5 см. міститься 12-13 ліній, то сліди були залишені дитиною віком 8-12 років;
- 10-12 ліній міститься в слідах підлітка;
- 9-10 ліній - у слідах дорослої людини, якщо на відрізку 0,5 см. зафіксовано 6-7 папілярних ліній, можна припустити, що сліди залишила повна людина.

6. Якщо є можливість зміряти довжину сліду середнього пальця або всієї кисті, то можна визначити приблизний зріст людини, по спеціальній діаграмі.

7. У деяких випадках буває дуже важливо на місці події визначити механізм утворення слідів /дотик, удар тощо/. Вирішення цих питань спрямовано на з'ясування поведінки злочинця на місці події, а також на перевірку відповідності доказів причетних до події осіб.

Попереднє дослідження слідів взуття:

1. Під час дослідження на місці події слідів взуття з метою визначення їх придатності для ідентифікації треба бути дуже обережним, так як вирішення цього питання, як правило, можливо лише при наявності взуття для порівняння.

2. Якщо сліди взуття не повністю відображені на місці події, слід спробувати встановити взуттям для якої ноги був залишений слід (правою або лівою).

3. Для того щоб бути впевненим, що з місця події вилучили слід взуття злочинця, необхідно провести порівняльне дослідження з взуттям осіб, які могли залишити сліди не у зв'язку з подією злочину.

4. По зовнішньому вигляду слідів, які були виявлені, можна визначити модель взуття злочинця. Для цього можна використовувати довідкові матеріали, каталоги зі зразками взуття.

5. Велике розшукове значення має визначення на місці події зросту злочинця по слідам взуття. Це можна зробити якщо у слідах відображена повна довжина кроку, сліду взуття. Але слід мати на увазі, що способи які вказані в літературі, довідкових посібниках на практиці не завжди мають надійні результати.

6. При вивченні будови сліду взуття необхідно звертати увагу на особливості, які можуть дати цінну інформацію, що до розшуку злочинця, а саме: наявність набоїв; дефектів; ступеню зношеності.

По розташуванню зношеності можна зробити висновок про кут розгортання стопи. В слідах взуття можуть бути відображені ознаки клишоногості. На цю ознаку вказує підтоптанність краю взуття зовнішня або внутрішня по всій довжині сліду.

7. Якщо є доріжка слідів взуття, то крім фіксації і вивчення її елементів (довжина, ширина кроку, кут розгортання стопи визначаються напрям і темп ходи). Коли людина крокує спокійно довжина його кроку 70-80 см., під час спокійного бігу - до 100 см, під час швидкого бігу от 150 см. Якщо є стійка різниця у довжини кроку лівої або правої ноги, куті розгортання, то можна припустити, що злочинець кульгає. Більшу ширину кроку мають особи, які несуть щось тяжке, моряки, особи похилого віку.

Результати попереднього дослідження спеціаліст може повідомляти усно, фіксувати у довідці довільної форми.

Успіх дактилоскопічної експертизи в значній мірі залежить від того, на скільки вмiло слідчий застосовує технічні засоби виявлення, фіксування та вилучення слідів, отримання і підготовки зразків для експертного дослідження.

Призначаючи експертизу, слідчий повинен ретельно продумати питання для експерта, визначити коло речових доказів і матеріалів справи, які будуть направлені на експертизу, отримати зразки для порівняння.

На дактилоскопічну експертизу направляють:

1. предмети /їх частини/ зі слідами забарвлених пальцевих узорів. Вилучати предмети з слідами рук потрібно обережно, щоб не порушити цінності і початкового стану слідів. Сліди повинні бути сфотографовані;

2. предмети /їх частини/ з безбарвними маловидними слідами. При необхідності їх вилучення бажано не застосовувати порошки для їх виявлення або посилення контрасту і копіювання їх на дактилоскопічну плівку, так як застосування різних порошків може завдати деформації слідам і не виключена можливість їх знищення. Якщо все ж таки без застосування спеціальних засобів слід вилучити не можливо, то необхідно застосувати такий порошок, який був би контрастним до поверхні предмету і слідокопіювальної плівки на яку його будуть копіювати;

3. предмети (їх частини), якщо припустити, що на них є невидимі сліди пальців рук. Проявляти їх можна мільки у крайніх випадках, коли предмет або його частину неможливо вилучити. Цю роботу доцільно доручати спеціалісту-криміналісту;

4. сліди, які перекопіювати на дактоплівку;

5. фотографічні знімки (негативи і позитиви) слідів рук, які зроблені по правилам масштабності фотографії. Вони обов'язково направляються на експертизу у тих випадках, коли не можна вилучити самі сліди;

6. зліпки з об'ємних слідів рук;

7. інші матеріали кримінального провадження:

- протоколи огляду місця події;
- огляду і вилучення слідів і речових доказів;
- відібрання зразків;
- висновки первинної експертизи у випадках призначення повторної експертизи.

Для порівняльного дослідження на дактилоскопічну експертизу направляють зразки - відбитки папілярних узорів слідів рук осіб, які можливо могли залишити сліди на місці події:

1. дактилоскопічні карти з відбитками пальців рук осіб, які підозрюються в тому, що вони залишили сліди на місці події;

2. дактилоскопічні карти з відбиткам пальців потерпілого або кому можливо належать ці сліди (відбитки);

3. предмети зі слідами папілярних узорів, належність яких певним особам відома;

4. зліпки, які отримані з експериментальних об'ємних слідів, які залишив підозрюваний.

Слідчий повинен слідкувати за тим, щоб зображення папілярних ліній на дактилоскопічних картах з відбитками пальців осіб, яких перевіряють були

чіткими, щоб не було ділянок замазаних з маловидимими лініями або суцільно покритих фарбою. Потрібно пам'ятати, якщо відбитки живої особи можна отримати при повторному дактилоскопіюванні, та відбитки пальців трупа повторно отримати не можливо.

При відібранні зразків з відбитками долоней рук слід поруч з звичайними відбитками представляти відбитки, які отримані з урахуванням умов їх утворення на речових доказах. Наприклад, якщо сліди були залишені шляхом обхвату рукоятки ножа, потрібно присилати відповідні зразки слідів, які були утворені шляхом обхвату рукоятки ножа або аналогічного предмету.

При направленні речових доказів, зразків на експертне дослідження необхідно приділяти велику увагу їх пакуванню. Упаковка повинна виключати можливість пошкодження слідів і порушення цілісності речових доказів. Вона повинна бути опечатана, а на бирці зроблений пояснювальний підпис.

Підготовка матеріалів для дослідження слідів взуття, ніг, панчіх, шкарпеток, розпочинається з фіксування і вилучення слідів на місці події. Якщо при цьому виникають складності, слідчий повинен звернутися за допомогою до спеціаліста-криміналіста.

На трасологічну експертизу направляють:

1. Поверхневі сліди, які відображені на предметі або перекопіюванні на дактилоскопічну плівку. Перед вилученням слідів їх обов'язково потрібно сфотографувати вимірювальним методом.

2. Зліпки з об'ємних слідів ніг, які виготовлені за допомогою гіпсу, пасти "К", "СКТН", тощо. При виявленні на місці події декількох слідів їх ретельно вивчають, щоб встановити скільки осіб залишили ці сліди.

Для проведення дослідження потрібно відібрати 2-3 сліду кожного виду, які найбільш повно передають особливості взуття.

3. Фотографічні знімки слідів. Фотографії як окремого сліду, так і доріжки слідів ніг потрібно робити вимірювальним методом.

4. Матеріали кримінального провадження (у разі необхідності). Якщо була призначена повторна експертиза, то обов'язково треба представити висновок первинної експертизи. Це потрібно для того, щоб експерт міг встановити, яким дослідженням піддавалися речові докази, чи не порушений їх початковий стан і дати відповідь на питання про наукову обґрунтованість первинного дослідження і висновок експерта.

При постанові питань ідентифікаційного характеру на експертне дослідження повинні бути представлені порівняльні матеріали-зразки:

1. взуття підозрюваного, в якої, по даним слідства, він міг бути на місці події. Якщо перед експертом ставлять питання, чи не носила певна особа дане взуття, на експерту потрібно направляти у якості зразка взуття, яке було вилучене у даної особи. При відібранні зразків потрібно вилучати взуття яке є близьким по виду і фасону до взуття у якому дана особа могла бути на місці події, оскільки під час дослідження експерт повинен вивчити всі сліди стопи на внутрішньої поверхні взуття;

2. шкарпетки або панчохи, які були вилучені у підозрюваного, якщо на місці події були залишені відповідні сліди. При цьому необхідно враховувати структуру тканини і стан виробу, які відобразились у сліді;

3. якщо на місці події були виявлені об'ємні сліди босих ніг і з них були зроблені зліпки на експертизу потрібно представити 2-3 зліпки з експериментальних слідів ніг підозрюваного. Експериментальні сліди слід отримувати на такому матеріалі, на якому були залишені сліди на місці події; механізм їх утворення повинен бути максимально наближений до механізму утворення досліджуємих слідів. Якщо об'єктом експертизи є поверхневі сліди босих ніг підозрюваного (як правило, вони відтворюються на папері ступнею, на яку тонким шаром наносять типографську фарбу);

4. коли об'єктом дослідження є доріжка слідів ніг, необхідно експериментальне отримати 2-3 аналогічні доріжки слідів ніг підозрюваного: підозрюваний проходить по поверхні предмету, який вкритий тонким шаром типографської фарби, або фарбу наносять за допомогою валика на подовшу його взуття і пропонують йому пройти по паперовій стрічці (наприклад, зворотна сторона шпалер). Якщо є підозра, що підозрюваний може змінити під час експерименту свою ходу, то експеримент слід провести так, щоб підозрюваний про це не знав. Якщо відібрання або отримання зразків для слідчого має складності, він має звернутися за допомогою до спеціаліста-криміналіста.

У постанові про призначення експертизи слідчий повинен вказати дані, які мають суттєві значення для експертного дослідження:

- через який час після події злочину були вилучені шкарпетки, панчохи, взуття, які представлені на дослідження;
- чи використовувалися вони до моменту вилучення і яким терміном;
- чи піддавалися вони ремонту або пранню, тощо.

Ці вимоги потрібні для того, щоб зробити правильну оцінку змін, які могли відбутися з речовими доказами і врахувати їх під час експертного дослідження.

На взутті підозрюваного, на шкарпетках, панчохах може залишитись речовина з поверхні, на якій були залишені сліди, частини землі, рослини, цементу, муки і тому інше. Слідчий повинен передбачити можливість дослідження речових доказів з метою встановлення на них речовини з місця події, прийняти заходи до збереження на речових доказах вказаних нашарувань, для чого при пакуванні речових доказів покласти їх у целофанові або паперові пакети, і продумати послідовність призначення і проведення експертиз, щоб проведення одного виду дослідження не заважало проведенню послідоючих.

Експертні дослідження слідів рук поділяються на:

- ідентифікаційні;
- неідентифікаційні.

Ідентифікаційному дослідженню передують вирішення питань про наявність слідів папілярних узорів на речових доказах, які були вилучені на місці події і їх придатності для ідентифікації.

Виявлення окремих фрагментів папілярних ліній достатньо для позитивної відповіді на питання про наявність на речових доказах слідів. Висновок експерту повинен бути проілюстрований фотографічними знімками.

Ідентифікаційне дослідження для вирішення питання про те, чи не був залишений слід конкретною особою, полягає у роздільному аналізі і послідоючому порівняльному дослідженню загальних і окремих ознак відбитків, які були вилучені на місці події, і відбитків особи яку перевіряють.

Ознаки папілярних узорів поділяються на загальні і окремі:

Загальні ознаки: тип і вид узору, кількість ліній між задалегідь встановленими частинами узору, взаєморозташування частин і елементів узору, загальний напрям окремих потоків папілярних ліній, величина узору, ширина ліній узору і проміжок між ними, ступень вразливості папілярних ліній, загальна кількість деталей в узорі або і його частині.

Окремі ознаки: деталі будови папілярного узору (початок, закінчення папілярної лінії, розгалуження, злиття ліній, мосток, гачок, обрив папілярної лінії тощо);

Деталі будови окремих папілярних ліній (злам, згин папілярної лінії, потовщення, потоншення папілярної лінії, форма країв, пори тощо).

По підсумкам порівняльного дослідження загальних ознак експерт може виключити належність відбитків, які були вилучені з місця події особи, яка перевіряється. Такий же висновок він може зробити, якщо при порівнянні окремих ознак буде виявлено їх суттєвий не збіг. Якщо експерт встановлює збіг загальних і окремих ознак відбитків, які він досліджує. Він формує висновок про тотожність (сліди на місці події залишила перевіряємо особа), свій висновок він повинен демонструвати за допомогою фототаблиці, де повинен вказати збіг ознак. Фотознімки відбитків пальців з місця події і особи, яку перевіряють і друкують з 4-6 кратним збільшенням, при цьому одноіменні деталі нумерують однаковими цифрами від яких проводять на поля лінії, які не повинні перехрещуватися. Встановлення експертом збіг слідів, які підлягають порівнянню у всіх деталях зовсім не означає, ще при накладенні слідів один на одного ці деталі обов'язково співпадуть. Це пов'язано з тим, що м'якої тканини фаланги пальця під час утворення сліду піддаються різної деформації в залежності ніж сили натиску, його напрямку тощо. У зв'язку з цим сліди не можуть фотографічне повторювати один одного, хоча збіг загальних і окремих ознак буде достатнім для їх ідентифікації.

У 20-ті роки криміналісти рахували, що для категоричного висновку необхідно встановити у відбитках, які підлягають дослідженню, збігу 12 ознак. Пізніше (у 50-х роках) цей критерій був змінений: тотожність може бути встановлена при наявності 6-9 ознак, але при цьому необхідно враховувати якісну характеристику ознак (як часто вони зустрічаються). Основою внутрішнього переконання експерта служить теза, яка доведена наукою і практикою про те, сукупність ознак, яка встановлена не може повторюватися в іншому узорі пальці руки. У теперішній час у практику запроваджується нова, математично - обгрунтована методика, яка дозволяє експерту шляхом нескладаних розрахунків за допомогою спеціальних таблиць об'єктивно вирішити це питання.

Щоб визначити руку і палець, якими були залишені сліди на місці події, необхідно керуватися методиками, які викладені в криміналістичній літературі. Наприклад, якщо ніжки петлі повернути вліво, вони, скоріше всього, були залишені лівою рукою, і навпаки, дугові узорі переважно бувають на середніх пальцях тощо.

Динамічні сліди часто бувають непридатні для ідентифікації у зв'язку з тим, що папілярні лінії чітко не відображені. Сліди, які обмежені по розмірам (1-2 деталі узору) також непридатні для ідентифікації. Якщо під час огляду був виявлений невеликий фрагмент відбитка пальця, але він має чіткі відбитки пор,

експерт може провести ототожнення особи на підставі пороскопічного дослідження, яке можна використати і як додатково при дактилоскопічним дослідженні у випадках незначної кількості деталей папілярних ліній у виявленому сліді.

Може статися так, що сліди, які непридатні для ідентифікації можуть бути використані для встановлення групової належності, тобто для виключення конкретної особи із переліку осіб, які залишили слід. Маються на увазі випадки, коли у сліді є своєрідне сполучення деталей, які відсутні на зразках особи, яку перевіряють. Якщо під час вивчення сліду виникнуть сумніви відносно віднесення слідів до того чи іншого виду, висновок про придатність слідів для ідентифікації може бути зроблений в умовній формі, оскільки питання про придатність сліду може бути вирішено лише у процесі його порівняльного дослідження з відбитками пальців особи, яка підозрюється..

Дослідження слідів ніг у залежності від характеру поставлених питань поділяється на:

- ідентифікаційні;
- неідентифікаційні.

Під час ідентифікації взуття, панчіх, шкарпеток по слідам, які були залишені на місці події суть дослідження зводиться до роздільного аналізу порівняльному вивченню закальних і окремих ознак сліду, оцінки отриманих даних і науково - обґрунтованому формуванню висновку.

До загальних ознак підошви взуття відносять:

- форму і розміри підошви і її частин (підбір, проміжна частина, каблук);
- відсутність або наявність каблука і підбору;
- рельєф підошви і спосіб її кріплення;
- наявність слідів зносу, тріщин, заплат тощо;
- окремі ознаки взутті можуть утворитися в процесі її виробництва або з'явитися внаслідок зносу або ремонту взуття.

До ознак виробничого походження відносяться:

- форма, розмір і розташування на підошви взуття нерівностей;
- положення шляпок цвяхів;
- відстань від переднього зрізку каблука до перших шпильок, цвяхів;
- відстань між цвяхами, шпильками, гвинтами, які служать для скріплення елементів підошви.

Другу групу окремих ознак складають сліди зносу взуття:

- їх розташування, конфігурація і взаєморозташування;
- форма зносу окремих елементів рельєфного малюнка підошви і маркуючи познач;
- відсутність окремих елементів для кріплення підошви (шпильок, цвяхів, гвинтів).

До ознак ремонту взуття відносяться:

- форма і розташування латок, косяків;
- розташування і взаєморозташування цвяхів, шпильок, які використовувались під час ремонту;
- їх розташування відносно зрізку підошви;

- кут, який був утворений зрізом підбору і каблука.

Індивідуальні ознаки має зовсім нове взуття, яке виготовлене по стандарту, у однакових виробничих умовах.

До загальних ознак стопи можна віднести:

- форма і розмір стопи і її частин;
- форма і розмір пальців, аномалії їх розвитку (викривлення стопи);
- наявність мозолів, складок, рубців тощо;
- ампутація окремих частин стопи;
- загальний характер папілярних узорів тощо.

До окремих ознак підошви стопи можна віднести:

- особливості форми і розташування передпальцевої лінії передньої частини плюсни;
- положення пальців стопи відносно один одного;
- конфігурація ампутованих або хворобливо змінених частин стопи;
- розташування і конфігурація мозолів, бородавок, рубців; деталі папілярних узорів тощо.

До загальних ознак панчохи (шкарпеток) відносяться:

- структура тканини;
- наявність пошкоджень;
- латок;
- кількість і товщина ниток на певну площу; розташування і розміри вузлів на витках тощо.

Висновок про індивідуально-конкретну тотожність роблять на підставі сукупності індивідуальних окремих ознак.

Порівняльне експертне вивчення краще всього проводити на безпосередньо на об'єктах, які досліджуються, а по фотографічним знімкам. Під час такого дослідження збігаючи ознаки, можуть бути показані методами суміщення, накладання, а також шляхом побудови геометричних фігур по однойменним деталям, які збігаються зі слідами.

Якщо в процесі дослідження буде встановлений збіг слідів, які підлягають ідентифікації і зразків по загальним ознакам і системі окремих ознак, які утворюють неповторний комплекс, а розбіжності які мають місце обґрунтовано пояснені, експерт може дати категоричний висновок про те, що слід був залишений саме даним взуттям. Якщо буде встановлений збіг загальних і лише деяких конкретних ознак у зв'язку з їх обмеженою кількістю, експерт може зробити висновок, що слід, ймовірно міг бути залишений взуттям, яке представлено на дослідження. Експерт повинен у такому випадку пояснити причину, чому неможливо зробити категоричний висновок. При збігу тільки загальних ознак і відсутності окремих і експерт вказує на певний рівень родової тотожності і неможливість проведення індивідуальної ідентифікації. Родова (групова) ідентифікація доводиться шляхом встановлення збігу загальних ознак. Якщо буде встановлено, що збігаються усі загальні ознаки, але окремі не збігаються, або не збігаються і окремі ознаки, експерт робить висновок про те, що слід який поступив на дослідження був залишений взуттям, яке не представлено на дослідження.

Питання про механізм утворення слідів ніг, які були виявлені на місці події,

про особливість взуття і інші вирішуються, як правило, у результаті ретельного морфологічного вивчення ознак слідів, які були представлені на дослідження. У випадках необхідності проводять відповідні експерименти, кінцевий результат яких, демонструється на фототаблицях поруч з фотознімками слідів – речових доказів.

3.2 Судово-балістична та вибухотехнічна експертизи. Експертиза речовин та матеріалів.

Зброя і боєприпаси, а також предмети зі слідами застосування, зберігання або виготовлення можуть бути речовими доказами за такими кримінальними провадженнями як бандитизм, розбій, вбивство, вимагання, нанесення тілесних ушкоджень, тощо. У процесі розслідування і судового розгляду кримінальних проваджень, вони використовуються для встановлення обставин скоєння злочину, побудови і перевірки версій, для розшуку і викриття винного у скоєнні злочину, а також для правильної кваліфікації розслідуемого злочину, так як по ряду складів злочину (наприклад, розбій) факт застосування вогнепальної зброї є обставиною яка обтяжує провину.

Як правило, всі балістичні об'єкти, які вилучені під час проведення слідчих дій (вогнепальна зброя, окремі її частини зброї, приналежності і предмети зі слідами зберігання в них зброї: кобури, чохла, патрони, кулі, гільзи, металеві, паперові та інші матеріали, з яких виготовляють дріб, пижі, предмети обстановки місця події зі слідами пострілу; прилади для спорядження гільз мисливських патронів, а також інструменти) підлягають експертному дослідженню.

Таке дослідження проводять за допомогою балістичної експертизи, Його проводить експерт-фахівець, який має спеціальні знання в цій галузі. Але кінцевий результат його роботи багато у чому залежить від того наскільки кваліфіковано перед тим спрацював слідчий. Бо саме вони проводять виявлення, фіксацію, вилучення та збереження об'єктів під час проведення слідчих дій, формують питання по вирішенню експертизи, оцінюють висновок експерта.

Визначальною характеристикою вогнепальної зброї є її **вогнепальність**, тобто здатність надавати снаряду кінетичної енергії за рахунок дії порохових газів, що утворюються внаслідок згоряння пороху. Саме цей спосіб приведення снаряда в рух є принциповим і відрізняє вогнепальну зброю від інших технічних засобів ураження. Водночас у криміналістичному та технічному сенсі слід зважати на те, що виштовхування снаряда зі ствола й надання йому значної уражаючої здатності можливе і без процесу горіння. Зокрема, така енергія може створюватися за допомогою стисненого повітря, електромагнітних полів або інших фізичних явищ.

Крім того, у сучасних умовах ураження цілі можливе й без використання матеріального снаряда як такого — шляхом прямого фізичного впливу, наприклад, лазерного, рентгенівського чи нейтронного випромінювання. Однак подібні засоби, попри здатність вражати ціль, належать до інших класів зброї і з позицій криміналістичної класифікації не можуть розглядатися як вогнепальні.

Для того щоб ознака вогнепальності спрацювала зброя повинна складатись з наступних частин:

1. Ствол - сталева пряма трубка з нарізним або гладкоствольним внутрішнім каналом. У нарізному стволі є патронний і кульовий вхід, у гладкоствольному - патронник. У стволі розрізняють казенну, середню та дульну частини. Призначення - напрямок руху (польоту) снаряда з певною швидкістю.

2. Ударно-спусковий механізм - найважливіша частина зброї, що поєднує спусковий та ударний механізми. Основною деталлю ударного механізму є ударник, призначений для розбивання капсуля патрона. Ударнику надається рух бойовою пружиною або ударом курка. Передній кінець ударника називається бойком.

3. Затвор – основна деталь вузла замикання, його призначення – замикати (закривати) казенну частину каналу стволу під час пострілу, надсилати патрон у патронник ствола та витягувати стріляну гільзу.

4. Відбивно-відсіковий механізм видаляє вилучену з патронника гільзу.

5. Прицільний пристрій - пристрій для точної (прицільної) стрільби, його деталі - мушка і прицільний проріз (цілик).

6. Спусковий гачок - пристрій для приведення в дію ударно-спускового механізму.

7. Ложа - деталь ручної стрілецької зброї, що включає приклад та цівку.

8. Приклад - частина ложа чи окрема деталь, що слугує упором зброї під час пострілу.

В саморобній чи кустарній вогнепальній зброї можуть існувати не всі частини але вона все ж таки буде вогнепальною.

Для здійснення пострілу необхідна наявність заряду, який складається з двох обов'язкових компонентів: металюного елемента — вибухової речовини (пороху) та снаряда, яким може бути куля, шріт або картеч. У найпростіших зразках зброї кожен наступний постріл можливий лише після ручного перезаряджання, що зумовлює їх віднесення до однозарядних. На відміну від них, багатозарядна зброя оснащується спеціальними пристроями для розміщення кількох готових зарядів — магазинами, барабанами або стрічками, що істотно підвищує темп стрільби.

За способом перезаряджання вогнепальну зброю прийнято поділяти на неавтоматичну та автоматичну. До неавтоматичної належать зразки, у яких усі операції з перезаряджання виконуються за рахунок м'язової сили людини, зокрема гвинтівки, револьвери, обрізи, саморобна зброя, мисливські рушниці. Автоматичною визнається зброя, в якій процес перезаряджання здійснюється за рахунок енергії порохових газів, що утворюються під час згоряння металюного заряду. Саме до цієї категорії належать автомати, пістолети-кулемети, а також більшість сучасних гвинтівок.

У межах судової балістики основна увага приділяється бойовій ручній вогнепальній зброї, а також кустарним і саморобним зразкам, виготовленим за аналогією з бойовими. Йдеться насамперед про револьвери, пістолети, пістолети-кулемети та автомати, загальні відомості про конструкцію й принципи дії яких мають принципове значення для отримання та інтерпретації балістичної інформації під час розслідування кримінальних правопорушень.

Боеприпаси до вогнепальної зброї являють собою складні технічні вироби, призначені для здійснення пострілу. У процесі пострілу снаряд отримує

спрямований рух у каналі ствола під дією тиску газів, що утворюються внаслідок згоряння металюного заряду, та набуває кінетичної енергії, достатньої для ураження цілі на певній відстані. До основних конструктивних елементів боєприпасів стрілецької вогнепальної зброї належать: снаряд (куля, шріт, картеч), металюний заряд (порох або порохіві суміші), пристрій ініціювання запалення (капсуль чи інший ініціатор), а також конструктивний елемент, який об'єднує всі складові в єдине ціле — гільза або контейнер.

Відсутність хоча б одного з названих елементів унеможлиблює віднесення відповідного об'єкта до категорії боєприпасів вогнепальної стрілецької зброї, що має принципове значення для правильної криміналістичної та правової оцінки вилучених предметів.

Вогнепальна зброя безумовно існує для того щоб провадити з неї постріли – стріляти. **Пострілом** називається викидання (інерційне метання) кулі (поліснаряду) з каналу ствола енергією стиснених газів, що утворюються при згорянні порохового заряду. Постріл являє собою процес дуже швидкого перетворення хімічної енергії пороху спочатку в теплову, а потім у кінетичну енергію. Явище пострілу у правильному та повному розумінні (без дефектів, запинаянь) характеризується наступними особливостями:

- миттєвою швидкістю, яка може складати від 0,001 до 0,06 сек.;
- великим тиском порохових газів у каналі ствола 2500 -3500 кг. на см. кв. (у 2-3 і більше тисячі атмосфер);
- високою температурою згоряння порохових газів - 2500 -3500 С;
- горінням порохового заряду у швидко змінюваному обсязі.

Внаслідок самого проведення пострілу у якості криміналістичних слідів її застосування маємо вистріляні кулі (шротовий заряд), стріляні гільзи, додаткові сліди пострілу. Пропонуємо розглянути певні особливості та закономірності залишення саме слідів від деталей зброї на гільзах та кулях. За часом утворення такі сліди поділяються на три групи:

- 1) сліди, що утворюються при заряджанні;
- 2) сліди, що утворюються в момент пострілу;
- 3) сліди, що виникають при видаленні гільзи зі зброї.

Велика різноманітність видів і зразків ручної вогнепальної зброї, що відрізняються один від одного устроєм, обумовлює й значне розходження в слідах, які залишаються частинами такої зброї на гільзах.

Об'єктами балістичної експертизи є вогнепальна зброя, боєприпаси (гільзи, капсула, пороховий заряд, кулі, а мисливський патрон має пижі і прокладку), сировина та інструменти, які використовуються для виготовлення компонентів боєприпасів, сліди пострілу на переполах і на особі, яка стріляла, елементи речової обстановки місця події, а також відповідні матеріали справи, які містять в собі суттєву для висновку інформацію (протоколи огляду місця події, фотографічні знімки, креслення місця події, висновки судово-медичної експертизи, тощо).

Вогнепальна зброя, яка представляється для судово-балістичного дослідження, буває різних видів, але частіше всього це:

- ручна військова зброя – військові гвинтівки, карабіни, автомати, пістолети, револьвери, пістолети-кулемети;

- зброя цивільного типу, яка призначена для самооборони, револьвери і автоматичні пістолети калібру 7,65; 6,35 і меншого;
- спортивна зброя - малокаліберні гвинтівки, спортивні пістолети, револьвери під малокаліберний патрон калібру 5,6 мм;
- мисливська зброя – рушниці різних систем гладко ствольна і нарізна, гладко нарізна /парадокс/, комбінована з якої можна стріляти як кулями, так і проб"ю;
- кримінальна /атипічна/ зброя; вона поділяється на перероблену і саморобну; перероблена виготовляється злочинцями із стандартної зброї шляхом внесення конструктивних змін, наприклад, укороченням ствола, відокремленням приклада /обріз/, саморобна /атипічна/ зброя найчастіше виготовляється під бойовий або малокаліберний патрон, на вигляд вона часто схожа на стандартну заводську; як правило, вона гладкоствольна, з невеликою дальністю польоту кулі і забійною силою.

Вогнепальна зброя як речовий доказ може бути виявлена безпосередньо на місці події (наприклад, у випадках самогубства, інсценування самогубства, нещасного випадку).

Зброя може бути втрачена, викинута або підкладена злочинцем, може бути схована недалеко від місця події.

При пошуках зброї в районі місця злочину або під час обшуку квартири чи будинку підозрюваного значну допомогу можуть надати пошукові прилади (металопшукачі, магнітні піднімачи), а також службово-розшукові собаки.

У більшості випадків для проведення балістичної експертизи /для ідентифікації зброї, проведення неідентичних досліджень зброї, дослідження слідів пострілу на перепоні і на особі, яка стріляла/ зброя повинна бути представлена експерту на дослідження.

Терміново після виявлення зброї вона повинна бути оглянута. При огляді зброї необхідне суворе дотримуватися правил безпеки не тільки для того, щоб не знищити сліди, але і для того щоб не відбувся випадковий постріл. Після загального огляду зброї в протоколі фіксується: вид зброї, його точне місце розташування, положення затвора, курка, маркувальні позначки, номер, калібр зброї, пошкодження, дефекти, сліди рук, крові, мікрочастин, наявність патрона у патроннику, кількість патронів, відомості про канал ствола /наявність запаху, нарізів, нагару, мастил/. Зброя вилучається і підлягає пакуванню тільки після того, як вона буде розряджена і поставлена на запобіжник. При неможливості вилучити патрон з патронника потрібно або витягнути затвор, або відтягнути його і поставити між ним і патроном прокладку.

Перед пакуванням зброї на його дульний зріз потрібно надіти ковпачок з чистого паперу, обв'язавши його навколо ствола ниткою. Стволи мисливської зброї обгортаються папером з двох боків.

При наявності на зброї слідів рук, мікрочастин вона пакується по правилам, які забезпечують збереження слідів /наприклад, картонну коробку з використаним прокладок/.

У інших випадках зброя пакується у щільний папір, її опечатують і роблять відповідний надпис. Обов'язково вказують на наявність патрона у патроннику, магазин і затвор потрібно пакувати окремо.

Вогнепальну зброю на експертизу слід направляти нарочним, а не пересилати поштою, оскільки останнє заборонено.

Боєприпаси до вогнепальної зброї, як об'єкт балістичної експертизи.

Під час обшуку слід приймати міри до виявлення і вилучення: споряджених патронів як заводського виробництва, так і саморобних, усіх компонентів патронів, з яких вони споряджені /куль, гільз, дріб, картеч, капсулі, пижі, прокладки/; матеріалів, які могли бути використані для виготовлення компонентів патронів, зокрема повстину, картону, паперу.

Стріляні кулі, картеч, дріб гільзи як об'єкти балістичної експертизи містять в собі суттєву інформацію про конкретний екземпляр зброї. Під час огляду місця події необхідно прийняти міри до виявлення всіх перерахованих об'єктів.

Виявлення, на місці події пов'язано з значними труднощами. Під час розшуку куль слід враховувати:

- від зброї її місцезнаходження /якщо вона виявлена на місці події/;
- показання про факт пострілу, їх кількість, напрям, інтервал між пострілами;
- дані про зовнішній огляд трупа /положення трупа, направлення каналу/;
- місцезнаходження гільз і інші ознаки, які дозволяють встановити місцезнаходження стрілку.

Під час вилучення куль, дробі, картечі із перепон потрібно проявляти максимальну обережність, щоб не спричинити їм механічних пошкоджень. Якщо куль декілька, то вони позначаються порядковими номерами в момент виявлення, під тими номерами фотографуються, списуються і вилучаються. При пакуванні кулі загортаються у папір /кожна окремо/ і кладуть у маленькі коробочки або пробірки, на коробки прикріплюють бирки з пояснювальним надписом, підписом слідчого і понятих. Коробки опечатуються.

Якщо на кулі є сліди будь-якої речовини, її не видаляють. Гільзи на місці події частіше всього залишаються при стрільбі з автоматичних пістолетів. Якщо постріли були здійснені з неавтоматичної зброї, то гільзи можуть залишитися на місці події лише у випадку коли зброю перезаряджали. У більшості моделей автоматичної зброї гільзи викидаються вправо і назад під кутом від 60 до 180 градусів на відстань до 4,5м. Гільзи, які виявлені на місці події, фотографуються визначають їх точне місце знаходження по відношенню до двох постійних орієнтирів, описують у протоколі огляду. Під час опису повинні бути зафіксовані наступні данні: вид гільзи, форма корпусу, колір і вид матеріалу, розміри, маркуючі позначки, колір металу капсуля, способів кріплення куль гільз, наявність порохового нагару, незгорівших порошинок, слідів бойка. Інших слідів, дефектів гільзи.

Для збереження незгорівшого пороху і запаху згорівшого пороху, дульце гільзи слід закрити куском вати.

Гільзи, якщо на них немає відбитків пальців, і кулі, якщо потрібно досліджувати частини, які можуть бути на них, можна промити бензином і водою, обтерти і змастити їх нейтральним мастилом для зброї. Усі речові докази складають у ящик, куди треба покласти і опис предметів, які відправляється на дослідження.

Сліди пострілу як об'єкти балістичної експертизи досить різноманітні. Сліди

пострілу в зброї – це в основному нагар від пострілу, які можна виявити в каналі ствола, на передній частині затвора і деяких інших частинах. Для проведення балістичної експертизи нагар від пострілу із зброї вилучати непотрібно. Відразу після виявлення зброї її потрібно направити на експертизу.

На перепонах розрізняють сліди пострілу двох видів:

- основні – сліди контактної дії снаряду зброї /кулі, картечі дробі/ у вигляді пробойн, вм'ятини;

- додаткові - сліди дії додаткових факторів пострілу; сліди кіптяви, опалення, проникання незгорілих порошинок, частинок змазки і капсульного складу, відбиток дульного зрізу зброї /штанцмарка/. Пижі, прокладки і тампони з слідами нагару вкладають до конвертів і заклеюють.

Тверді об'єкти, на яких збереглися сліди близького пострілу, підлягають особливо обережному поводженню під час вилучення та пакування. Їх розміщують у коробках або ящиках таким чином, щоб кіптява, незгорілі порошинки чи інші продукти пострілу не контактували зі стінками упаковки й не пошкоджувалися під час транспортування.

Поверхню предмета зі слідами доцільно накривати чистою білою тканиною, краї якої обережно закріплюють безпосередньо на об'єкті. Такий прийом дозволяє зберегти первісний стан слідів і водночас запобігає їх випадковому стиранню. Будь-які дії з очищення, струшування, частого загортання чи розгортання об'єктів без нагальної потреби є неприпустимими, оскільки можуть призвести до безповоротної втрати криміналістично значущої інформації.

Осколки битого скла, виявлені поза рамами, підлягають індивідуальному маркуванню: їх нумерують, зазначають внутрішній і зовнішній боки, після чого ретельно та надійно упаковують. Якщо ж скло з пробою збереглося в рамі, воно вилучається разом із нею, що забезпечує збереження просторового положення та характеру пошкодження для подальшого експертного дослідження.

Незгорівши порошинки можна зібрати у пробірку або відкопіювати на дактоплівку, відкладення кіптяви, якщо її не можна вилучити разом з предметом, можна відкопіювати на липучий шар плівки, або зробити соскоб і покласти його у пробірку.

Сирий одяг і інші вологі предмети з вогнепальним пошкодженням перед пакуванням просушують.

На всіх об'єктах зі слідами пострілу необхідно зробити пояснювальний надпис, в якому вказати, у якому положенні знаходився об'єкт до вилучення з місця події /верх, низ, ліва сторона тощо/.

Упаковані об'єкти опечатуються печаткою слідчого, на упаковці або прикріпленою до неї бірці необхідно зробити напис: що, де, коли і ким виявлено. Дані про упаковку відмічаються у протоколі огляду.

Зразки для порівняння як об'єкти балістичної експертизи необхідні при провадженні ідентифікаційних досліджень. Від їх якості у великій мірі залежить успіх ідентифікації.

Слід мати на увазі, що моделювати постріл на місці події – у чому і полягає основний зміст експериментальної стрільби при провадженні балістичних експертиз – досить складно. У зв'язку з цим бажано у розпорядження експерта завжди представляти зброю і боєприпаси до неї, які застосовувалися на місці

події, щоб експерт міг сам провести експеримент з додержанням вимог методик дослідження. Лише у окремих випадках, коли зброя не може бути відправлена на експертизу, зразки для порівняння отримує слідчий, але при обов'язковій участі спеціаліста у галузі судової балістики /або експерта, якому доручено провести дослідження.

Обстановка місця події як об'єкт балістичної експертизи повинна бути піддана ретельному слідчому огляду, якщо планується призначення експертизи для вирішення питання про обставини, які пов'язані з пострілом. У огляді повинен приймати участь експерт, який іноді сам проводить огляд у присутності слідчого на підставі постанови про призначення балістичної експертизи. При необхідності експерт на місці проводить експерименти /відстріли тощо/.

Інші матеріали як об'єкт балістичної експертизи – це насамперед всього матеріали наступного огляду місця події /протоколи, креслення, фототаблиці/, висновки судово-медичних експертів по дослідженню трупа або огляд пораненого.

У багатьох випадках можливості балістичної експертизи і достовірність їх висновків залежить від того, наскільки певно і ретельно був проведений огляд місця події.

У завдання такого огляду входить виявлення і вилучення речових доказів застосування речових доказів /стріляних куль, картечі, дробі, гільз, пижів, різних слідів пострілу/. Дуже важливо, щоб у ході огляду точно фіксувалася уся обстановка місця події, конкретні предмети, які підлягають експертному дослідженню, у тому числі і місце їх виявлення. У зв'язку з цим бажано, щоб при огляді місця подій приймав участь спеціаліст, який має знання судової балістики. З метою найбільш точного і всебічного з'ясування обставин, які пов'язані з пострілами, спеціаліста доцільно залучати при проведенні інших слідчих дій - отриманні зразків для порівняльного дослідження, проведення обшуку у обвинуваченого, а іноді і під час допиту.

У постанові про призначення балістичної експертизи бажане повідомляти про обставини справи, які мають відношення до предмету експертизи:

- дані про подію злочину, яку дозволяють експерту з'ясувати питання, які йому поставлені, зрозуміти значення висновків для справ ви і виконувати експертизу ініціативно;

- відомості які допоможуть експерту будувати обґрунтовані гіпотези про обставини, які пов'язані пострілами на місці події, зброї, які застосовувались боєприпаси і вибрати у зв'язку з цим оптимальну методику дослідження;

- дані про обставини які полегшують правильну експертну оцінку результатів проведеного дослідження, наприклад при порівняльному дослідженні боєприпасів;

- відомості про джерела їх придбання і умовах збереження, при дослідженні слідів пострілу;

- дані про зброю і боєприпаси, які застосовувалися, при ідентифікації зброї стріляних куль і гільз;

- про умови збереження зброї, при її ремонті і проведення з неї стрільби.

Проведенню балістичної експертизи передують попередньо дослідження об'єктів, які були виявлені під час огляду місця події або стримані під час інших

слідчих дій.

Найбільш ефективно провести дослідження на місці події слідів вогнепальної зброї може спеціаліст у галузі судової балістики, якого і потрібно залучати до таких проваджень.

У процесі попереднього дослідження виявленої на місці події снаряда визначають його відносність до боєприпасів, встановлюють його вид.

По кулям і гільзам, які вистріляні з нарізної зброї, можна визначити її систему, модель; зразок, спосіб його виготовлення. По слідам на гільзі від гладкоствольної мисливської зброї встановлюють вид снаряда /дріб, картеч, куля/, номер дробі. По слідам на дробі можна визначити спосіб її виготовлення.

Велике значення має дослідження пижів і прокладок, особливо якщо вони саморобного виготовлення. У таких випадках можна отримати важливу інформацію для розшуку злочинця по почерку, виду матеріалу який використовувався. По слідам на перешкоді визначають характер пошкоджень, вид боєприпасів, які застосовувалися, калібр зброї, напрям стрільби. Дистанція пострілу може бути визначена на підставі вивчення параметрів розсіювання дробі, по слідам близького пострілу, по встановленому місцю знаходження особи яка стріляла. Все це буде сприяти розкриттю злочину по гарячим слідам, пошуку зброї, яка використовувалася під час скоєння злочину, встановлення і затримання злочинця.

Таким чином, підводячи підсумки по другому питанню можна зробити висновки, що майбутній спеціаліст /слідчий/ повинен добре знати перелік можливих об'єктів балістичної експертизи, це дозволить йому визначити їх серед інших речових доказів виявлених на місці події, вчасно призначити експертизу і стримати інформацію, яка необхідна для розкриття злочину.

Знання об'єктів балістичної експертизи дозволить слідчому правильно зорієнтуватися під час огляду місця події і підготовці до призначення експертизи, суворе дотримуватися правил поведінки з об'єктами під час їх виявлення. Фіксування, вилучення, прийняти необхідні міри для їх збереження.

Методика балістичної експертизи є сукупністю спеціальних методів, прийомів і засобів для вирішення питань. Перелік методів, які використовує балістична експерта, досить широкий. Це можуть бути мікроскопічні і фотографічні методи дослідження, методи хімічного, емісійного, спектрального, нейтронно-активаційного аналізу.

Методики балістичної експертизи розрізняють у залежності від того пов'язана вона з ідентифікаційними або з неідентифікаційними дослідженнями.

Ідентифікаційне дослідження зброї – це процес послідовного вивчення загальних і окремих ознак порівняльного синтетичного дослідження і оцінки отриманого результату.

Загальні ознаки, які відображають властивості об'єктів, вказують на вид, систему, модель вогнепальної зброї. До загальних ознак, які відображають конструктивні особливості патронів, відносять, наприклад, форму, матеріал гільзи, з якого вона виготовлена, спосіб кріплення кулі у гільзи. Форма кулі, наявність оболонки: і її матеріал, маркірувальні позначки крім конструктивних особливостей патронів, гільзи, кулі характеризуються певними технічними даними, які теж використовуються у якості ознак для вирішення питання про вид,

систему, модель зброї. До таких даних відносяться довжина, вага патрона, гільзи, кулі, діаметр корпусу і шляпки гільзи, внутрішній діаметр дульця, діаметр кулі, довжина її хвостової частини.

Вирішення питання про вид, систему, модель і зразок зброї проводиться на підставі систематизованих довідників, які містять відомості про зброю, конструктивні особливості і технічні дані боєприпасів, видів, форми інших особливості слідів частин зброї, які утворюються на стріляних гільзах і кулях.

Вивчення окремих ознак в слідах на кулях і гільзах проводиться у випадках, коли стоїть питання про ототожнення зброї, стріляним гільзам і кулям. У практиці зустрічаються два варіанта ототожнення зброї по гільзам і кулям:

- ототожнення по кулям і гільзам, коли зброя відсутня;
- ототожнення по кулям і гільзам при наявності зброї.

У першому випадку необхідність ототожнення виникає, якщо стріляні гільзи або кулі виявлені в різних місцях, але є підстави вважати, що вони вистріляні з однієї зброї, хоча на момент провадження експертизи зброя не була знайдена.

Висновок про наявність або відсутність тотожності засновується на даних, які отримані в результаті порівняльного дослідження слідів на кулях і гільзах. Перед порівняльним дослідженням проводиться експериментальна стрільба, у процесі якої отримують зразки куль і гільз, які необхідні для порівняння. До експериментальної стрільби пред'являють певні вимоги, одна з яких полягає у тому, що її слід проводити патронами з тої партії, які застосовувались під час стрільби на місці події.

Процес ідентифікаційного дослідження завершується оцінкою результатів порівняльного дослідження. Висновок про наявність тотожності констатується при збігу системи загальних і окремих ознак. Збіжності повинні складати комплекс у вигляді унікального сполучення трас, неповторного у слідах на будь-якій іншій кулі, яка вистріляна із зброї тієї самої системи, зразка і моделі.

Висновок про відсутність тотожності може бути зроблений у випадках різниці:

- а/ загальних ознак, які відображають конструкцію зброї;
- б/ окремих ознак, які полягають у суттєву не збіжність особливостей мікрорельєфу слідів на кулях і гільзах.

Дослідження складових спорядження мисливських боєприпасів спрямоване на з'ясування того, чи мають виявлені на місці події дробини, картеч, прокладки та пижі спільне походження з елементами патронів, вилучених у підозрюваних осіб. По суті, йдеться про встановлення, чи належать ці компоненти до однієї маси (єдиного цілого) за сукупністю ознак способу виготовлення, застосованої технології та умов зберігання.

Реалізація такого завдання ґрунтується на поєднанні класичних методів судової балістики з сучасними інструментальними дослідженнями. Залежно від ситуації використовують емісійний спектральний аналіз, інфрачервону спектрометрію, рентгеноструктурний аналіз та інші фізико-хімічні методи, які дозволяють отримати об'єктивні дані про матеріал і властивості досліджуваних об'єктів.

Порівняльне дослідження дробі та картечі інколи завершується вже на початковому етапі. Це відбувається у випадках, коли виявляється різний спосіб виготовлення або, навпаки, встановлюється тотожність інструментів, за допомогою яких ці елементи були сформовані. Такі результати самі по собі мають важливе доказове значення.

Якщо ж з'ясовано, що спосіб виготовлення дробі чи картечі, вилучених у підозрюваного, збігається зі способом виготовлення елементів, знайдених у тілі потерпілого або на місці події, дослідження, як правило, поглиблюється. На цьому етапі експерт-баліст переходить до встановлення якісного складу металу, а згодом — до визначення кількісних характеристик хімічних елементів, що входять до його складу. Саме ці показники дозволяють зробити обґрунтований висновок про спільне або різне походження порівнюваних об'єктів.

Під час дослідження пижів основна увага зазвичай зосереджується на з'ясуванні того, чи є вони однаковими або різними за видом матеріалу, способом виготовлення та іншими істотними ознаками. Кінцевою метою такого аналізу є встановлення єдиного джерела походження та підтвердження або заперечення належності цих елементів до однієї маси, що має суттєве значення для реконструкції події та оцінки доказів у кримінальному провадженні.

Прокладки на порох і дріб можуть бути виготовлені заводським і кустарним способом. На заводі прокладки вирубують штампом, в кустарних умовах їх вирубують або вирізують. Спосіб їх виготовлення визначають шляхом вивчення морфологічних ознак.

В результаті дослідження прокладок на дріб і порох, а також інших компонентів спорядження /дробі, пижів/ можна визначити не тільки способом спорядження патрона, а також належність боєприпасів, які підлягають порівнянню, до єдиної маси. Так, якщо встановлено, що прокладки, які виявлені на місці події, і прокладки на дріб в патронах, які вилучені у підозрюваного, виготовлені кустарним способом з матеріалу одного виду (наприклад, обкладинки книжок), цього цілком достатньо для ствердження того, що об'єкти, які підлягають порівнянню відносяться до однієї маси або єдиного джерела походження.

На дробових прокладках часто зберігаються відбитки дробу, картечі, на прокладках для пороху – продукти його горіння. Відбитки дозволяють встановити вид снаряду /дріб, картеч/, його номер, а продукти горіння порохового заряду виду пороху (димний, бездимний). Цей вид дослідження проводять хімічним методом.

Неідентифікаційні дослідження спрямовані на вивчення властивостей зброї, слідів події на різних предметах, боєприпасах, обстановці місця події. Досить часто експерту-балісту потрібно визначити вогнепальної зброї і в зв'язку з цим придатність її до стрільби можливість пострілу з зброї без натиску на спусковий гачок, наявність несправності, яка перешкоджає нормальній стрільбі тощо.

Вирішення цих завдань ґрунтується на всебічних військово-технічних знаннях експертів матеріальної частини принципів будови і взаємодії деталі і механізмів бойової, мисливської і спортивної зброї.

Вивчення основних деталей і механізму вогнепальної зброї проводиться в певній послідовності, (з початку оглядають рухомі частини і перевіряють їх роботу, потім проводять неповну розборку, досліджують ствол, ударно-спусковий механізм, а також механізм подання патронів і вилучення стріляних гільз).

Нерідко органи слідства, суд ставлять питання про можливість пострілу без натискання на спусковий гачок. Це завдання, як правило, вирішується одночасно з визначенням технічної справності зброї. Такі постріли можуть відбутися при наявності певних дефектів або конструктивних недоліків самої зброї. Наприклад, у випадку несправності ударно-спускового механізму, спрацювання шептала, курок неміцно утримується на бойовому зводі і при струшуванні зброї /удар по стволу, чи при падінні її з висоти/ відбувається зрив курка з бойового зводу і постріл. Технічна справність зброї в криміналістичній практиці визначається станом деталей і механізму, які безпосередньо пов'язані з виконанням пострілу, при визначенні придатності зброї до стрільби можуть бути виявлені несправності, які не перешкоджають провадженню пострілу, і несправності, які перешкоджають цьому.

У першому випадку зброю признають придатною для стрільби, у другому – непридатною. Наприклад, придатна для стрільби буде зброя, у якої відсутні прицільні пристосування, накладка рукоятки магазину тощо. При наявності таких дефектів у висновку експерта вказується, що ці несправності не перешкоджають пострілу і тому зброя є придатна для стрільби. В окремих випадках можливо провадження пострілу з непридатної до стрільби зброї якимось незвичним способом. Про можливість і умови провадження пострілу вказується у висновку експерта.

Висновок про відносність досліджуемого предмету до вогнепальної зброї можна зробити при наявності у нього трьох складових частин: ствола, деталей, які закривають і механізму які запалює, вибухову речовину. Для визначення ступені небезпеки зброї для здоров'я і життя людини, у висновку експерта вказується пробивна здатність снаряду.

Дослідження слідів пострілу дозволяє встановити природу утворення пошкоджень на одязі потерпілого і на предметах, які входять в обстановку місця події, дистанцію і напрям пострілу, послідовність нанесення вогнепальних пошкоджень, кількість пострілів.

Можливість визначення дистанції пострілу з нарізної вогнепальної зброї практично обмежена: максимальна відстань на якій вдається виявити частини металу для карабіна СКС складає 250-300 см, для автомата АК 150-200 см., для малокаліберної гвинтівки 150-200 см. Визначення дистанції пострілу з мисливської гладкоствольної зброї проводиться по розміру /діаметру/ осипі дробі. Розсіювання дробового снаряду починається з 200 см. Чим далі воно від дульного зрізу зброї тим воно збільшується і на дистанції 35 м осип дробі дорівнює 1 м. Збільшення діаметру осипу знаходиться у прямій залежності від відстані.

Направлення і місце, звідки відбувся постріл з нарізної вогнепальної зброї встановлюється у випадках, коли є відомості про траєкторію польоту кулі. Траєкторію польоту можна визначити по напрямку вогнестрільного каналу на перепоні, по пробойнам на перепонах, які знаходяться на певній відстані однієї від другої, ці дані дозволяють визначити також кут зустрічі снаряда у перепоні. На коротких дистанціях при наявності двох пошкоджень напрям і місце пострілу можна встановити методом візування.

Без знання загальних положень методики експертизи не можливо дати

об'єктивну оцінку висновку експерта.

У кримінальних провадженнях, пов'язаних із використанням вогнепальної зброї, одну з ключових ролей відіграє балістична експертиза. Саме вона дозволяє перевести окремі матеріальні ознаки пострілу та зброї у площину доказової інформації, зрозумілої для слідства і суду.

Результати балістичної експертизи мають істотне значення для кримінально-правової оцінки події. Вони дають змогу з'ясувати, що саме мало місце: умисне чи необережне позбавлення життя, самогубство, спричинення тілесних ушкоджень або нещасний випадок. Крім того, за допомогою таких досліджень встановлюються умови та обставини, які сприяли настанню злочинного результату чи виникненню нещасного випадку із застосуванням вогнепальної зброї.

Предметом балістичної експертизи є ототожнення вогнепальної зброї за слідами, що залишаються на кулях, дробі, картечі, гільзах та елементах спорядження боєприпасів, а також встановлення обставин пострілу. Йдеться, зокрема, про стан зброї, давність і дистанцію пострілу, положення та можливе місце особи, яка стріляла. Усі ці відомості встановлюються з використанням спеціальних наукових знань у галузі судової балістики та криміналістичної техніки. Під час досліджень експерти-балісти застосовують методи і технічні засоби, запозичені з військових і природничо-технічних наук, враховуючи закономірності пострілу та дії вогнепальної зброї.

Балістична експертиза охоплює як ідентифікаційні, так і неідентифікаційні дослідження вогнепальної зброї, боєприпасів, а також слідів пострілу — як на різних перешкодах, так і на особі, яка здійснювала стрільбу.

До ідентифікаційних досліджень належать насамперед завдання, спрямовані на встановлення приналежності зброї. Зокрема, визначається видова (групова) належність вогнепальної зброї — її система, модель або зразок — за стріляними кулями та гільзами. Окремо з'ясовується, чи не були куля або гільза випущені зі саморобної, переробленої чи значно зношеної зброї. Найбільш складним і водночас найбільш значущим є індивідуальне ототожнення, тобто встановлення конкретного екземпляра зброї, з якої були здійснені постріли кулями, дробом або картечю, представленими як речові докази.

Для вирішення завдань видової або групової ідентифікації перед експертом можуть ставитися питання про те, з якої системи, моделі чи зразка зброї стріляна гільза, виявлена на місці події; чи не була куля або гільза випущена із саморобної чи переробленої зброї; чи не походить куля з обріза; чи не здійснено постріл зі зброї, переробленої під використаний патрон; чи не була куля випущена зі ствола зі значним зношенням каналу.

Питання індивідуального ототожнення формулюються більш конкретно. Вони можуть стосуватися того, чи не були гільзи, знайдені на різних місцях подій, стріляні з однієї і тієї ж зброї; чи не походять кулі, вилучені в різних кримінальних провадженнях, з одного екземпляра зброї; чи не стріляні гільзи або кулі з конкретного зразка вогнепальної зброї із зазначенням її виду, номера та обставин вилучення. Аналогічні питання ставляться і щодо картечі або дробу, випущених із конкретної рушниці.

Неідентифікаційні балістичні дослідження, попри їх різноманітність, зосереджені на вивченні матеріальної частини вогнепальної зброї. У межах таких досліджень з'ясовується, чи належить конкретний предмет до категорії вогнепальної зброї, який його технічний стан і бойові властивості, чи можливий постріл без натискання на спусковий гачок. Також встановлюється спосіб виготовлення зброї, наявні або змінені маркувальні позначення, а у відповідних випадках — причини руйнування або розриву ствола.

Питання про віднесення предмета до вогнепальної зброї зазвичай виникає у справах, де особа притягується до кримінальної відповідальності за незаконне носіння, зберігання, придбання, виготовлення чи збут вогнепальної або холодної зброї, боєприпасів та вибухових речовин. У таких ситуаціях саме балістична експертиза дає об'єктивну основу для правильної правової кваліфікації дій і прийняття обґрунтованого процесуального рішення.

При цьому слідчі іноді неправильно сформулюють питання, які підлягають експертному вирішенню. Наприклад «чи підпадає вогнепальна зброя /або предмет/, яка вилучена у підозрюваного, під дію ст. 263 КК України». Якщо експерт відповідає на таке питання, він виходить за межі своєї компетенції. У таких випадках питання слід формулювати так: чи є представлений на експертизу предмет вогнепальною зброєю. Тому питання про відносність предмета до вогнепальної зброї виникає при вилученні саморобної зброї правомірно поставити додаткове питання: по зразку якої зброї виготовлена дана саморобна зброя та які її боеві якості.

Балістичною експертизою вирішуються наступні питання, які стосуються технічного стану вогнепальної зброї:

- чи справна зброя, яка представлена на дослідження;
- чи можна з даної зброї вести систематичну стрільбу;
- чи можна з даної зброї зробити постріл;
- чи справна зброя, яка представлена на дослідження, а якщо несправна, то у - чому причина і як вона може бути усунена;

Коли потрібно визначити, що за зброя знайдена або вилучена, перед експертом ставлять питання про її характеристику:

- заводським, кустарним або саморобним способом виготовлена дана зброя;
- якщо зброя заводського виготовлення, то яка її система, модель, зразок;
- якщо зброя саморобна, то які заводські деталі використані при її виготовленні;
- з яких матеріалів і за допомогою якого обладнання виготовлена саморобна зброя;

- чи не перероблялася дана зброя під будь-які не штатні для неї патрони; якщо перероблялася, то під які само.

Відносно бойових якостей вогнепальної зброї ставлять наступні основні питання:

- яка пробивна дія даної зброї;
- яка максимальна дальність польоту снаряду з даної зброї;
- яка максимальна дальність забійної сили дії зброї;
- яка максимальна дальність прицільної стрільби зі зброї, яка представлена на експертизу;

- яка максимальна швидкострільність даної зброї.

Часто експертам-балістам пропонують визначити, чи не був досліджений постріл довільним. Під цим терміном розуміють постріл який відбувся поза волею особи, у руках якого знаходилася зброя. Можливість довільного пострілу часто обумовлена наявністю несправності. Цей термін не досить вдалий. Справа в тому, що технічний стан зброї – його несправності можуть бути відомі власнику зброї і він може їх умисно використати для пострілу без натискання на спусковий гачок. При таких умовах термін «довільний», «випадковий» може ввести в оману органи слідства.

Експерт, досліджує технічний стан зброї, визначає об'єктивну можливість пострілу без натискання на спусковий гачок, а чи був постріл довільний чи не довільний, встановлюється слідчим або судом.

У таких випадках необхідно говорити не про довільний постріл, а про постріл без натиску на спусковий гачок.

Питання у таких випадках слід формулювати так:

- чи можливий постріл з даної зброї при певних умовах /вказати яких/;
- чи можливий постріл з даної зброї без натиску на спусковий гачок.

З інших питань, які можуть бути вирішені на підставі неідентифікаційних досліджень зброї, необхідно вказати наступні:

- яка причина деформації ствола зброї, яка була представлена на дослідження;
- який зміст і значення знищених маркувальних позначок на зброї.

Ідентифікаційне дослідження боєприпасів їх зброї до вогнепальної зброї полягає у їх порівняльному дослідженні мета якого – встановити наявність /відсутність певного зв'язку між боєприпасами, які вилучені у якості речових доказів /наприклад, на міст події/, і боєприпасами, матеріалами які виявлені у обвинувачених, які вони використовували для виготовлення і спорядження патронів.

При дослідженні боєприпасів до вогнепальної зброї перед експертом можуть бути поставлені наступні питання:

- на одному чи різних заводах були виготовлені патрони, які представлені на експертизу, чи співпадає рік їх випуску і номер партії.

На одному чи різних заводах виготовлені картеч і дріб представлені на дослідження і чи відносяться вони до однієї партії;

- чи не складали раніше картеч і дріб, які представлені на дослідження, одне ціле при їх саморобному спорядженні та зберіганні;

- чи не спороджувався патрон, який був вилучений на місці події, інструментом, який був вилучений у підозрюваного;

- на одному чи різних підприємствах були виготовлені прокладки, які підлягають порівнянню, чи не відносяться вони до однієї партії;

- за допомогою одного чи різних інструментів були вироблені саморобні войлочні пижі, які представлені на експертизу і чи не вироблені вони з одного і того ж матеріалу;

- з чого вироблений паперовий пиж /або прокладка/, який був виявлений на місці події.

До ідентифікаційних досліджень боєприпасів відносяться порівняння

стріляних куль і гільз по слідам, шляхом їх з'єднання у патроні, завдяки якому вирішується питання, одному чи різним патронам належать стріляна куля і гільза, які речовими доказами в провадженні неідентифікаційне дослідження боєприпасів полягають у вивченні їх матеріальної частини на підставі якого вирішуються такі питання, як при ідентифікаційних дослідженнях або при видової, групової ідентифікації вогнепальної зброї, а саме:

- чи придатні дані патрони для стрільби;
- до якого зразку відноситься патрон, з якої зброї він може бути використаний для проведення пострілу;
- до якого зразку патронів відноситься дана гільза;
- до якого зразку патронів відноситься вистріляна куля;
- якщо куля спеціальна, то до якої різновидності вона відноситься, які особливості її дії при попаданні у перешкоду;
- який калібр і зразок стріляної з рушниці кулі;
- який номер дробі, яка була вилучена на місці події;
- до якого калібру патрона відноситься пиж /прокладка/ фабричного виготовлення, які були виявлені на місці події;
- заводським чи саморобним способом були виготовлені кулі, які представлені на дослідження;
- яким способом виготовлена саморобна куля, дріб, картеч, які представлені на експертизу.

Балістичні дослідження слідів пострілу на перешкодах проводяться для встановлення різних обставин, які пов'язані з пострілом: кількість пострілів, їх черговість, спрямованість, дистанція, місце з якого був зроблений постріл, можливість провадження пострілу самим потерпілим, а також використання для пострілу боєприпасів і вогнепальної зброї.

До компетенції експерта-баліста входить дослідження слідів пострілу на предметах /одяг потерпілого і предметах, які входять у обстановку місця події/.

Дослідження слідів пострілу безпосередньо на тілі потерпілого проводиться судовим медиком. Якщо пошкодження на одязі і тілі потерпілого складають єдине ціле, то призначається комплексна судово-медична експертиза.

У зв'язку з дослідженням пострілів на перешкоді експерту-балісту можна поставити наступні питання:

- чи є пошкодження на перешкоді /вказати яке саме/ вогнепальним;
- скільки пострілів було проведено на місці події;
- яка кількість пострілів спричинила пошкодження одягу потерпілого;
- у якій послідовності було спричинено вогнепальні пошкодження одягу, який був представлений на експертизу;
- яке пошкодження одягу було спричинено першим пострілом, а які наступними;
- у який послідовності були нанесені вогнепальні пошкодження предметам обставин місця події;
- з якого боку одягу іншого предмету знаходиться вхідний, а з якого – вихідний отвір вогнепального пошкодження;
- під яким кутом до площини перешкоди нанесено вогнепальне пошкодження;

- з якої відстані був зроблений постріл, що спричинив пошкодження одягу /або предмету/;

- чи міг потерпілий сам спричинити собі вогнепальне пошкодження з даної зброї /вказати, саме якої/;

- з якого місця був проведений постріл, який спричинив дане пошкодження /вказати, яке саме/;

- яким порохом і капсулем, був споряджений патрон постріл з якого, спричинив дане пошкодження;

- зброя якого виду, системи, моделі, зразка була використана для спричинення, даного вогнепального пошкодження.

Дослідження слідів пострілу у зброї зводиться до вивчення нагару пострілу у каналі ствола зброї і на деяких інших частинах.

Шляхом дослідження нагару пострілу у каналі ствола зброї вирішують наступні питання:

- до або після чистки і змащування зброї зроблений останній постріл;

- яким порохом і капсулем споряджений патрон, з якого зроблений останній постріл;

- яким снарядом зроблений останній постріл, чи то куля у оболонці /оболонка з якого матеріалу/, або суцільна свинцева куля /картеч, дріб/;

Іноді наступні питання ставлять про абсолютну давність пострілу, але на сучасному етапі такі питання не вирішуються.

За допомогою балістичної експертизи слідів пострілу з'ясовуються питання щодо особи, яка стріляла. Так, можуть вирішуватися наступні питання:

- чи є на тілі, руці певної особи /вказати його прізвище, ім'я, по батькові сліди пострілу/;

- якщо такі сліди мають місце, то як давно був проведений постріл;

- якщо є сліди пострілу, то якими боеприпасами був споряджений патрон;

- чи не є даних, виходячи зі слідів на особі яка стріляла, які вказують на видову систему /модель, зразок/ зброї, яка була застосована: якщо такі сліди є, то який вид і система /модель, зразок/ цієї зброї.

Виходячи із характеру питань, які ми зараз розглянули, видно, що експерт-баліст повинен добре розумітися не тільки на криміналістичній техніці, а й у військове-технічних дисциплінах, таких як матеріальна частина, конструювання вогнепальної зброї, зовнішня і внутрішня балістика.

Підводячи підсумки по цьому питанню потрібно вказати, що процес проведення експертного дослідження закінчиться і оформляється висновком експерта, висновок експерта підлягає оцінці слідчого так само, як і інші докази, які передбачені КПК України. Під час оцінки висновку суттєве значення можуть мати слідуючі питання:

- чи відома слідчому досягнення науки і техніки у галузі судової балістики;

- чи є правильними у науково-фактичному відношенні положення, якими керувався експерт;

- чи всі вони були застосовані під час дослідження.

Криміналістичне вибухознавство є спеціалізованим розділом криміналістичної техніки, який зосереджується на вивченні вибухових речовин, вибухових пристроїв і слідів їх дії. У межах цього напряму розробляються науково

обґрунтовані способи та засоби виявлення, безпечного вилучення й дослідження як самих вибухових об'єктів, так і пошкоджених ними предметів з метою відтворення обставин події, що розслідується. Для слідства такі дослідження мають принципове значення, адже саме вони дозволяють «прочитати» механізм вибуху за матеріальними наслідками.

Кримінальні вибухи за своєю суттю є особливо небезпечними діяннями, що здійснюються шляхом цілеспрямованого, заздалегідь підготовленого застосування вибухових речовин або пристроїв. Мотиви таких дій можуть бути різними — корисливими, помстою, залякуванням чи іншими, однак їх спільною рисою є використання руйнівної енергії вибуху для заподіяння фізичної, моральної або майнової шкоди, а в окремих випадках — для позбавлення життя людей чи знищення майна.

З огляду на характер вини та обставини події кримінальні вибухи доцільно поділяти на дві основні групи. До першої належать умисні вибухи, коли вибухові речовини або пристрої свідомо застосовуються як засіб вчинення злочину. Друга група охоплює вибухи, що сталися з необережності, коли особа порушує встановлені правила зберігання, транспортування або використання вибухових матеріалів, що призводить до тяжких наслідків.

Підготовка та реалізація злочину із застосуванням вибухового пристрою, як правило, відбувається поетапно. Спочатку здійснюється вибір об'єкта майбутнього посягання та вивчення його особливостей — будівлі, приміщення або ділянки місцевості. Далі визначається тип вибухового пристрою, його конструкція і потужність заряду. Наступними кроками стають виготовлення або придбання необхідних компонентів, перевірка працездатності пристрою чи окремих його елементів, доставка до місця запланованого вибуху та приведення його у бойовий стан. Завершальними стадіями є ініціювання вибуху, приховування слідів участі у злочині, а інколи — підбір посередників або виконавців.

На стадії підготовки злочинець зазвичай намагається замаскувати як сам вибух, так і свою причетність до нього. Найчастіше вибухи маскують під події побутового або техногенного характеру: аварію побутового газу, пожежу, дорожньо-транспортну пригоду, виробничу аварію через несправність обладнання. Таке маскування суттєво ускладнює первинну оцінку події та вимагає залучення спеціальних знань вибухотехнічного характеру.

Сліди вибуху мають різноманітний і комплексний характер. До них належать продукти детонації вибухових речовин, дія ударної та звукової хвилі, уламки й частинки вибухового пристрою (корпусу, підривача), а також так звані вторинні снаряди — фрагменти зруйнованих перешкод і навколишніх предметів. У місці вибуху зазвичай виявляються залишки вибухової речовини, кіптява, сліди бризантної та фугасної дії.

Бризантна, або дробляча, дія вибуху проявляється переважно в найближчій зоні від заряду. Вона призводить до значних механічних ушкоджень: у людей — до розривів м'яких тканин, переломів кісток, відриву кінцівок, а на предметах — до локальних розломів, тріщин, вм'ятин, воронок, наскрізних пробоїн і глибоких заглиблень у місці розміщення пристрою.

Фугасна, або метальна, дія пов'язана з впливом ударної хвилі — різкого стрибка тиску, який поширюється не лише в повітрі, а й у більш щільних середовищах. Її наслідками є утворення воронки викиду, деформації та руйнування конструкцій, вибивання скла. Для людини така дія особливо небезпечна ураженням внутрішніх органів: легенів, органів слуху, центральної нервової системи, шлунково-кишкового тракту.

Окремі вибухові пристрої характеризуються кумулятивною дією, за якої енергія вибуху концентрується в певному напрямку. Сліди цього типу дії на перешкодах проявляються у вигляді наскрізних пробоїн, каналів, вм'ятин, інколи з оплавленими краями та нашаруванням металу. Термічна дія вибухових газів, як правило, спостерігається при близькому вибуху і виражається в обпалюванні та загоранні одягу, опіках шкіри, оплавленні або обвугленні предметів матеріальної обстановки.

У сукупності всі ці сліди утворюють специфічну «картину вибуху», аналіз якої дозволяє експерту-вибухотехніку відновити механізм події, визначити тип вибухового пристрою та зробити висновки, що мають вирішальне значення для розслідування кримінального правопорушення.

Сліди хімічної, зокрема отруйної, дії продуктів вибуху в замкнутому просторі можуть проявлятися у вигляді порушень функціонування нервової системи, ускладненого дихання, відчуття нестачі повітря, головного болю, шуму або дзвону у вухах, подразнення слизових оболонок, загальної слабкості та інших характерних симптомів. Такі прояви мають істотне значення для правильної оцінки наслідків вибуху та встановлення механізму його дії на людину.

У межах вибухотехнічної експертизи вирішується широкий спектр питань, спрямованих на з'ясування обставин події. Зокрема, встановлюється, чи є наданий на дослідження об'єкт вибуховим пристроєм, до якого типу він належить, яким способом виготовлений сам пристрій або його окремі елементи. Окремо з'ясовується спосіб ініціювання вибуху, характер і походження пошкоджень на об'єктах, а також те, чи є ці пошкодження наслідком дії вибухового пристрою. Важливими є питання щодо складу вибухової речовини, технології її виготовлення, способу виготовлення снаряда та можливості встановлення єдиного джерела походження кількох зразків вибухових матеріалів за ознаками технології, зберігання або інших специфічних характеристик.

Криміналістичне дослідження матеріалів, речовин і виробів (криміналістичне матеріалознавство) становить окрему галузь криміналістичної техніки. Її предметом є виявлення та наукове осмислення закономірностей виникнення, збереження й передачі криміналістично значущої інформації через власні властивості матеріалів і речовин. Саме ці властивості дозволяють пов'язати конкретні об'єкти з певними подіями або діями людини.

Матеріальні об'єкти розглядаються як носії доказової інформації, оскільки їх фізичні, хімічні та інші властивості, а також взаємозв'язки з довкіллям перебувають у прямому або опосередкованому зв'язку з фактами, що підлягають встановленню в кримінальному провадженні. Наприклад, специфічні хімічні характеристики певної речовини дають підстави віднести її до наркотичних, отруйних чи сильнодіючих і, відповідно, визначити її правову оцінку.

Поняття криміналістичного дослідження матеріалів, речовин і виробів є ширшим, ніж власне експертиза цих об'єктів. Воно охоплює багатоетапний процес роботи з матеріальним середовищем події правопорушення. До цього процесу належать виявлення, фіксація та вилучення слідів, утворених різними речовинами й матеріалами; отримання відомостей про умови виникнення, використання та існування відповідних об'єктів, а також про механізм слідоутворення; безпосереднє дослідження вилучених матеріалів з метою встановлення істотних для справи обставин.

Найчастіше об'єктами такого дослідження виступають окремі предмети або обсяги речовин і матеріалів, комплекти предметів чи матеріалів певного функціонального призначення, випадкові сукупності однорідних або різнорідних об'єктів, локальні ділянки місцевості, а також джерела походження матеріальних утворень.

Предмет як елемент речової обстановки являє собою єдину матеріальну субстанцію з відносно сталими формою та розмірами. Це може бути знаряддя, інструмент, транспортний засіб або його частина, будівельна конструкція, фрагмент каменю, аркуш паперу тощо. У його фізичній структурі аналізуються форма, габарити, кількість і взаємне розташування складових матеріалів, а також параметри їхньої внутрішньої будови та складу.

На відміну від предмета, окремих обсяг речовини не має постійної форми й розмірів, оскільки вони визначаються зовнішніми умовами існування — ємністю, поверхнею або середовищем, у якому речовина перебуває. Це може бути пальне в пляшці, клей на поверхні столу чи залишки вибухової речовини в ґрунті. Для таких об'єктів ключовими характеристиками є кількість і склад.

У речовій обстановці можуть бути присутні обсяги рідких, сипучих або газоподібних матеріалів: фарба в банці, пісок у пожежному ящику, газова суміш у балонах. Саме як окремі обсяги ці речовини можуть виступати об'єктами криміналістичного дослідження.

Комплекти предметів певного призначення розглядаються як єдине ціле тоді, коли вони функціонують у спільних умовах і набувають сукупних властивостей. До таких комплексів можна віднести, наприклад, пару взуття, пістолет із кобурою, набір письмового приладдя або пачку сірників. Аналогічно оцінюються й комплекти матеріалів, якщо за обставин події вони сприймаються як цілісне утворення, здатне відображати свої властивості назовні.

Випадкові сукупності предметів також можуть мати криміналістичне значення, якщо вони об'єднані спільними умовами зберігання чи використання. Прикладами є маси дробу або картечі, що зберігаються разом і використовуються для саморобного спорядження патронів, або інші подібні зібрання матеріалів.

Особливу групу становлять локальні ділянки місцевості. Вони поєднують у собі риси твердого тіла, сипучої речовини та сукупності предметів, оскільки ґрунтовий шар має відносну стабільність, але водночас містить різноманітні включення. Це зумовлює їхню специфіку як об'єктів криміналістичного аналізу.

Найбільш складним елементом речової обстановки є джерело походження. Воно являє собою багатокомпонентне локальне середовище, у межах якого формуються різні речовини, матеріали та вироби. Джерела походження умовно поділяють на природні та антропогенні. До перших належать, наприклад,

родовища корисних копалин або природні ділянки зростання певних рослин, а до других — кустарні виробництва вибухових чи наркотичних речовин, а також промислові підприємства, що виготовляють матеріали й вироби певного виду.

Під час призначення експертиз матеріалів, речовин і виробів перед судовим експертом формулюється коло питань, зміст яких залежить від конкретної експертної спеціальності та обставин кримінального провадження. Такі питання мають бути чіткими, предметними й орієнтованими на отримання криміналістично значущої інформації.

Експертна спеціальність 8.1 «Дослідження лакофарбових матеріалів і покриттів».

У межах цієї спеціалізації, як правило, з'ясовується, чи мають об'єкти, вилучені на місці події, спільну родову або групову належність із зразками лакофарбових покриттів, відібраними з конкретного транспортного засобу. Досліджується також відповідність покриття, наприклад, на номерній панелі кузова, лакофарбовому шару інших частин того ж автомобіля. Окрему увагу приділяють встановленню факту перефарбування транспортного засобу та визначенню його первинного кольору.

Експертна спеціальність 8.3 «Дослідження волокнистих матеріалів і виробів з них».

Тут експерт встановлює наявність сторонніх волокнистих нашарувань на предметі-носії, визначає їх природу та походження. Часто вирішується питання, чи мають волокна на одязі певної особи спільну родову або групову належність із волокнами тканини іншого предмета одягу. Також з'ясовується, чи є клаптик тканини, знайдений на місці події, частиною конкретного виробу, а також чи містяться у піднігтьових зрізах мікрочастинки волокон, пов'язані з досліджуваним одягом.

Експертна спеціальність 8.4 «Дослідження нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів».

У процесі такого дослідження встановлюється відповідність нафтопродуктів вимогам ДСТУ або технічних умов, визначається їх вид і марка. Експерт також з'ясовує, чи є на представлених об'єктах залишки ПММ, і, у разі їх виявлення, чи можливо ідентифікувати конкретний вид або найменування цих речовин.

Експертна спеціальність 8.6 «Дослідження наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів».

Перед експертом ставляться питання щодо належності поданої речовини або рідини до наркотичних чи психотропних, визначення їх виду та маси в перерахунку на суху речовину. Аналогічно вирішується питання щодо прекурсорів — їх виду та кількісних показників. Досліджуються також сліди наркотичних або психотропних речовин на посуді й інших предметах. Окремий блок становлять питання щодо нарковмісних рослин, а також щодо незаконного виготовлення таких засобів: чи містять представлені рідини або предмети відповідні речовини, чи можуть вони використовуватися як обладнання для їх синтезу та чи придатні для здійснення повного технологічного процесу отримання готового продукту.

Експертна спеціальність 8.7 «Дослідження спиртовмісних сумішей».

У цьому випадку встановлюється відповідність алкогольних напоїв вимогам державних стандартів, а також з'ясовується, чи є вилучена рідина спиртним напоєм домашнього виготовлення та яка її міцність. Питання щодо безпеки таких рідин для життя і здоров'я людей не належать до компетенції експертів відповідної спеціалізації.

Експертна спеціальність 8.9 «Дослідження металів і сплавів».

Тут визначається наявність у досліджуваних об'єктах дорогоцінних металів і їх відсотковий вміст, маса нетто предметів, а також можливі сліди металів на одязі. Важливим є встановлення спільної родової належності металевих нашарувань із конкретними предметами, наприклад, зброєю. Окремо вирішуються питання щодо матеріалу виготовлення об'єктів та їх можливої належності до одного металу або сплаву.

Експертна спеціальність 8.11 «Дослідження речовин хімічних виробництв і спеціальних хімічних речовин».

Експерт з'ясовує, чи є на грошових купюрах або інших об'єктах нашарування спеціальних хімічних речовин, визначає їх колір і встановлює, чи мають ці речовини спільну родову або групову належність із речовинами, виявленими на змивах з рук певної особи.

Експертна спеціальність 8.12 «Дослідження харчових продуктів».

У межах цієї експертизи перевіряється відповідність продуктів вимогам ДСТУ або технічних умов виробника, які обов'язково мають бути надані для повноцінного дослідження.

Експертна спеціальність 8.13 «Дослідження сильнодіючих і отруйних речовин».

Основними є питання про належність представлених речовин до категорії отруйних або сильнодіючих лікарських засобів, визначення їх маси, а також з'ясування, чи містять аерозольні або інші засоби речовини подразнювальної дії.

Сукупність наведених питань відображає практичну спрямованість криміналістичних досліджень матеріалів, речовин і виробів та підкреслює їх значення для повного й об'єктивного встановлення обставин кримінального правопорушення.

Судово-біологічні експертизи

Судово-біологічні експертизи є ключовим інструментом у системі правосуддя України, відіграючи невід'ємну роль у формуванні доказової бази для кримінальних проваджень, цивільних та адміністративних справ. Їхня актуальність зумовлена високою інформативністю біологічних слідів та об'єктів, які часто є вирішальними для встановлення обставин злочину, ідентифікації осіб та визначення біологічної спорідненості.

Успішне розслідування злочинів значною мірою залежить від здатності слідчого, за участю спеціалістів, виявити, задокументувати та вилучити біологічні сліди на місці події. Ці сліди є компонентом матеріально зафіксованих доказів, і їхній аналіз часто відіграє вирішальну роль у розкритті та розслідуванні різних категорій злочинів, слугуючи носіями інформації, пов'язаної з подією злочину.¹

Сучасна криміналістика все більше покладається на наукові методи, що підкреслює зростаючу залежність правосуддя від точності та об'єктивності наукових досліджень. Це свідчить про те, що судово-біологічні експертизи не просто доповнюють традиційні слідчі дії, а часто становлять їхню основу, що вимагає постійного розвитку та вдосконалення в галузі судової біології.

Судово-біологічна експертиза є спеціалізованим видом судової експертизи, що полягає у дослідженні об'єктів біологічного походження. Її основне призначення – ідентифікація, класифікація, діагностика та відтворення обставин події, що має значення для правосуддя.² Ця експертиза є процесуальною дією, під час якої експерт, застосовуючи спеціальні знання в галузі біології та суміжних наук, вивчає речові докази та інші матеріали справи для встановлення фактичних даних та обставин, що є важливими для правильного вирішення справи.³

Важливо відзначити, що судово-біологічна експертиза не обмежується лише дослідженням біологічних слідів людини. Згідно з визначенням, вона охоплює об'єкти як рослинного, так і тваринного походження.² Це розширене розуміння сфери застосування біологічної експертизи вказує на її ширші можливості, які можуть включати розслідування екологічних злочинів, випадків жорстокого поводження з тваринами або використання ботанічних доказів, таких як пилок або фрагменти рослин, для зв'язку підозрюваного з місцем злочину чи певною географічною локацією. Така широта предмету дослідження підкреслює міждисциплінарний характер та різнобічне застосування судово-біологічної експертизи в українській правовій системі.

Предметом судово-біологічної експертизи є фактичні дані, тобто обставини, які встановлюються на основі спеціальних знань у галузі біології та суміжних наук. Ці дані мають пряме значення для правильного вирішення справи. Вони можуть стосуватися обставин, що є частиною предмету доказування у кримінальній справі або виступають як доказові факти.⁴ Кінцевий предмет дослідження визначається конкретними питаннями, які слідчий або суд ставить перед експертом.

Судово-біологічна експертиза вирішує низку завдань, які можна класифікувати за їхньою спрямованістю:

1. **Ідентифікаційні завдання:** Спрямовані на встановлення індивідуальної належності об'єктів біологічного походження конкретній особі. Прикладами таких завдань є визначення, чи належить виявлена кров підозрюваному, або ідентифікація особи за зразками волосся.

2. **Класифікаційні завдання:** Дозволяють визначити родову, групову або видову належність біологічних об'єктів. Наприклад, експертиза може встановити, чи є виявлена кров людською чи тваринною, а також її групову приналежність за системою АВО.

3. **Діагностичні завдання:** Спрямовані на встановлення певних властивостей об'єктів, механізму їхнього утворення або стану. Це може включати виявлення патологічних змін у волоссі, визначення давності крові або встановлення наявності певних біологічних виділень.

4. **Ситуаційні завдання:** Допмагають відтворити обставини події. Наприклад, за формою та розташуванням слідів крові можна визначити напрямок її розбрикування або послідовність утворення біологічних слідів на місці події.²

Об'єктами судово-біологічного дослідження є будь-які джерела інформації, що несуть біологічні дані та піддаються експертному вивченню для встановлення фактів у справі.

Найбільш поширеними об'єктами судово-біологічних експертиз є:

- рідкі та напіврідкі біологічні виділення (кров, сперма, слина, піт, вагінальні виділення, сеча ;

- тверді біологічні об'єкти (волосся, нігті, кістки та їх фрагменти, органи та тканини людини.

- інші об'єкти (індивідуальний запах людини, а також, як було зазначено, об'єкти рослинного та тваринного походження.

З процесуальної точки зору, об'єкти експертного дослідження поділяються на речові докази (Це предмети, які були виявлені та належним чином приєднані до матеріалів кримінальної справи як докази), документи (Включають протоколи слідчих дій, медичні документи та інші матеріали, що містять інформацію, яка може бути важливою для висновку експерта), Живі особи (Дослідження проводяться безпосередньо на підозрюваних, обвинувачених або потерпілих, наприклад, для відбору зразків крові чи волосся), Об'єкти без визначеного процесуального статусу (Це можуть бути великогабаритні об'єкти, такі як будівлі, транспортні засоби або трупи, які функціонують як речові докази, але не завжди формально оформлюються як такі через їхній розмір або етичні міркування.⁴

Особливості виявлення, фіксації та вилучення біологічних об'єктів.

Біологічні сліди є надзвичайно чутливими до впливу зовнішнього середовища та можуть легко руйнуватися. Час, вологість, температура, сонячне світло та інші фактори призводять до втрати їхньої біологічної активності та ідентифікаційних характеристик, таких як видова, групова чи статева приналежність. Крім того, злочинці часто намагаються знищити ці сліди шляхом змивання, промивання або забруднення, що робить їх непридатними для ідентифікаційних завдань, які вирішуються судово-біологічною експертизою.⁶ Ця вразливість біологічних доказів до деградації та навмисного знищення є критичною обставиною, яка визначає весь подальший процес розслідування.

З огляду на специфіку біологічних слідів та їхню схильність до саморуйнування, кваліфіковане попереднє дослідження, належна фіксація та правильне вилучення таких об'єктів на місці події є надзвичайно важливими.⁶ Успіх судово-біологічної експертизи значною мірою залежить від ретельності та професіоналізму на початкових етапах роботи з доказами. Правильність пакування, умови зберігання речових доказів та їхнє своєчасне направлення на експертизу також мають велике значення. Неналежне поводження з біологічними слідами на будь-якому етапі, від виявлення до транспортування, може призвести до втрати цінної інформації або навіть до повної непридатності зразків для дослідження. Це підкреслює критичну взаємозалежність між початковими слідчими діями та кінцевим результатом судово-біологічної експертизи, вимагаючи високого рівня підготовки та взаємодії між криміналістами, слідчими та експертами.

Судові експертизи в Україні класифікуються за кількома процесуальними ознаками, що визначають порядок їхнього призначення та проведення:

- **Первинні та повторні експертизи:** Первинна експертиза проводиться вперше. Повторна експертиза призначається у випадках, коли висновок первинної експертизи визнано необґрунтованим або виникли сумніви у його правильності. Така експертиза доручається іншому експертові або групі експертів.³

- **Основні та додаткові експертизи:** Основна експертиза вирішує первинно поставлені питання. Додаткова експертиза призначається, якщо первинна експертиза визнана неповною або недостатньо зрозумілою. Вона може бути доручена тому самому або іншому експертові.

Одноособові та комісійні експертизи: Одноособові експертизи проводяться одним експертом. Комісійні експертизи виконуються групою експертів, які є спеціалістами в одній галузі знань. Комісійна експертиза може бути призначена для вирішення особливо складних питань або за наявності різних точок зору щодо певного питання.³

Однорідні та комплексні експертизи: Однорідною є експертиза, при проведенні якої використовуються знання однієї галузі науки. Комплексна експертиза передбачає застосування спеціальних знань з різних наук або галузей знань, наприклад, медико-криміналістичні, психолого-психіатричні, або зоотехнічні та ветеринарні дослідження. Фахівці, які брали участь у комплексній судовій експертизі та дійшли єдиної думки, складають і підписують спільний висновок, вказуючи роль кожного. У разі незгоди, кожен експерт складає окремий висновок.³

Зростаюча поширеність комплексних експертиз, особливо у зв'язку з еволюцією методів вчинення злочинів, свідчить про важливу тенденцію у сучасній судовій експертизі. Сучасні кримінальні розслідування все частіше вимагають міждисциплінарних підходів, виходячи за рамки знань однієї галузі. Це вказує на посилення інтеграції наукових полів у судовій науці, оскільки складність злочинів вимагає залучення фахівців з різних дисциплін для повного та всебічного аналізу доказів.

Місце судово-біологічних експертиз у системі судових експертиз України.

Судово-біологічна експертиза є одним з важливих підвидів судових експертиз, що проводяться в Україні. Вона є частиною широкого спектру експертних досліджень, які виконуються державними спеціалізованими установами. До таких установ належать науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України, а також експертні служби Міністерства внутрішніх справ, Міністерства охорони здоров'я, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України.

Зокрема, судово-біологічна експертиза часто розглядається як складова судово-медичної експертизи речових доказів біологічного походження, що підкреслює її тісний зв'язок з медичною сферою та застосуванням біологічних знань у контексті розслідування злочинів проти життя та здоров'я.

Підготовка до призначення експертизи

Процес підготовки до призначення судово-біологічної експертизи є багатоетапним і вимагає ретельного дотримання процесуальних норм.

Починається він зі збору необхідних матеріалів та порівняльних зразків. Досліджувані об'єкти, такі як речові докази, частини трупа або біологічні зразки

від живої особи, збираються під час слідчих або судових дій. При цьому необхідно суворо дотримуватися встановлених правових правил їх виявлення, фіксації та вилучення.⁴ Крім того, для проведення порівняльного дослідження часто потрібні зразки, що достовірно належать певній особі (наприклад, зразки крові, слини, волосся). Ці зразки відбираються стороною кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду. Порядок відібрання зразків з речей і документів встановлюється згідно з положеннями про тимчасовий доступ до речей і документів (статті 160-166 Кримінального процесуального кодексу України, далі – КПК), а біологічних зразків від особи – за правилами огляду особи (стаття 241 КПК).

Далі необхідно визначити предмет дослідження та сформулювати питання експерту. Предмет експертизи – це фактичні дані, які можуть бути встановлені за допомогою спеціальних знань. Питання, що ставляться перед експертом, повинні бути чітко сформульовані, конкретні, лаконічні, логічно послідовні та мати комплексний характер. Важливо, щоб ці питання не виходили за межі спеціальних знань експерта і не мали правового характеру, оскільки правові питання вирішуються судом. Для допомоги у формулюванні питань існують Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення експертиз, затверджені Міністерством юстиції України.

Не менш важливим є вибір експертної установи або експерта. Вибір експертної установи або конкретного експерта залежить від виду експертизи, характеру об'єктів дослідження та поставлених питань.⁴ Згідно з законодавством, експертизу доручають експертам, які включені до Державного Реєстру атестованих судових експертів, що ведеться Міністерством юстиції України.⁴

Процесуальний порядок проведення експертизи

Проведення судово-біологічної експертизи суворо регламентується процесуальним законодавством України.

Єдиною законною підставою для проведення експертизи є відповідна постанова слідчого або прокурора, або ухвала слідчого судді чи суду.⁴ Відсутність такого документа або його видача неправомочною особою звільняє експерта від обов'язку проведення дослідження.

У певних випадках слідчий або прокурор зобов'язаний звернутися до експерта для проведення експертизи. До таких випадків належать: встановлення причин смерті; встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень; визначення психічного стану підозрюваного за наявності сумнівів щодо його осудності; встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про притягнення до кримінальної відповідальності, а іншим способом отримати ці відомості неможливо; встановлення статевої зрілості потерпілої особи у кримінальних провадженнях щодо злочинів, передбачених статтею 155 Кримінального кодексу України; визначення розміру матеріальних збитків, шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллю, заподіяної кримінальним правопорушенням.

Хоча Кримінальний процесуальний кодекс України прямо не регулює строки проведення експертизи, на практиці пропонується, щоб вони не перевищували п'ятнадцяти діб з дня одержання постанови (ухвали) про призначення експертизи. В особливо складних випадках цей строк може бути

продовжений до одного місяця.

При проведенні судових експертиз існує важлива обставина: експерт зобов'язаний забезпечити максимальне збереження об'єктів дослідження.⁸ Однак, водночас, об'єкти дослідження можуть бути пошкоджені або витрачені лише тією мірою, в якій це абсолютно необхідно для проведення дослідження.⁸ Ця ситуація створює певну напругу, оскільки експерт повинен балансувати між необхідністю провести повне та всебічне дослідження, що іноді вимагає деструктивних методів, та обов'язком зберегти докази для подальшого використання або перевірки. Такий баланс вимагає від експерта не лише високої кваліфікації, а й чіткої авторизації від органу, що призначив експертизу, перед застосуванням методів, які можуть пошкодити або знищити об'єкт. Це є важливою процесуальною гарантією, яка забезпечує цілісність доказів та підзвітність експерта.

Зміст та структура висновку експерта

Після проведення необхідних досліджень експерт складає висновок, який є офіційним процесуальним документом і джерелом судових доказів. Структура висновку регламентується статтею 200 КПК України і складається з трьох основних частин:

1. **Вступна частина:** Містить найменування експертизи, дату і місце складання висновку, дату постанови (ухвали) про її призначення та орган, який її виніс. Тут також зазначається перелік об'єктів, що надійшли на дослідження, порівняльних та інших матеріалів, питання, поставлені перед експертом, відомості про його особу, інформацію про запити щодо додаткових матеріалів та результати їх розгляду, а також дані про участь експерта у слідчих діях та імена і процесуальний статус інших осіб, які брали участь у проведенні експертизи.⁴

2. **Дослідна частина:** Детально описуються об'єкти експертизи, викладається процес експертного дослідження, застосовані методики, аналіз та синтез одержаних результатів. У цій частині наводяться різні розрахунки та довідкові дані, якими користувався експерт, а також обґрунтовуються його висновки. Для ідентифікаційних експертиз обов'язково описуються конкретні ознаки, використані для обґрунтування висновку. Також можуть бути посилання на нормативні документи та наукову літературу.

3. **Заключна частина:** Містить обґрунтовані відповіді на поставлені експерту питання. Висновки можуть бути категоричними (позитивними або негативними) або вказувати на неможливість вирішення питання, якщо, наприклад, матеріалів виявилось недостатньо або вони були в незадовільному стані.⁴

Висновок експерта та всі додатки до нього (фотографії, таблиці, схеми) підписуються експертом і засвідчуються печаткою експертної установи.⁴ У разі неможливості дати висновок через об'єктивні причини (наприклад, незадовільний стан доказів), експерт складає висновок із зазначенням цих причин, що відрізняється від відмови від проведення експертизи.⁴

Оцінка висновку експерта

Висновок експерта, хоча і ґрунтується на спеціальних знаннях, є лише одним із джерел судових доказів і не має переваги над іншими доказами.⁵ Він підлягає ретельній перевірці та оцінці слідчим, суддею, прокурором, адвокатом та іншими учасниками процесу.

Оцінка висновку експерта здійснюється за такими критеріями:

- **Дотримання процесуального законодавства:** Перевіряється, чи була експертиза призначена належним чином, чи мав експерт відповідні повноваження, чи були питання в межах його компетенції, чи були дотримані права обвинуваченого, чи був експерт попереджений про відповідальність.⁴

- **Порівняння з постановою:** Важливо переконатися, що дані, зазначені у постанові про призначення експертизи, відповідають даним у висновку експерта, і що дослідження стосувалося тих самих об'єктів та осіб.⁴

- **Наукова обґрунтованість:** Перевіряється наукова вірогідність висновку, коректність застосованої методики та її допустимість. Висновок не повинен ґрунтуватися на припущеннях.

За результатами оцінки висновку експерта слідчий (суд) може прийняти одне з таких рішень:

- Визнати висновок експерта повним, обґрунтованим та таким, що має значення для справи.

- Визнати висновок неповним або недостатньо ясным, і в разі необхідності призначити додаткову експертизу або допитати експерта для роз'яснень.⁵

- Визнати висновок необґрунтованим або таким, що викликає сумніви щодо його правильності, і в разі необхідності призначити повторну експертизу або вжити інших процесуальних дій для його перевірки.

Принцип, згідно з яким висновок експерта "не є обов'язковим" для суду, але будь-яка незгода з ним "має бути обґрунтована", є фундаментальною правовою гарантією. Це запобігає сліпому прийняттю наукових висновків і забезпечує судовий контроль, врівноважуючи науковий авторитет з правовою перевіркою. Суд, як кінцевий арбітр фактів, повинен мати можливість оцінювати експертні висновки нарівні з іншими доказами, а не просто приймати їх без критичного аналізу. Вимога обґрунтування незгоди з висновком експерта гарантує, що суд не відмовляється від своєї ролі, а активно взаємодіє з науковими доказами, забезпечуючи справедливість та об'єктивність судового рішення.

Судово-біологічні експертизи охоплюють кілька ключових напрямків, кожен з яких вирішує специфічні питання. Нижче наведено типові питання для основних видів біологічних експертиз.

Типові питання судово-імунологічної експертизи

Судово-імунологічна експертиза зосереджена на виявленні біологічних слідів, визначенні їхнього видового походження та групової приналежності. Типові питання включають:

- 1). Чи є на представлених об'єктах сліди біологічного походження (кров, сперма, слина, піт)?

- 2). Кому належать виявлені об'єкти: людині чи тварині? Якщо тварині, то якій?¹

- 3). Якщо сліди належать людині, то яка їх групова приналежність (наприклад, за системою АВО)?

- 4). До якої групи відноситься кров потерпілої (підозрюваної) особи?⁶

- 5). Кому з осіб, які проходять по справі, можуть належати виявлені сліди?⁶

- 6). Чи придатні виявлені сліди для подальшої генотипоскопічної експертизи

(ДНК-аналізу)?

Типові питання судово-медичної експертизи волосся

Експертиза волосся дозволяє отримати інформацію про його природу, походження та можливі зміни. Основні питання, що вирішуються:

- 1). Чи є представлені об'єкти волоссям?
- 2). Чи належить волосся людині чи тварині? Якщо тварині, то якому виду? ¹
- 3). Якщо людське, то з якої частини тіла (наприклад, з голови, лобка)? ¹
- 4). Чи має волосся пошкодження? Який механізм їх утворення? Чи є хімічна завивка або фарбування?
- 5). Чи має волосся патологічні зміни (хвороби)?
- 6). Чи подібне між собою порівнюване волосся?
- 7). Чи придатне волосся для проведення молекулярно-генетичної експертизи (аналізу ядерної ДНК)?

Типові питання судово-молекулярно-генетичної експертизи (ДНК-аналізу)

ДНК-аналіз є одним з найточніших методів у судовій біології, що дозволяє вирішувати широкий спектр ідентифікаційних та споріднених завдань. Типові питання включають:

- 1). Чи є кров людини на... (називаєте об'єкт)? (Це питання ставиться, якщо первинна імунологічна експертиза не проводилася).
- 2). Чи можна виділити ДНК-профіль з виявленої крові людини (або інших біологічних слідів/клітин)?
- 3). Чи збігається ДНК-профіль, встановлений на об'єктах, з ДНК-профілем особи, зразок якої надано?
- 4). Чи є певний чоловік (жінка) біологічним батьком (матір'ю) конкретної дитини? ¹⁴
- 5). Чи можливо встановити родинні зв'язки при проведенні ДНК-аналізу Y-хромосоми (для дослідження чоловічої лінії)?
- 6). Чи приналежні об'єкти біологічного походження (кров, сперма, слина, волосся, м'язова та кісткова тканини) певній особі?
- 7). Чи можна встановити сліди біологічного походження конкретної особи у змішаних слідах?
- 8). Чи можливо встановити ідентичність останків у випадках розчленування трупа та ідентифікації жертв катастроф, за наявності зразків від близьких родичів?

Питання, що ставляться для ДНК-аналізу, часто містять умову щодо придатності зразка або результатів попередніх імунологічних чи цитологічних досліджень.¹ Це вказує на послідовний та взаємозалежний характер судово-біологічних експертиз. Менш деструктивні та менш складні тести часто проводяться першими, щоб визначити доцільність та можливість проведення більш комплексного та потенційно деструктивного ДНК-аналізу. Цей підхід дозволяє оптимізувати використання ресурсів, мінімізувати ризик передчасного вичерпання цінного доказового матеріалу та забезпечити, що ДНК-аналіз виконується лише тоді, коли зразок є придатним та необхідним для вирішення поставлених завдань.

Таблиця: Приклади типових питань за основними видами судово-біологічних експертиз

Вид експертизи	Типові питання
Судово-імунологічна	Чи є на представлених об'єктах сліди біологічного походження (кров, сперма, слина, піт)? Кому належать виявлені об'єкти: людині чи тварині? Якщо тварині, то якій? Якщо сліди належать людині, то яка їх групова приналежність? Чи придатні виявлені сліди для подальшої генотипоскопічної експертизи? ¹
Судово-медична експертиза волосся	Чи є представлені об'єкти волоссям? Чи належить волосся людині чи тварині? Якщо людське, то з якої частини тіла? Чи має волосся патологічні зміни (хвороби)? Чи подібне між собою порівнюване волосся? Чи придатне волосся для проведення молекулярно-генетичної експертизи? ¹
Судово-молекулярно-генетична (ДНК-аналіз)	Чи є кров людини на... (об'єкт)? Чи можна виділити ДНК-профіль з виявленої крові людини (або інших біологічних слідів/клітин)? Чи збігається ДНК-профіль з ДНК-профілем особи, зразок якої надано? Чи є певний чоловік (жінка) біологічним батьком (матір'ю) конкретної дитини? Чи приналежні об'єкти біологічного походження певній особі? ¹

Ця таблиця систематизує ключові практичні аспекти судово-біологічних експертиз, роблячи інформацію легкодоступною. Вона слугує швидким довідником для правильного формулювання запитань до експерта, що є критично важливим для успішного призначення та проведення експертизи. Неправильно сформульовані питання можуть призвести до затримки або неможливості проведення експертизи, а таблиця надає готові, перевірені формулювання.

Історичний розвиток та сучасне значення ДНК-аналізу

ДНК-аналіз є одним з найважливіших досягнень у судовій науці, що здійснив революцію у сфері ідентифікації особи. Його впровадження дозволило перейти від групової ідентифікації (наприклад, за групою крові) до індивідуальної ідентифікації з надзвичайно високим ступенем вірогідності. Цей метод дозволяє отримати точну відповідь на питання про біологічне походження слідів та спорідненість.¹⁴ Застосування ДНК-поліморфізму для встановлення джерела походження волосся є яскравим прикладом інтеграції цього методу в рутинну експертну практику.⁹ Широке впровадження та можливості ДНК-аналізу свідчать про зміну парадигми в судовій науці, яка дозволила вирішувати "холодні" справи та скасовувати неправомірні вироки, що раніше були неможливими.

Завдання, що вирішуються методом ДНК-аналізу

Судова молекулярно-генетична експертиза, або ДНК-аналіз, вирішує широкий спектр завдань:

- **Ідентифікація особи:** Встановлення приналежності об'єктів біологічного походження, таких як кров, сперма, слина, волосся, м'язова та кісткова тканини, конкретній особі.
- **Ідентифікація слідів у змішаних зразках:** Можливість виявлення та ідентифікації біологічних слідів конкретної особи навіть у складних змішаних

зразках, що містять біологічний матеріал від кількох осіб.¹

- **Ідентифікація останків:** Встановлення ідентичності людських останків у випадках розчленування трупа, а також ідентифікація жертв катастроф, зокрема за наявності зразків ДНК від живих близьких родичів.¹

- **Визначення біологічної спорідненості:** Встановлення батьківства/материнства та інших родинних зв'язків. Це включає аналіз Y-хромосоми, яка передається від батька до сина, що дозволяє досліджувати родинні зв'язки по чоловічій лінії.¹ Цей аспект є особливо актуальним у випадках спірного батьківства, дітовбивства, крадіжки або підміни дитини.

Переваги та обмеження застосування ДНК-аналізу

Перевагами ДНК-аналізу є висока чутливість (Метод дозволяє досліджувати навіть мікрооб'єкти, що містять мінімальну кількість біологічного матеріалу), висока специфічність (ДНК-аналіз забезпечує практично 100% ідентифікацію особи, що робить його надзвичайно надійним доказом у суді), можливість дослідження деградованих зразків (Навіть сильно деградовані біологічні зразки можуть бути придатними для ДНК-аналізу, хоча і з певними обмеженнями щодо якості та повноти отриманого профілю).

До обмежень ДНК-аналізу відносять потребу у дозволі на деструктивне дослідження (Проведення ДНК-аналізу часто вимагає повного або часткового знищення об'єкта дослідження або зміни його властивостей, що потребує отримання відповідного дозволу від особи, яка призначила експертизу), необхідність наявності порівняльних зразків (Для проведення порівняльного дослідження та ідентифікації особи необхідне надання порівняльних зразків. Їхня відсутність унеможливорює вирішення ідентифікаційних питань), залежність від попередніх досліджень (Ефективність ДНК-аналізу значною мірою залежить від результатів попередніх імунологічних або цитологічних досліджень, які визначають придатність зразка для подальшого молекулярно-генетичного аналізу).

Судово-біологічні експертизи використовують широкий спектр наукових методів, які можна умовно поділити на загальні та окремі (спеціальні).

Загальні (загальнопізнавальні) методи

Ці методи є основоположними для будь-якого наукового дослідження, включаючи судово-біологічне. До них належать:

- **Спостереження:** Візуальний огляд об'єктів дослідження, виявлення об'ємних та забарвлених слідів.
- **Планування:** Систематизація етапів дослідження для досягнення поставлених завдань.
- **Вимірювання:** Точне кількісне визначення параметрів об'єктів.
- **Абстрагування, дедукція, аналіз:** Методи логічного мислення, що дозволяють виділяти суттєві ознаки, робити висновки від загального до часткового та розкладати об'єкт на складові для детального вивчення.

Окремі (спеціальні) методи

Ці методи застосовуються для детального вивчення біологічних об'єктів та їхніх властивостей:

- **Судова фотографія та мікрофотографія:** Використовуються для фіксації зовнішнього вигляду об'єктів, їхніх мікроскопічних особливостей та

документування ходу дослідження.

- Мікроскопія: Оптична мікроскопія дозволяє вивчати морфологічні особливості біологічних об'єктів, такі як сперматозоїди або клітини.
- Хімічні реакції: Застосовуються для якісного виявлення біологічних речовин. Наприклад, для виявлення крові використовуються реакції, що виявляють активність ферментів каталази та пероксидази крові, такі як 3% розчин перекису водню. Для доказових методів визначення наявності сперми досліджуються морфологічні та біохімічні складові, основним методом є морфологічне дослідження сперматозоїдів.
- Спектроскопія: Відбивна спектроскопія та інші спектральні методи можуть використовуватися для аналізу хімічного складу та властивостей біологічних матеріалів.
- Біологічні методи аналізу: Базуються на застосуванні живих організмів (мікроорганізмів, рослин, тварин) як аналітичних індикаторів для якісного виявлення та кількісного визначення органічних і неорганічних сполук. Ці методи вирізняються високою чутливістю та вибірковістю.
- Молекулярно-генетичні методи (ДНК-аналіз): Це найсучасніші та найточніші методи, що дозволяють ідентифікувати особу за її унікальним генетичним профілем. Включають виділення ДНК, полімеразну ланцюгову реакцію (ПЛР) для ампліфікації специфічних ділянок ДНК та секвенування або електрофорез для аналізу фрагментів.

Загальна методика ідентифікаційного дослідження, яка застосовується і в судово-біологічних експертизах, складається з кількох етапів: огляд об'єктів, з'ясування завдання, роздільне дослідження (аналітична стадія), експеримент, порівняльне дослідження, оцінка ознак (синтез отриманих даних) та формулювання висновків.

Судово-біологічні експертизи є динамічною та надзвичайно важливою галуззю судової експертології, що відіграє ключову роль у встановленні істини в судових справах. Вони є невід'ємною частиною сучасної доказової бази, надаючи науково обґрунтовані відповіді на питання, що стосуються біологічного походження слідів та об'єктів.

Комплексний аналіз предмету, завдань, об'єктів, класифікації, а також процедур підготовки, виконання та оцінки судово-біологічних експертних досліджень демонструє їхню складність та багатогранність. Особливе місце в цій системі посідає ДНК-аналіз, який завдяки своїй високій чутливості та специфічності здійснив революцію в ідентифікації особи та встановленні біологічної спорідненості.

Ефективність судово-біологічних експертиз залежить не лише від кваліфікації експертів та застосування передових наукових методів, а й від належного дотримання процесуальних норм на всіх етапах – від виявлення та вилучення біологічних слідів на місці події до оформлення та оцінки експертного висновку. Вразливість біологічних доказів до зовнішніх факторів та навмисного знищення підкреслює критичну важливість швидкої, кваліфікованої та ретельної роботи слідчих та спеціалістів на початкових етапах розслідування.

Постійний розвиток криміналістичних методів та поява нових видів злочинів вимагають подальшого вдосконалення методологічної бази судово-

біологічних експертиз та поглиблення міждисциплінарної співпраці. Це забезпечить максимально ефективно використання наукових досягнень для забезпечення правосуддя та захисту прав громадян в Україні.

Судова експертиза наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів: теорія, практика та міжнародний контекст

Незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів (далі – НЗ, ПР, АП) становить одну з найсерйозніших загроз для суспільного здоров'я, економічної стабільності та національної безпеки будь-якої держави. В Україні ця проблема набуває особливої гостроти, сприяючи криміналізації суспільства та зростанню пов'язаної злочинності.¹ В таких умовах ключова роль у системі протидії наркозлочинності належить судовій експертизі. Аналіз слідчої практики свідчить, що практично кожне кримінальне провадження цієї категорії потребує залучення спеціальних знань, а висновок експерта часто стає центральним доказом, що встановлює сам факт злочину.

Історичний аналіз показує, що використання психоактивних речовин на українських землях має глибоке коріння, проте сучасні виклики є безпрецедентними. Поява потужних синтетичних наркотиків та використання території України як транзитного каналу для міжнародного наркотрафіку ставить перед експертними установами надскладні завдання, що вимагають постійного оновлення обладнання та методологічної бази.

Метою цієї лекції є надання комплексного та системного аналізу судової експертизи НЗ, ПР, АП. Буде розглянуто теоретико-правові засади, що діють в Україні, проаналізовано практичні аспекти проведення досліджень, проведено порівняльний аналіз з передовими міжнародними практиками та висвітлено актуальні проблеми й перспективи розвитку цієї галузі. Такий підхід дозволить сформулювати цілісне уявлення про місце та значення експертизи у боротьбі з наркозлочинністю.

Предмет, об'єкт та завдання експертизи

Чітке розмежування ключових понять – предмета, об'єкта та завдань – є фундаментом для правильної організації експертного дослідження, визначення компетенції експерта та коректного формулювання питань, що виносяться на його вирішення.

Предметом судової експертизи НЗ, ПР, АП є фактичні дані, які експерт встановлює на основі своїх спеціальних знань у галузі хімії, біології, фармакології, технології та інших наук. Ці дані стосуються природи, походження, складу, властивостей, технології виготовлення та класифікаційної належності досліджуваних об'єктів.¹ Визначення предмета має вирішальне значення для відмежування цієї експертизи від суміжних, наприклад, судово-фармакологічної (дослідження лікарських засобів) або судово-ботанічної (дослідження рослин безвідносно до їх нарковмісності).

Об'єктами дослідження є надзвичайно різноманітні матеріальні носії інформації, які можна систематизувати за такими групами:

- речовини в різному агрегатному стані (порошки, таблетки, капсули, кристали, рідини, пасти, смоли, а також предмети, просочені речовиною

(наприклад, марки паперу з ЛСД);

- рослинна сировина (частини або цілі рослини конопель (марихуана), маку снодійного (макова солома), а також інші нарковмісні рослини, гриби та кактуси, які є джерелом для отримання наркотиків);

- предмети-носії (об'єкти, на поверхні яких можуть міститися слідові кількості (нашарування) НЗ, ПР, АП. До них належать шприци, голки, лабораторний посуд, пакувальні матеріали, одяг, змиви з рук, поверхні транспортних засобів тощо);

- обладнання та прекурсори (прилади, апаратура та хімічні речовини, що вилучаються в підпільних лабораторіях і використовуються для синтезу або переробки наркотиків).

- інформаційні джерела (рукописні або друковані матеріали (наприклад, рецепти), а також зафіксовані у протоколах допитів свідчення, що містять описи технологій виготовлення наркотичних засобів).⁷

Завдання експертизи поділяються на три основні категорії, кожна з яких відповідає на певне коло питань слідства та суду:

- **Діагностичні:** Спрямовані на встановлення властивостей та стану об'єкта. Типові питання: "Чи є надана на дослідження речовина наркотичним засобом, психотропною речовиною, їх аналогом або прекурсором? Якщо так, то яким саме, яка його маса?"; "Чи є на поверхні представлених предметів сліди (нашарування) НЗ, ПР, АП?" ; "Чи можливо виготовити наркотичний засіб за описом, наведеним у вилученому рукописі або протоколі допиту?".⁷

- **Класифікаційні:** Полягають у віднесенні об'єкта до певного класу, роду, виду. Наприклад: "До якого виду (роду) рослин належать надані на дослідження зразки конопель?".

- **Ідентифікаційні:** Мають на меті встановлення тотожності або спільного джерела походження. Ключове завдання – "Чи мають наркотичні засоби, вилучені у різних осіб або в різних місцях, спільне джерело походження за сировиною, способом виготовлення чи умовами зберігання?".⁷ Позитивна відповідь на це питання може об'єднати розрізнені епізоди в єдине кримінальне провадження.

Нормативно-правове регулювання в Україні

Система правового регулювання експертизи наркотиків в Україні є багаторівневою і включає як законодавчі акти, так і підзаконні нормативні документи та державні стандарти. Законодавчий рівень складають Закон України «Про судову експертизу», що визначає загальні правові, організаційні та фінансові засади судово-експертної діяльності, спеціалізовані закони («Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів» та «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів...»), які встановлюють правовий режим цих речовин. Кримінальний кодекс України, статті якого (зокрема, ст. 309 «Незаконне виробництво... без мети збуту», ст. 317 «Організація або утримання місць для незаконного вживання...») безпосередньо покладаються на висновки експертизи для встановлення предмета злочину та його розміру, Кримінальний процесуальний кодекс України, що регламентує порядок призначення та проведення експертизи, а також використання її результатів як джерела доказів.

Підзаконні акти та стандартизація відіграють ключову роль у практичній реалізації законодавчих норм. Згідно з Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженою Наказом Міністерства юстиції України № 53/5 від 08.10.1998, дослідження НЗ, ПР, АП віднесено до класу криміналістичних експертиз і є окремою експертною спеціальністю 8.6 «Дослідження наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів».

Важливим кроком на шляху до уніфікації та гармонізації є прийняття **Національного стандарту України ДСТУ 9269:2023 «Судова експертиза наркотичних засобів, психотропних речовин, їхніх аналогів і прекурсорів. Терміни та визначення понять»**, що вводиться в дію з 1 серпня 2024 року. Цей стандарт, розроблений Технічним комітетом стандартизації «Судова експертиза» (ТК 192), встановлює єдиний термінологічний апарат для всіх суб'єктів, залучених до цієї сфери. Впровадження такого стандарту є позитивним сигналом про системну роботу держави над упорядкуванням понятійної бази, що є необхідною передумовою для забезпечення якості та взаєморозуміння між експертами, слідчими та суддями.

Класифікація судових експертиз у справах про наркотики

Справи, пов'язані з незаконним обігом наркотиків, часто вимагають проведення не однієї, а цілого комплексу експертиз. Їх можна класифікувати за різними критеріями.

За галуззю спеціальних знань (предметом) виділяють:

1). Основна експертиза: «Дослідження наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів» (спеціальність 8.6). Це ключове дослідження, що відповідає на питання про наявність, вид та кількість контрольованої речовини.

2). Інші види експертиз, що часто призначаються у комплексі:

- судово-ботанічна: для точної ідентифікації нарковмісних рослин.
- хіміко-технологічна: для аналізу технологічних процесів у підпільних лабораторіях, встановлення кваліфікації виробника.
- судово-медична: дослідження біологічних зразків (крові, сечі) на вміст наркотиків для встановлення факту їх вживання.
- судово-психіатрична: для визначення стану осудності особи, наявності психічної та фізичної залежності від наркотиків.
- криміналістичні експертизи: дактилоскопічна (пошук відбитків пальців на пакуванні), трасологічна, почеркознавча (дослідження рецептів) та інші.

Наявність розвиненої теоретичної та нормативно-правової бази є беззаперечною сильною стороною української системи. Проте, як покаже подальший аналіз, існує певний розрив між детально прописаною теорією ("що досліджувати") та стандартизацією практичної методології ("як досліджувати" та "як оцінювати результати"), що створює поле для вдосконалення та гармонізації з міжнародними підходами.

Методи дослідження: від попередніх до підтверджуючих

Процес експертного дослідження НЗ, ПР, АП є багатостадійним і передбачає послідовне застосування комплексу методів, що дозволяє перейти від загального припущення до науково обґрунтованого висновку. В українській

практиці, як правило, дотримуються схеми, рекомендованої Управлінням ООН з наркотиків та злочинності (UNDCP).¹

Загальна схема дослідження включає такі етапи:

1. зовнішній огляд та мікроскопія (вивчення морфологічних ознак (колір, форма, структура), особливо важливе для рослинних об'єктів та таблеток);
2. попередні (скринінгові) тести (застосування якісних хімічних реакцій для швидкого виявлення певних класів речовин);
3. хроматографічне розділення (використання методів хроматографії для розділення складних сумішей на окремі компоненти);
4. інструментальний (підтверджуючий) аналіз (застосування високоточних фізико-хімічних методів для однозначної ідентифікації структури речовини).

Попередні (скринінгові) методи – це переважно кольорові тести, засновані на реакції досліджуваної речовини зі специфічними хімічними реагентами (наприклад, реактив Маркі, реактив Фреде). Їх головні переваги – швидкість, низька вартість та простота виконання, що дозволяє оперативно отримати попередню інформацію. Однак ці методи мають суттєвий недолік – низьку специфічність. Багато речовин, що не є наркотиками, можуть давати схожу реакцію (хибнопозитивний результат), тому висновки, зроблені лише на їх основі, не мають доказової сили і потребують обов'язкового підтвердження.

Хроматографічні методи є ключовим етапом дослідження, що дозволяє розділити суміші та виділити індивідуальні компоненти для подальшого аналізу.

Тонкошарова хроматографія (ТШХ) це класичний, широко розповсюджений метод, який використовується для якісного аналізу та порівняння зразків з еталонними речовинами (свідками).

Газо-рідинна хроматографія (ГРХ) та високоефективна рідинна хроматографія (ВЕРХ) більш сучасні та точні інструментальні методи, що забезпечують високу роздільну здатність і дозволяють проводити не тільки якісний, але й кількісний аналіз (визначення концентрації речовини).

Інструментальні (підтверджуючі) методи надають найбільш достовірну інформацію про структуру речовини, що дозволяє її однозначно ідентифікувати.

Спектроскопія в ультрафіолетовій (УФ) та інфрачервоній (ІЧ) областях (УФ-спектроскопія) дає загальну інформацію про наявність певних структурних фрагментів у молекулі. ІЧ-спектроскопія є значно більш інформативною, оскільки ІЧ-спектр є унікальною характеристикою сполуки, її своєрідним "молекулярним відбитком пальця".

Мас-спектрометрія (МС) дозволяє визначити точну молекулярну масу речовини та проаналізувати шляхи її розпаду на фрагменти, що дає детальну інформацію про її структуру. Найбільш потужним інструментом є поєднання хроматографії з мас-спектрометрією (наприклад, ГХ-МС). Цей гібридний метод вважається "золотим стандартом" у судовій хімії, оскільки він одночасно розділяє суміш і надійно ідентифікує кожен її компонент.

Важливо відзначити, що українська методологічна база, закладена в навчальних програмах та практичних посібниках, є класичною і охоплює всі необхідні методи. Однак, на відміну від деяких міжнародних стандартів, у вітчизняних нормативних документах не прописано жорстких вимог до

мінімально необхідної аналітичної схеми – тобто, яка саме комбінація методів є обов'язковою та достатньою для надання остаточного висновку. Це може призводити до певної неоднорідності практики в різних експертних установах.

Оцінка результатів та формування висновку експерта

Заключний етап експертизи – це інтелектуальний процес синтезу даних, отриманих різними методами, та формування обґрунтованих висновків. Експерт повинен критично оцінити результати кожного тесту, врахувати їх переваги та обмеження, і лише на основі сукупності узгоджених даних зробити остаточний висновок.

Висновок експерта є процесуальним документом, який слугує джерелом доказів у кримінальному провадженні. Він має чітку структуру, що регламентується процесуальним законодавством та відомчими інструкціями.⁵ У ньому повинні бути надані чіткі, однозначні та науково обґрунтовані відповіді на всі питання, поставлені органом, що призначив експертизу.

Доказове значення висновку експерта у справах про наркотики є визначальним. Саме він встановлює ключові елементи складу злочину, а саме:

- предмет злочину (чи є вилучена речовина наркотичним засобом або психотропною речовиною, включеною до "Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів", затвердженого Кабінетом Міністрів України);

- розмір (маса) наркотику (від цього показника залежить кваліфікація злочину (невеликі, великі або особливо великі розміри) і, відповідно, суворість покарання).

Пленум Верховного Суду України у своїй постанові від 26.04.2002 прямо вказав, що для встановлення виду, назви, властивостей наркотичного засобу та його розміру обов'язково має бути висновок експерта. Це підкреслює виняткову важливість судово-експертної діяльності для забезпечення законності та обґрунтованості правосуддя у цій категорії справ.

Аналіз міжнародної практики дозволяє виявити ключові тенденції у розвитку судової експертизи наркотиків та визначити потенційні напрямки для вдосконалення національної системи. Розглянемо моделі, що діють у США та Європі, а також глобальні рекомендації провідних професійних організацій.

Система США: досвід Управління боротьби з наркотиками (DEA)

Система судово-експертного забезпечення в США, зокрема в рамках DEA, характеризується високим ступенем централізації, жорсткою регламентацією та орієнтацією на потреби змагального кримінального процесу.

Організаційна структура (DEA) має розгалужену мережу, що включає сім регіональних та дві спеціалізовані лабораторії. Їхні функції не обмежуються рутинним аналізом речових доказів. Вони також проводять фундаментальні та прикладні дослідження, збирають та аналізують розвідувальну інформацію про джерела та шляхи наркотрафіку, а їхні співробітники виступають як експерт-свідки в судах.

Жорстка регламентація та контроль розроблені таким чином, що діяльність лабораторій детально регулюється внутрішніми інструкціями, такими як *DEA Agents Manual* та *Laboratory Operations Manual*. Особлива увага приділяється процедурі поводження з речовими доказами (*chain of custody*) – від моменту

вилучення до зберігання та знищення, щоб унеможливити їх втрату чи підміну.

Підзвітність та аудит дозволяє робити так, щоб система перебувала під постійним наглядом з боку незалежних контролюючих органів, зокрема Офісу Генерального інспектора (OIG) та Рахункової палати Уряду (GAO). Ці органи проводять регулярні аудити, виявляють недоліки (наприклад, порушення термінів зберігання доказів або прогалини в документації) та надають обов'язкові до виконання рекомендації. Це створює механізм постійного вдосконалення та підвищення надійності системи.

Інформаційні системи DEA активно використовує централізовані бази даних, як-от STRIDE (*System to Retrieve Information on Drug Evidence*), для накопичення та аналізу інформації про всі вилучені наркотики. Це дозволяє відстежувати появу нових речовин, визначати джерела їх походження та виявляти тенденції в наркоторгівлі, підтримуючи таким чином розвідувальну функцію.¹²

Європейський підхід: Європейська мережа судово-експертних установ (ENFSI)

Європейська модель, на відміну від американської, є більш децентралізованою і будується на принципах співпраці, обміну знаннями та гармонізації стандартів якості.

Всі лабораторії поєднані у мережеву структуру. ENFSI – це асоціація, що об'єднує понад 60 провідних судово-експертних інститутів з різних країн Європи. Її мета – не директивне управління, а сприяння діалогу, поширення найкращих практик та підвищення якості судової експертизи на континенті.

У структурі ENFSI діють експертні робочі групи за різними напрямками. Робоча група з наркотиків (Drugs Working Group, DWG) є ключовим майданчиком для фахівців у цій галузі. Вона займається розробкою методичних рекомендацій (*Best Practice Manuals*), організовує щорічні міжлабораторні порівняльні випробування (*proficiency tests*) для перевірки компетентності лабораторій, створює та підтримує спільні бібліотеки мас-спектрів та ІЧ-спектрів нових психоактивних речовин, що є критично важливим для їх своєчасної ідентифікації.

ENFSI активно просуває ідею обов'язкової акредитації всіх лабораторій-членів відповідно до міжнародного стандарту ISO/IEC 17025 «Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій». Акредитація за цим стандартом є незалежним підтвердженням того, що лабораторія має ефективну систему управління якістю, використовує валідовані методики, компетентний персонал та справне обладнання, що гарантує достовірність її результатів.

Документ "Guideline for Evaluative Reporting" розроблений ENFSI і є революційним, оскільки пропонує змінити саму філософію експертного висновку. Він закликає експертів переходити від простої категоричної констатації факту (наприклад, "у зразку виявлено кокаїн") до оцінки доказової сили своїх результатів у контексті конкретних обставин справи. Це досягається шляхом використання логічного, ймовірнісного підходу, зокрема, через розрахунок відношення правдоподібності (*Likelihood Ratio*). Такий підхід вимагає від експерта не лише технічної компетентності, а й глибокого розуміння принципів інтерпретації доказів, що робить його висновок більш прозорим, обґрунтованим та корисним для суду.

Глобальні рекомендації: SWGDRUG та IFSA

Крім регіональних об'єднань, існують міжнародні групи, що розробляють універсальні технічні стандарти для судової експертизи наркотиків.

SWGDRUG (Scientific Working Group for the Analysis of Seized Drugs) – це група провідних американських та міжнародних експертів, яка розробляє мінімальні стандарти для надійної ідентифікації наркотиків. Ключовим внеском SWGDRUG є класифікація аналітичних методів за їхньою розрізняювальною здатністю та встановлення вимог до мінімальної аналітичної схеми.

Класифікація методів поділяє їх на три категорії:

1). Категорія А (найвища розрізняювальна здатність): Методи, що надають унікальну структурну інформацію про молекулу.

2). Категорія В (висока розрізняювальна здатність): Методи, що дозволяють вибірково розділяти речовини.

3). Категорія С (загальна розрізняювальна здатність): Попередні, скринінгові методи.

Таблиця 1. Класифікація аналітичних методів за рекомендаціями SWGDRUG

Категорія А	Категорія В	Категорія С
Інфрачервона спектроскопія	Капілярний електрофорез	Кольорові тести
Мас-спектрометрія	Газова хроматографія	Імунологічний аналіз
Спектроскопія ядерного магнітного резонансу	Іон-мобільна спектрометрія	Температура плавлення
Раманівська спектроскопія	Рідинна хроматографія	Ультрафіолетова спектроскопія
	Мікрокристалічні тести	
	Фармацевтичні ідентифікатори (для таблеток)	
	Тонкошарова хроматографія	
	Макроскопічний та мікроскопічний огляд (лише для канабісу)	

На основі цієї класифікації SWGDRUG встановлює мінімальну аналітичну схему для достовірної ідентифікації: висновок може бути зроблений лише за умови використання однієї з двох комбінацій:

1. Один валідований метод категорії А плюс один валідований метод з будь-якої іншої категорії (А, В або С).

2. Якщо метод категорії А не використовується, необхідно застосувати щонайменше три різні валідовані методи, з яких мінімум два мають бути з категорії В.

Цей підхід гарантує, що висновок базується на сукупності даних, отриманих за допомогою незалежних методів, що значно знижує ризик помилки.

IFSA (International Forensic Strategic Alliance) – це об'єднання регіональних мереж (включно з ENFSI), яке розробляє мінімальні вимоги для судово-експертних лабораторій, особливо в країнах, що розвиваються. Їхній документ "Minimum Requirements for Identification of Seized Drugs" встановлює базові стандарти для компетентності персоналу, обладнання, валідації методик та системи управління якістю, що є фундаментом для отримання надійних результатів.

Компаративний висновок: Україна на тлі світових практик.

Порівняльний аналіз дозволяє зробити кілька важливих висновків щодо стану та перспектив розвитку судової експертизи наркотиків в Україні.

Сильні сторони української системи:

- Наявність розгалуженої мережі державних спеціалізованих експертних установ.
- Високий рівень базової підготовки та кваліфікації експертів-хіміків.
- Добре розроблена теоретична база щодо предмета, об'єкта та завдань експертизи.
- Початок процесу національної стандартизації (прийняття ДСТУ з термінології).

Прогалини та напрямки для вдосконалення:

- Відсутність формалізованої мінімальної аналітичної схеми: На відміну від рекомендацій SWGDRUG, українські нормативні документи не встановлюють чітких вимог до комбінації методів, що є обов'язковою для ідентифікації. Це створює ризик неузгодженості практики та робить висновки потенційно вразливими для критики.

- Недостатній акцент на системі управління якістю: Хоча окремі лабораторії проходять акредитацію, впровадження вимог ISO/IEC 17025 ще не стало загальнонаціональним стандартом і філософією роботи, на чому наполягає ENFSI.

- Переважно ідентифікаційний підхід: Українська експертна практика традиційно зосереджена на відповіді на питання "що це за речовина?". Перехід до оціночного підходу ENFSI, що відповідає на питання "яка вага цього доказу?", є перспективою на майбутнє, що вимагатиме значних змін у методології та підготовці кадрів.

- Потреба у вдосконаленні інформаційного обміну: Створення єдиних національних баз даних спектрів нових психоактивних речовин за прикладом ENFSI DWG та DEA STRIDE є нагальною потребою для ефективної боротьби з "дизайнерськими наркотиками".

Таким чином, міжнародний досвід демонструє чіткий вектор розвитку: від простої ідентифікації речовини до побудови комплексної системи, що базується на трьох стовпах:

- 1) надійній методології (стандарти SWGDRUG),

- 2) гарантованій якості (акредитація ISO 17025) та
- 3) логічно обґрунтованій інтерпретації (оціночний підхід ENFSI).

Для України найбільш релевантним та стратегічно виправданим є шлях поступової інтеграції саме з європейською моделлю, що дозволить значно підвищити доказову вагу та наукову обґрунтованість експертних висновків.

Актуальні проблеми сучасної практики в Україні

Незважаючи на значні досягнення, українська судово-експертна практика у сфері дослідження наркотиків стикається з низкою системних проблем.

Некоректне формулювання питань експерту. Однією з поширених проблем є вихід питань, що ставляться слідчими та судом, за межі компетенції експерта-хіміка. Наприклад, питання "Чи призначене вилучене обладнання *спеціально* для виготовлення наркотичних засобів?" є неправомірним. Експерт може встановити лише технічну можливість використання обладнання для певного хімічного синтезу, але питання про призначення (умисел) є правовим і належить до компетенції слідства та суду.⁶ Такі помилки призводять до відмов у проведенні експертизи або до висновків, які не можуть бути використані як належний доказ.

Проблема нових психоактивних речовин (НПР). Постійна поява на ринку "дизайнерських наркотиків" – синтетичних сполук, що є аналогами відомих наркотиків, але мають змінену хімічну структуру, – становить серйозний виклик. Такі речовини часто ще не внесені до офіційного Переліку контрольованих речовин, що ускладнює їх правову оцінку. Для експертів проблема полягає у відсутності еталонних зразків, валідованих методик ідентифікації та спектральних даних у бібліотеках приладів. Це вимагає створення спеціалізованих лабораторій, постійного оновлення дороговартісного обладнання та науково-методичної бази.

Недостатнє використання потенціалу експертизи. Через брак поінформованості про сучасні можливості експертних досліджень практичні працівники правоохоронних органів не завжди повною мірою використовують весь арсенал доступних методів. Часто експертиза зводиться до простої ідентифікації речовини, тоді як могли б вирішуватися і більш складні завдання, наприклад, ідентифікація спільного джерела походження для доведення діяльності організованої злочинної групи.

Проблеми міжвідомчої взаємодії. Ефективна протидія наркотрафіку, особливо транснаціональному, вимагає чіткої координації дій між експертними підрозділами МВС та Мін'юсту, а також їхньої взаємодії з митною та прикордонною службами. Недоліки в такій координації знижують загальну ефективність боротьби зі злочинністю.

Шляхи вдосконалення та перспективи розвитку

Вирішення наявних проблем лежить у площині системних реформ, спрямованих на гармонізацію української практики з передовими міжнародними стандартами.

Ключовим стратегічним завданням є повноцінна імплементація вимог стандарту ISO/IEC 17025 у діяльність усіх судово-експертних лабораторій, що займаються дослідженням наркотиків. Паралельно необхідно розробити та впровадити на національному рівні обов'язкові мінімальні аналітичні схеми за моделлю, запропонованою SWGDRUG.

Перспективним напрямом є поступовий перехід від категоричного

ідентифікаційного висновку до оціночного, що базується на логіко-ймовірнісному підході. Це вимагає розробки національних методичних рекомендацій на основі *ENFSI Guideline for Evaluative Reporting* та відповідної перепідготовки експертних кадрів.

Для ефективної протидії НПП необхідно створити національну базу даних ГЧ- та мас-спектрів нових речовин з постійним її оновленням та забезпеченням доступу для всіх експертних установ. Необхідно також забезпечити безперервне підвищення кваліфікації експертів та оновлення парку аналітичного обладнання.⁵

Важливо вдосконалювати навчальні програми для майбутніх судових експертів, а також проводити регулярні спільні тренінги, семінари та круглі столи для експертів, слідчих, прокурорів та суддів. Це сприятиме кращому розумінню можливостей експертизи, правильному формулюванню питань та більш ефективному використанню експертних висновків у процесі доказування.

Судова експертиза наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів є незамінним інструментом у системі кримінального судочинства України. Національна система має міцний теоретичний та нормативно-правовий фундамент, кваліфіковані кадри та розгалужену мережу державних експертних установ. Однак вона стикається з серйозними викликами, пов'язаними з динамікою наркоринку, зокрема появою нових психоактивних речовин, та відставанням у впровадженні передових світових стандартів управління якістю та інтерпретації результатів.

Ключова рекомендація для стратегічного розвитку полягає у переході від традиційної моделі, орієнтованої переважно на ідентифікацію речовини, до комплексної системи, що забезпечує наукову обґрунтованість та надійність усього експертного процесу. Цей перехід має базуватися на трьох основних елементах, апробованих у міжнародній практиці:

1. Впровадження системи управління якістю відповідно до стандарту ISO/IEC 17025 як обов'язкової умови діяльності лабораторій.
2. Стандартизація аналітичних процедур шляхом затвердження мінімальних аналітичних схем за моделлю SWGDRUG.
3. Еволюція експертного висновку в напрямку логічно обґрунтованої оцінки доказової сили результатів за принципами, розробленими ENFSI.

Реалізація цих кроків дозволить не лише вирішити поточні проблеми, але й суттєво підвищити надійність, об'єктивність та доказову вагу експертних висновків, зміцнивши таким чином основи правосуддя у справах про злочини у сфері обігу наркотиків та наблизивши українську судово-експертну систему до найкращих європейських та світових стандартів.

3.5 Організація провадження та можливості класу судово-медичних експертиз.

Судово-медична експертиза посідає особливе місце в механізмі здійснення правосуддя, адже саме вона забезпечує отримання науково вивірених і доказово значущих висновків у справах, що стосуються життя, здоров'я та фізичного стану людини. За своєю суттю вона є практичним застосуванням знань судової медицини, спрямованим на дослідження об'єктів, явищ і процесів із

використанням спеціальних знань у галузі медицини, а за потреби — і суміжних сфер науки та техніки, з метою надання відповіді на питання, які мають або можуть мати значення для судового розгляду.

Судово-медичну експертизу слід розуміти як діяльність експерта, що базується на спеціальних медичних знаннях і полягає у вивченні матеріальних об'єктів, носіїв інформації про обставини кримінального чи цивільного провадження. Її правові засади визначаються Конституцією України, нормами кримінального та цивільного процесуального законодавства, міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України, Законом України «Про судову експертизу», а також іншими нормативно-правовими актами, що регламентують судово-експертну діяльність.

Здійснення судово-медичної експертизи ґрунтується на низці принципів, серед яких ключове значення мають законність, повага до прав і свобод людини, незалежність судового експерта та наукова обґрунтованість застосовуваних методів і засобів дослідження. Важливою гарантією об'єктивності є обов'язок експерта особисто провести повне дослідження і надати мотивований письмовий висновок, сформульований у доступній та зрозумілій формі.

Особлива роль судово-медичної експертизи зумовлена її зосередженістю на медичних і біологічних аспектах подій, що розслідуються. Вона належить до найдавніших видів судових експертиз і традиційно використовується в судочинстві. В Україні функціонує розгалужена система судово-медичної служби, побудована за принципом інстанційності, яка включає Головне бюро судово-медичної експертизи Міністерства охорони здоров'я України, а також республіканські й обласні бюро. Така організаційна структура забезпечує єдність підходів, методик і стандартів експертних досліджень на всій території держави.

Судово-медична експертиза є обов'язковою у тих випадках, коли для встановлення істотних для кримінального провадження обставин необхідні спеціальні медичні знання. Передусім це стосується з'ясування причин смерті, визначення характеру і ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, оцінки психічного стану підозрюваного або обвинуваченого, встановлення віку особи чи статевої зрілості потерпілої. Саме в цих ситуаціях судово-медична експертиза виступає незамінним джерелом доказової інформації.

Залежно від характеру об'єктів дослідження судово-медичні експертизи поділяються на кілька основних видів. До них належать експертизи живих осіб — потерпілих, підозрюваних, обвинувачених та інших учасників провадження; експертизи трупів, які проводяться у разі насильницької, раптової або підозрілої смерті; експертизи речових доказів, що містять біологічні сліди або матеріали (кров, волосся, слина, сперма, кістки, органи тощо); а також експертизи за матеріалами кримінальних і цивільних справ, коли об'єктами дослідження є документи, протоколи слідчих дій, медична документація.

Найбільш поширеним видом є судово-медична експертиза живих осіб, на яку припадає переважна частина практичної роботи судово-медичних експертів. Об'єктами такого дослідження виступають особи, щодо яких необхідно встановити характер і ступінь тяжкості тілесних ушкоджень, психічний стан, вік або інші медично значущі обставини. У межах цієї експертизи вирішуються завдання, пов'язані з виявленням ознак статевих злочинів, фактів симуляції чи

дисимуляції захворювань, агравації, штучного спричинення хвороб або самопошкоджень.

До кола основних завдань судово-медичної експертизи живих осіб належить встановлення наявності, характеру та ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, визначення психічного стану особи у разі сумнівів щодо її осудності, з'ясування віку, якщо це має значення для кримінальної відповідальності і не може бути встановлено іншими способами, а також визначення статевої зрілості потерпілої у справах про статеві злочини. Крім того, експерт може встановлювати відсоток втрати працездатності, факт вагітності, пологів або аборту, а також вирішувати питання спірного батьківства чи материнства.

У сукупності зазначені положення відображають ключове значення судово-медичної експертизи як науково обґрунтованого та водночас глибоко гуманістичного інструменту пізнання істини у кримінальному провадженні, де в центрі завжди перебуває людина, її життя та здоров'я.

Загальні елементи методики досліджень включають ознайомлення з обставинами справи, вивчення медичних документів (оригіналів), опитування обстежуваного (збір анамнезу), безпосередній огляд, проведення спеціальних досліджень та складання експертного висновку.

Клінічні методи включають безпосередній огляд, опитування, збір анамнезу. Ці методи є основою для оцінки стану здоров'я, виявлення ушкоджень та їх характеру.

Лабораторні методи включають аналіз біологічних рідин (кров, сеча, слина, сперма, піт) для визначення їх наявності, групової, видової та статевої належності, а також для виявлення токсичних речовин. Гістологічні та цитологічні дослідження дозволяють вивчати патологічні процеси в тканинах та визначати прижиттєвість ушкоджень.

Інструментальні методи можуть включати рентгенівські дослідження, стереомікроскопію, трасологічні дослідження, які допомагають у виявленні прихованих ушкоджень або особливостей.

Морфологічні методи використовуються для дослідження біологічних об'єктів, таких як волосся, для визначення їх природи, видової та регіонарної належності, особливостей догляду та наявності пошкоджень.³²

Молекулярно-генетичні методи (ДНК-аналіз) мають високий потенціал і використовуються для точного встановлення приналежності біологічного матеріалу конкретній особі, що є критично важливим для ототожнення особи, встановлення батьківства/материнства. Ці дослідження є високотехнологічними та мають високий рівень складності.

Питання, що ставляться перед експертами:

- 1). Який характер та ступінь тяжкості тілесних ушкоджень?
- 2). Який механізм спричинення ушкоджень?
- 3). Чи є особа вагітною? Який термін вагітності?
- 4). Чи є ознаки статевої зрілості/незайманості?
- 5). Який вік особи?
- 6). Чи є ознаки симуляції, дисимуляції, агравації, штучних хвороб?
- 7). Який відсоток втрати працездатності?

Судово-медична експертиза трупів

Цей вид експертизи становить 15-20% роботи судово-медичних експертів. Об'єктами дослідження є трупи, а також одяг на трупі та інші предмети, виявлені на місці події.

До завдань цієї експертизи відносяться:

- встановлення причини та часу настання смерті;
- визначення наявності насильницької смерті;
- встановлення механізму спричинення ушкоджень.
- визначення давності ушкоджень та їх прижиттєвості/посмертності.
- встановлення причинно-наслідкового зв'язку між ушкодженнями та смертю.
- виявлення наявності алкоголю, наркотичних або отруйних речовин в організмі.
- ідентифікація невідомих трупів, особливо в умовах масової загибелі людей, що є вкрай актуальним під час воєнного стану.

До методів дослідження належать:

- Загальний огляд: Ознайомлення з матеріалами справи, зовнішній огляд одягу та трупа.
- Розтин трупа: Застосування різних методів (наприклад, метод Вірхова, Абрикосова, Кіарі-Мареша, Летюлю, Шора) для вилучення та детального дослідження органів та тканин.³⁸ Метод Шора, що передбачає повну евісцерацію органокomплексу, дозволяє зберегти анатомо-топографічні зв'язки до кінця дослідження.
- Лабораторні дослідження: Гістологічні, токсикологічні, біохімічні, імунологічні аналізи для виявлення патологічних змін, отрут, біологічних маркерів.
- Додаткові заходи для ідентифікації: Складання картки невідомого трупа, розпізнавальне фотографування, дактилоскопія.

Питання, що ставляться перед експертами:

- 1). Коли і від чого настала смерть?
- 2). Чи наявна насильна смерть?
- 3). Який механізм спричинення ушкоджень?
- 4). Чи були тілесні ушкодження спричинені прижиттєво чи після смерті?
- 5). Яка послідовність спричинення тілесних ушкоджень?
- 6). Чи є причинно-наслідковий зв'язок між тілесними ушкодженнями та смертю?
- 7). Чи є в організмі алкоголь, наркотичні речовини або отрути?
- 8). Яка групова та видова належність знаряддя злочину?

Судово-медична експертиза речових доказів біологічного походження

Цей вид експертизи становить близько 5-6% від усіх експертиз. Об'єктами дослідження є предмети або сліди, що містять біологічні матеріали людського або тваринного походження. Це можуть бути кров, сперма, волосся, слина, піт, сеча, кал, молозиво, частини кісток, внутрішніх органів, а також сліди запаху.

Основними завданнями експертизи є:

- встановлення наявності біологічного матеріалу (наприклад, крові, сперми, слини).

- визначення видової належності (людина чи тварина).
- встановлення групової належності (група крові, сперми, слини).
- визначення статевої належності (чоловік чи жінка).
- встановлення регіонального походження (з якої частини тіла).
- визначення давності слідів.
- ідентифікація особи за біологічними слідами, особливо у випадках розчленування трупа або ідентифікації жертв катастроф, де живі близькі родичі можуть надати зразки для порівняння.

Методи дослідження:

- Підготовча робота: Виявлення, фіксація, вилучення, пакування об'єктів та оформлення супровідних документів.
- Орієнтовні проби: Наприклад, проби на кров (з перекисом водню, бензидином, люмінолом), дослідження в УФ-променях для сперми.
- Доказові проби: Спектральний метод, мікрокристалічні реакції для підтвердження наявності крові.
- Мікроскопічні дослідження: Основний метод для виявлення морфологічних елементів сперматозоїдів, а також для дослідження волосся, калу, блювотних мас.
- Серологічні дослідження: Для визначення групової та видової належності крові, слини, сперми.
- Молекулярно-генетичні (ДНК-аналіз): Найбільш точні для індивідуалізації особи, встановлення її приналежності до конкретної статі, або для виключення приналежності.

Питання, що ставляться перед експертами:

- 1). Чи є на об'єкті кров/сперма/слина/волосся?
- 2). Якщо так, то кому вона належить – людині чи тварині?
- 3). Яка група крові/сперми/слини?
- 4). Яка статева належність крові/волосся?
- 5). З якої частини тіла походить волосся?
- 6). Чи може досліджуваний біологічний матеріал належати конкретній особі (підозрюваному, потерпілому)?

Судово-медична експертиза за матеріалами справ

Цей вид експертизи виконується, коли безпосереднє дослідження живих осіб, трупів або речових доказів неможливе (наприклад, через втрату об'єкта або його незворотні зміни).²³ Об'єктами дослідження є матеріали кримінальних проваджень, цивільних справ, медичні документи (історії хвороби, амбулаторні карти, медичні книжки), протоколи слідчих дій (огляд місця події, транспортного засобу), довідкові матеріали (метеорологічні умови).

До завдань входять:

- аналіз наявних документів для встановлення обставин справи.
 - оцінка правильності та повноти первинних судово-медичних документів.
 - визначення причин смерті або характеру тілесних ушкоджень на основі документальних даних.
 - встановлення причинно-наслідкових зв'язків між подіями та їх наслідками.
- Методами дослідження є переважно аналітичні методи, що включають вивчення та аналіз медичних та юридичних документів, зіставлення фактів та

висновків, що містяться у справі.

Питання, що ставляться перед експертами:

- 1). Яка причина смерті, виходячи з медичних документів?
- 2). Який характер та тяжкість тілесних ушкоджень, зафіксованих у матеріалах справи?
- 3). Чи відповідають висновки первинного розтину трупа або медичного огляду матеріалам справи?
- 4). Чи є достатньо даних у справі для встановлення певних медичних фактів?

Судово-медична експертиза професійних правопорушень медичних працівників

Цей вид експертизи має важливе значення для захисту прав людини у сфері охорони здоров'я. Об'єктами дослідження є медична документація (історії хвороби, амбулаторні карти, результати обстежень), протоколи слідчих дій, показання свідків та інші матеріали справи, що стосуються надання медичної допомоги.

Завдання:

- встановлення правильності та своєчасності надання медичної допомоги.
- визначення наявності або відсутності дефектів у діях медичного працівника.
- встановлення прямого причинно-наслідкового зв'язку між діями (або бездіяльністю) медичного персоналу та шкодою для здоров'я пацієнта.
- встановлення розміру шкоди здоров'ю пацієнта, спричиненої діями медичного персоналу.
- визначення причини, характеру та наслідків недоліків лікувально-діагностичної діяльності.

Методами дослідження є комплексний аналіз медичної документації, порівняння дій медичних працівників зі встановленими стандартами та протоколами лікування, консультації з вузькопрофільними спеціалістами. Часто проводиться комісійно.

Питання, що ставляться перед експертами:

- 1). Яка причина летального чи несприятливого наслідку?
- 2). Чи були дефекти у діях медичного працівника?
- 3). Які конкретні причини неправильних дій медичного працівника?
- 4). Чи існує причинно-наслідковий зв'язок між діями медичного персоналу та несприятливим наслідком?
- 5). Який розмір шкоди здоров'ю пацієнта, спричиненої діями медичного персоналу?

Питання, що ставляться перед судово-медичними експертами, повинні відповідати певним вимогам: не виходити за межі спеціальних знань експерта, не мати правового характеру, бути чіткими, конкретними, короткими, мати логічну послідовність та характеризуватися повнотою.

У практиці судово-медичної експертизи коло питань, які підлягають вирішенню, є досить широким і охоплює ключові аспекти, що мають істотне значення для встановлення істини у кримінальному провадженні. Насамперед ідеться про з'ясування причин смерті людини, а також визначення часу її

настання, що часто має вирішальне значення для реконструкції події та перевірки слідчих версій.

Важливим напрямом діяльності судово-медичного експерта є оцінка тілесних ушкоджень. У межах таких досліджень встановлюються характер і ступінь їх тяжкості, механізм утворення, давність заподіяння, а також вирішується питання про те, чи виникли вони за життя особи, чи вже після смерті. Саме ці висновки дозволяють правильно кваліфікувати діяння та визначити юридично значущі наслідки.

Окрему групу становлять питання, пов'язані з психічним станом особи. За наявності обґрунтованих сумнівів судово-медичний експерт залучається для оцінки психічного стану підозрюваного з метою з'ясування його осудності або обмеженої осудності. У подібному контексті також може виникати потреба у встановленні віку особи, якщо це має значення для притягнення до кримінальної відповідальності й не може бути підтверджене іншими доказами.

У кримінальних провадженнях щодо статевих злочинів судово-медична експертиза використовується для визначення статевої зрілості потерпілої особи, а також для виявлення інших медично значущих обставин, що характеризують подію. Поряд із цим експерти можуть залучатися до визначення розміру завданої шкоди — як матеріальної, так і немайнової, а в окремих випадках і шкоди довкіллю, якщо вона є наслідком кримінального правопорушення.

Часто перед судово-медичним експертом ставляться питання щодо наявності в організмі людини алкоголю, наркотичних засобів чи інших психоактивних речовин. Такі висновки мають значення як для оцінки поведінки особи під час події, так і для з'ясування причин настання шкідливих наслідків.

Суттєву доказову роль відіграють і дослідження біологічних слідів. У межах судово-медичної експертизи встановлюється наявність таких слідів, їх видова, групова та статева належність, а за можливості — приналежність конкретній особі. Йдеться, зокрема, про кров, сперму, слину, волосся та інші біологічні об'єкти, що можуть бути виявлені на місці події або на речових доказах.

В умовах сучасних викликів особливого значення набувають експертні дослідження, пов'язані з масовими тяжкими наслідками, загибеллю людей, втратою озброєння, військової техніки чи об'єктів інфраструктури, зокрема у справах про воєнні злочини. У таких ситуаціях судово-медична експертиза допомагає встановити причинний зв'язок між подіями та їх наслідками.

Окремим напрямом є провадження у справах про професійні правопорушення медичних працівників. Тут перед експертом ставляться питання щодо причин несприятливого результату лікування, наявності або відсутності дефектів у діях медичного персоналу, причинно-наслідкового зв'язку між цими діями та наслідками, а також обсягу завданої шкоди. Сукупність таких висновків дозволяє дати об'єктивну оцінку ситуації з урахуванням як медичних, так і правових аспектів.

Висновок судово-медичної експертизи є одним із найважливіших джерел доказів у судовому процесі, як у кримінальному, так і в цивільному провадженні.

У кримінальному провадженні висновок експерта є процесуальним джерелом доказів (ч. 2 ст. 84 КПК України). Він набуває особливої ваги при розслідуванні справ, пов'язаних зі злочинами проти життя та здоров'я громадян,

де експерт або експертна комісія надає відповіді щодо причини смерті, ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, наявності лікарських помилок та їх зв'язку з несприятливим наслідком лікування.

Хоча висновок експерта не має наперед встановленої доказової сили і не є обов'язковим для органу, що здійснює провадження, на практиці суди та слідчі часто розглядають його як ключовий та вирішальний для обґрунтування обвинувачення. Це підкреслює важливість дотримання процедури отримання висновку експерта, оскільки порушення встановленого порядку може призвести до визнання доказу недопустимим. Наприклад, проведення судово-медичної експертизи трупа без ухвали слідчого судді може призвести до визнання такого доказу недопустимим.

У цивільному судочинстві судова експертиза є унікальним способом отримання цінної доказової інформації. Висновки експерта є важливим джерелом доказів, що сприяють встановленню істини у справі. Зокрема, судово-медичні експертизи з використанням ДНК-аналізу є єдиним науковим методом точного встановлення батьківства, материнства та спорідненості між особами. Доказова цінність результатів ДНК-тесту має суттєву перевагу над іншими доказами та має вирішальне значення у вирішенні спорів цієї категорії. Суд встановлює наявність або відсутність обставин на підставі будь-яких даних, що обґрунтовують вимоги та заперечення учасника справи, а також інших обставин, що мають значення для вирішення справи.

Особливості доказування у справах про воєнні злочини

У контексті розслідування воєнних злочинів судово-медична експертиза відіграє вирішальну роль. Вона дозволяє встановити факти, що підтверджують або спростовують вину підозрюваних, особливо у випадках масових вбивств, тортур, геноциду. Складність збирання достовірних доказів у зоні конфлікту, відсутність свідків або їх небажання співпрацювати через страх репресій, а також ризик знищення або втрати фізичних доказів, створюють значні виклики.

Документування та зберігання доказів є критично важливим етапом, оскільки неправильне документування або зберігання може призвести до втрати важливої інформації. Технічне обладнання та експертиза також є викликом, оскільки доступ до сучасного обладнання може бути обмеженим у воєнних умовах.

Верховний Суд України закріпив концепцію, згідно з якою електронні докази можуть подаватися, зокрема, у цифровому вигляді з електронним підписом, і відіграють вирішальну роль у кримінальних провадженнях щодо державної зради, воєнних злочинів та корупції. Важливо, що докази можуть бути отримані не лише під час слідчих дій, а й унаслідок випадкової фіксації подій фізичними особами або камерами спостереження. Це розширює можливості для збору доказів воєнних злочинів, де традиційні методи можуть бути ускладнені.

Якість судово-медичної експертизи безпосередньо залежить від кваліфікації та незалежності експертів, а також від ефективності організації експертної діяльності.

Освіта та кваліфікація

Судовими експертами можуть бути фахівці з відповідною вищою освітою, які пройшли підготовку в спеціалізованих установах Міністерства юстиції

України та отримали кваліфікацію судового експерта. Для того, щоб стати судово-медичним експертом в Україні, необхідно мати другий (магістерський) рівень вищої освіти за спеціальністю «Медицина» або «Педіатрія» та пройти 2-річну інternатуру за спеціальністю «Судово-медична експертиза». Практична підготовка проводиться на базах стажування в бюро судово-медичної експертизи під керівництвом провідних фахівців. Експерти набувають знань із процесуального законодавства, організації експертної діяльності, методів фіксації та оцінки тілесних ушкоджень, механізмів утворення ушкоджень, особливостей встановлення причин та механізмів смерті, часу її настання, причинно-наслідкового зв'язку, діагностики травм та отруєнь, а також методів експертизи речових доказів.

Організація судово-медичної служби в Україні

Система судово-медичної служби України включає Головне бюро судово-медичної експертизи МОЗ України, республіканське бюро (АР Крим) та бюро судово-медичної експертизи управлінь охорони здоров'я обласних державних адміністрацій. Основним структурним підрозділом є обласні (а в Києві та Севастополі – міські) бюро. Наказ МОЗ України від 11.12.2023 № 2098 затвердив новий Статут Головного бюро судово-медичної експертизи.

Фінансування проведення судово-медичних експертиз державними спеціалізованими установами, а також за дорученням слідчого судді або суду, здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету.

Міжнародна співпраця та стандарти

Україна активно співпрацює з міжнародними організаціями для вдосконалення судово-медичної експертизи, особливо у контексті розслідування воєнних злочинів. МОЗ України підписало меморандум про співпрацю з Міжнародною комісією з питань зниклих безвісти (ICMP) для розробки стандартних операційних процедур судової експертизи на основі міжнародних стандартів. Ця співпраця має на меті реформувати судово-медичну експертизу в Україні відповідно до міжнародних вимог, що полегшить передачу доказів воєнних злочинів до міжнародних судових інстанцій, таких як Міжнародний кримінальний суд (МКС).

МКС має юрисдикцію щодо геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів та злочинів агресії. Хоча Україна підписала, але не ратифікувала Римський статут, вона двічі визнавала його юрисдикцію *ad hoc*, що дозволяє МКС розслідувати злочини, вчинені на території України з 2013 року. Експертиза є ключовим елементом у процесі доказування для МКС, і співпраця з національними та міжнародними експертами, включаючи судових антропологів та патологів, є важливою для аналізу останків жертв та ідентифікації зниклих безвісти.

Повномасштабна військова агресія Російської Федерації проти України створила безпрецедентні виклики для судово-медичної експертизи, одночасно стимулюючи її розвиток та інтеграцію з міжнародними стандартами.

Виклики в умовах воєнного стану

В умовах воєнного стану цивільні судово-медичні установи України виявилися невідповідними до масового надходження загиблих, що зупиняє налагоджену роботу моргів через брак експертів та проблеми з ідентифікацією тіл.

Складність збирання достовірних доказів у зоні конфлікту, відсутність свідків або їх страх співпрацювати, а також знищення або втрата фізичних доказів, є основними проблемами. Документування та зберігання доказів, забезпечення їх цілісності та достовірності є критично важливим етапом розслідування.

Існує потреба у сучасному технічному обладнанні та експертизі, доступ до яких може бути обмеженим у воєнних умовах. Розслідування воєнних злочинів часто потребує співпраці між різними країнами та міжнародними організаціями, що може бути ускладнено політичними чи бюрократичними перепонами.

Застосування міжнародних протоколів (наприклад, Протокол Берклі, Стамбульський протокол)

Для подолання цих викликів Україна активно впроваджує міжнародні стандарти та протоколи. Практичний посібник «Протокол Берклі» (Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations), розроблений у партнерстві з Управлінням Верховного комісара ООН з прав людини, пропонує чіткі методологічні рекомендації щодо збору, документування та зберігання цифрових доказів з відкритих джерел, таких як фотографії, відео, свідчення свідків, дані соціальних мереж та електронні документи. Цей протокол активно використовується українськими прокурорами для документування російських воєнних злочинів і був неофіційно перекладений українською мовою протягом декількох тижнів після вторгнення. Він встановлює мінімальні професійні стандарти для ідентифікації, збору, збереження, перевірки та аналізу цифрової інформації з відкритих джерел, підвищуючи ймовірність її використання для цілей правосуддя та притягнення до відповідальності.

Аналогічно, Стамбульський протокол (Istanbul Protocol) є міжнародно узгодженим набором стандартів передової практики для розслідування та документування тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження. Він надає керівництво для медичних та юридичних працівників щодо оцінки заяв про тортури, документування випадків та надання якісних доказів. Ці протоколи є важливими інструментами для забезпечення високого рівня достовірності та точності отриманих даних, що є критично важливим для досягнення справедливості у справах про воєнні злочини.

Роль у документуванні воєнних злочинів для міжнародних інстанцій (МКС)

Судово-медична експертиза є ключовою у документуванні воєнних злочинів для притягнення винних до відповідальності, як на національному, так і на міжнародному рівнях. Україна стикається з масштабним викликом, маючи понад 41 тисячу зареєстрованих проваджень щодо злочинів агресії та воєнних злочинів. Національні суди є найкращим місцем для розслідування міжнародних злочинів через їхню близькість до доказів, свідків та потерпілих, розуміння контексту та знання мов.

Судова експертиза, зокрема судово-медична, є невід'ємною частиною збору доказів для Міжнародного кримінального суду. МКС розслідує воєнні злочини, злочини проти людяності, геноцид та злочин агресії. Офіс Прокурора МКС співпрацює з національними органами та міжнародними експертами для проведення судово-медичного аналізу останків жертв, включаючи ексгумації та

судово-медичні дослідження, збір зразків ДНК для ідентифікації. Це підкреслює важливість судової експертизи для формування доказової бази у справах МКС.

Неурядові організації та активісти відіграють життєво важливу роль у зборі інформації про ймовірні злочини, оскільки вони часто мають прямий контакт з жертвами та можуть документувати порушення одразу після їх вчинення. Однак, будь-який крок щодо отримання, обробки, збереження та передачі такої інформації до МКС має бути регульованим, щоб уникнути визнання доказів неприпустимими. Дотримання принципу "ланцюга зберігання" (chain of custody) для всіх видів інформації та доказів (паперових, електронних документів, речових доказів) значно підвищує шанси на їх визнання доказами в МКС.

Судово-медична експертиза є фундаментальним інструментом у системі правосуддя України, що забезпечує науково обґрунтовані висновки для вирішення широкого спектру справ, від кримінальних до цивільних. Її правові засади, закріплені в Конституції України та процесуальному законодавстві, гарантують незалежність та об'єктивність експертів.

Класифікація експертиз за процесуальним положенням, кількістю експертів та характером об'єктів дослідження відображає її адаптивність до різних судових потреб. Детальний розгляд об'єктів, завдань та методів дослідження для живих осіб, трупів, речових доказів та матеріалів справ демонструє глибину та комплексність судово-медичної науки. Особливо цінними є молекулярно-генетичні методи, що дозволяють з високою точністю встановлювати ідентичність та спорідненість.

Доказова цінність судово-медичних висновків є надзвичайно високою, особливо у справах про злочини проти життя та здоров'я, а також у цивільних спорах, таких як встановлення батьківства. Однак, її дієвість залежить від неухильного дотримання процесуальних норм та вимог до збору та оформлення доказів.

В умовах повномасштабної війни, судово-медична експертиза в Україні стикається з безпрецедентними викликами, пов'язаними з масовими жертвами, складністю збору доказів у зоні конфлікту та необхідністю ідентифікації загиблих. Проте, активне впровадження міжнародних протоколів, таких як Протокол Берклі та Стамбульський протокол, а також поглиблення співпраці з міжнародними організаціями, значно підвищує спроможність України документувати воєнні злочини та забезпечувати їх розслідування як на національному, так і на міжнародному рівнях, зокрема для Міжнародного кримінального суду. Це дозволяє не лише встановлювати істину, а й сприяти притягненню винних до відповідальності, що є ключовим для відновлення справедливості та запобігання майбутнім злочинам.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

РОЗДІЛ 1. Теорія та суб'єкти судово-експертної діяльності

1. Як Ви розумієте «подвійну природу» судової експертології (як практики і як науки)?

2. Яке місце судової експертології в системі юридичних і природничо-технічних знань?
3. Що саме відрізняє судову експертизу від інших форм використання спеціальних знань у судочинстві?
4. Які ключові ознаки «спеціальних знань» і чому експерт не має тлумачити норми права?
5. Хто належить до суб'єктів судово-експертної діяльності? Назвіть основні групи.
6. Які функції виконує судовий експерт у кримінальному, цивільному, господарському та адміністративному судочинстві?
7. У чому різниця між експертом і спеціалістом (за роллю, завданнями, процесуальною формою участі)?
8. Які принципи судово-експертної діяльності є базовими і як вони проявляються на практиці?
9. Що означає незалежність експерта і які типові ризики для неї в реальних провадженнях?
10. Які вимоги (загальні) висуваються до особи, яка може бути судовим експертом?
11. Які права експерта Ви вважаєте ключовими для забезпечення об'єктивності дослідження?
12. Які обов'язки експерта є критичними для допустимості результатів експертизи?
13. У яких випадках експерт має заявити самовідвід або повідомити про конфлікт інтересів?
14. Які види відповідальності експерта можливі і за що вони настають?
15. Чому актуальність і уніфікованість методик дослідження є питанням довіри до експертизи?
16. Які типові джерела помилок у висновках експерта пов'язані не з методикою, а з організацією роботи?
17. Поясніть, чим «об'єкт експертизи» відрізняється від «предмета експертизи».

18. Що таке класифікація експертиз і навіщо вона потрібна слідчому/суду?
19. Які критерії використовують для поділу експертиз на ідентифікаційні та неідентифікаційні?
20. У чому відмінність комплексної та комісійної експертизи? Наведіть приклади.
21. Як Ви поясните поняття «межі компетенції експерта»?
22. Які загальні вимоги до формулювання питань експерту (щоб вони були «робочими»)?
23. Чому надто широкі або оціночні питання часто знижують доказову цінність висновку?
24. Які міжнародні підходи до залучення експертів (інквізиційна/адверсаріальна моделі) Вам відомі?
25. Як різняться підходи до допустимості експертних доказів у різних правових системах (на рівні принципу)?
26. Які універсальні принципи експертної діяльності повторюються в міжнародній практиці?
27. Які прогалини/проблеми правового регулювання статусу експерта Ви вважаєте найвідчутнішими?
28. Як гармонізація термінології й методик може вплинути на якість правосуддя?
29. Які етичні правила (мінімум три) є обов'язковими для експерта незалежно від виду судочинства?
30. Сформулюйте коротко: у чому полягає доказове значення експертизи для встановлення фактичних обставин справи?

РОЗДІЛ 2. Експертиза у провадженні: призначення, проведення, оцінка

1. Які процесуальні умови повинні настати, щоб експертиза могла бути призначена у кримінальному провадженні?
2. Які процесуальні документи є правовою підставою призначення експертизи (у загальному вигляді)?
3. Хто ініціює експертизу в кримінальному провадженні і як це впливає на межі дослідження?

4. Чим відрізняється призначення експертизи судом від призначення органом досудового розслідування?
5. Які типові помилки допускають під час визначення предмета, об'єктів і можливостей методик?
6. Які вимоги до матеріалів, що надаються експерту, можна назвати «мінімально необхідними»?
7. Які правила поводження з речовими доказами найбільше впливають на їх придатність для експертизи?
8. Що таке належне пакування/маркування і чому це «точка ризику» допустимості?
9. У чому полягає роль відбору зразків для порівняльного дослідження?
10. Які види зразків (за логікою походження) Ви можете назвати?
11. Коли доречно призначати додаткову експертизу, а коли — повторну?
12. Які підстави для комплексної або комісійної експертизи у практиці?
13. Які ситуації можуть зумовити необхідність залучення спеціаліста під час слідчих (розшукових) дій?
14. Які вимоги до формулювання питань експерту Ви вважаєте найважливішими?
15. Наведіть приклади «неправильних» питань, які фактично підміняють правову оцінку.
16. Що входить до структури висновку експерта (основні частини та додатки)?
17. Які відомості мають бути відображені у вступній частині висновку і навіщо?
18. Чому відсутність опису досліджень або відсутність обґрунтованих відповідей знижує доказову цінність висновку?
19. Які способи перевірки висновку експерта можливі у суді (на рівні процесуальної логіки)?
20. Як відрізняється «перевірка» висновку від його «оцінки»?
21. Які критерії оцінки висновку експерта судом Ви можете назвати?
22. У яких випадках суд/сторона можуть ставити уточнювальні запитання експерту?

23. Які типові суперечності між висновком і іншими доказами потребують додаткової процесуальної реакції?
24. Як фіксується участь експерта/спеціаліста в процесуальних діях і чому це важливо?
25. Які наслідки може мати ненадання матеріалів або перешкоджання проведенню експертизи (залежно від виду судочинства)?
26. Які особливості призначення та використання експертизи в цивільних справах (ініціатива, питання, наслідки неявки/ненадання матеріалів)?
27. Які особливості призначення та використання експертизи в адміністративних справах (роль суду та сторін, оцінка висновку)?
28. У чому практичний сенс «меж компетенції» експерта під час судового допиту?
29. Які організаційні дії слідчого допомагають мінімізувати ризик «втрати доказової сили» експертного результату?
30. Складіть короткий перелік перевірок: що саме варто з'ясувати перед направленням матеріалів на експертизу?

РОЗДІЛ 3. Види судових експертиз та їх можливості у доказуванні

1. Які види судових експертиз найчастіше застосовують під час розслідування і чому?
2. У чому полягає криміналістичне значення трасологічних слідів?
3. Які завдання вирішує трасологічна експертиза слідів рук?
4. Які правила поводження з предметами на місці події мінімізують ризик пошкодити сліди?
5. Чому бажано вилучати об'єкти зі слідами разом із носієм, а не робити копії «за замовчуванням»?
6. Які сліди людини, окрім папілярних узорів, можуть мати ідентифікаційне значення?
7. Чим відрізняються сліди «надкусу» і «відкусу» (за механізмом утворення) і де їх найчастіше виявляють?
8. Які загальні та індивідуальні ознаки зубного апарату можуть відобразитися у слідах?

9. Які вимоги до опису слідів зубів у протоколі огляду Ви б назвали обов'язковими?
10. Які об'єкти найчастіше є носіями біологічних слідів і яку інформацію вони можуть містити?
11. Які загальні правила вилучення біологічних слідів (щоб зберегти їх придатність для дослідження)?
12. Чому недопустимо виконувати змиви з твердих об'єктів «коли є інший шлях» і які наслідки це може мати?
13. У чому криміналістичне значення слідів босих ніг і які ознаки вважають індивідуалізуючими?
14. Які методи фіксації слідів взуття застосовують залежно від характеру сліду (поверхневий/об'ємний)?
15. Чому фотографування слідів до виготовлення копії/зліпка є принципово важливим?
16. Які задачі вирішує судово-балістична експертиза у кримінальному провадженні?
17. Який зміст мають ідентифікаційні дослідження зброї та боєприпасів?
18. Які питання ставлять експерту для групової (видової) ідентифікації зброї?
19. Які питання ставлять експерту для індивідуальної ідентифікації конкретного екземпляра зброї?
20. Які неідентифікаційні завдання балістики найчастіше виникають у практиці?
21. Які типові сліди пострілу можуть фіксуватися на перешкодах і на одязі (у загальному вигляді)?
22. Які правила пакування об'єктів зі слідами близького пострілу допомагають зберегти мікрочастинки?
23. Що належить до предмета криміналістичного вибухознавства?
24. Які групи питань зазвичай вирішує вибухотехнічна експертиза (без деталізації технологій)?
25. Які основні «слідові комплекси» характерні для вибухової події (продукти вибуху, фрагменти, вторинні уражаючі фактори тощо)?

26. У чому полягає мета дослідження компонентів спорядження мисливських боєприпасів (дріб/картеч/пижі/прокладки)?
27. Якою є логіка порівняльного дослідження дробі/картечі: що встановлюють на першому етапі, а що — далі?
28. Що є предметом криміналістичного дослідження матеріалів, речовин і виробів і які типові об'єкти воно охоплює?
29. Чому судово-медична експертиза посідає центральне місце серед судових експертиз і які її ключові об'єкти?
30. Назвіть типові завдання судово-медичної експертизи живих осіб і поясніть їх значення для доказування.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Нормативна основа

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 27.01.2026).
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2341-14> (дата звернення: 27.01.2026).
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17> (дата звернення: 27.01.2026).
4. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1618-15> (дата звернення: 27.01.2026).
5. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1798-12> (дата звернення: 27.01.2026).
6. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2747-15> (дата звернення: 27.01.2026).
7. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1402-19> (дата звернення: 27.01.2026).
8. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/4038-12> (дата звернення: 27.01.2026).

9. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17.02.2022 № 2073-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2073-20> (дата звернення: 27.01.2026).
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про адміністративну процедуру» : Закон України від 10.10.2024 № 4017-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4017-20> (дата звернення: 27.01.2026).
11. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (у редакції наказу Мін'юсту від 27.05.2024 № 1650/5) // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 27.01.2026).
12. Питання діяльності Центральної експертно-кваліфікаційної комісії при Міністерстві юстиції України : наказ Міністерства юстиції України від 06.05.2025 № 1224/5 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0693-25> (дата звернення: 27.01.2026).
13. Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори : Закон України від 15.02.1995 № 60/95-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/60/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 27.01.2026).
14. Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними : Закон України від 15.02.1995 № 62/95-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/62/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 27.01.2026).

Базова

1. Лук'янчиков Є. Д., Лук'янчиков Б. Є. Судова експертиза : навч. посіб. Київ : КПП ім. Ігоря Сікорського, 2023. 99 с. URL: <https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/1f703f10-729b-452a-b961-3755688832b5/content> (дата звернення: 28.01.2026).
2. Тертишник В. М. Судова експертологія : курс лекцій. Дніпро : ЛПА, 2021. 208 с. URL: <https://nulau.edu.ua/materials/files/criminalistics/0213/01.pdf> (дата звернення: 28.01.2026).
3. Сергєєва Д. Б. Судові експертизи у кримінальному провадженні : навч. посіб. Київ : Алерта, 2025. 262 с. URL: <https://jurkniga.ua/contents/sudovi-ekspertizi-u-kriminalnomu-provazhenni.pdf> (дата звернення: 28.01.2026).
4. Тертишник В. М., Варава В. В., Сачко О. В. Судова експертологія : підручник. Харків : Право, 2021. 280 с. URL: <https://pravo-izdat.com.ua> (каталог видавництва) (дата звернення: 28.01.2026).
5. Клименко Н. І. Судова експертологія : курс лекцій. Київ : Ін Юре, 2007. 528 с. URL: <https://library.nlu.edu.ua> (електронний каталог) (дата звернення: 28.01.2026).

6. Судова експертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі : навч.-довідк. посіб. Харків : Одиссей, 2004. 448 с.
URL: <https://ek.nlu.edu.ua> (електронний каталог) (дата звернення: 28.01.2026).
7. Щербаковський М. Г. Судова експертологія : навч. посіб. Харків : ХНУВС, 2009. 199 с. URL: <https://univd.edu.ua/science/library> (дата звернення: 28.01.2026).
8. Криміналістика : підручник / за ред. В. В. Тіщенко. Одеса : Гельветика, 2019. 556 с. URL: <https://kigap.kpi.ua/wp-content/uploads/2024/09/Kriminalistyka-1-2024.docx> (дата звернення: 28.01.2026).
9. Копча В. В., Копча Н. В. Криміналістична техніка, тактика і методика : навч. посіб. Одеса : Гельветика, 2022. 286 с.
URL: <https://helvetica.com.ua> (каталог видавництва) (дата звернення: 28.01.2026).
10. Криміналістичне дослідження ДНК: технології та можливості : навч. посіб. / Р. Л. Степанюк та ін. 2-ге вид., допов. Харків, 2022. 140 с.
URL: https://ek.nlu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r_01/cgiirbis_64.exe (дата звернення: 28.01.2026).
11. Криміналістика в слайдах : навч. посіб. / В. І. Галаган та ін. Київ, 2021. 1090 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/86bf67fa-57fe-4a58-ab74-e7b1644705aa> (дата звернення: 28.01.2026).
12. Інноваційне обладнання, пристрої для експертно-криміналістичних досліджень та окремі процесуальні питання проведення судових експертиз : колект. монографія / за ред. Ю. В. Циганюк. Хмельницький : Хмельниц. НДЕКЦ МВС України, 2020. 229 с. URL: <https://confuf.wunu.edu.ua/index.php/confuf/article/view/1275> (дата звернення: 28.01.2026).

Наукові статті (базові)

1. **Клименко Н. І.** Поняття та завдання загальної теорії судової експертології в системі юридичних наук. *Криміналістика і судова експертиза*. 2019. № 64. С. 7–18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2019_64_3 (дата звернення: 28.01.2026).
2. **Молчанов В. М., Молчанова В. В.** Класифікація судових експертиз: проблеми та шляхи вдосконалення. *Молодий вчений*. 2020. № 4 (80). С. 286–290. URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/3581> (дата звернення: 28.01.2026).
3. **Федчишина М. В.** Судово-експертна діяльність в Україні: поняття та система. *Право і суспільство*. 2018. № 5. С. 174–179.
4. **Тертишник В. М.** Судова експертологія як міждисциплінарна галузь юридичної науки. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 3. С. 23–31.
5. **Щербаковський М. Г.** Проблеми оцінки висновку експерта в кримінальному провадженні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2016. Вип. 16. С. 45–53. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/trpesk_2016_16_6 (дата звернення: 28.01.2026).
6. **Біленчук П. Д.** Місце спеціальних знань у системі доказування. *Юридична наука*. 2015. № 2. С. 112–118.

7. **Степанюк Р. Л.** Молекулярно-генетична експертиза у кримінальному провадженні: процесуальні аспекти. *Криміналістичний вісник*. 2021. № 2 (36). С. 96–104.
8. **Галаган В. І.** Використання результатів судових експертиз у доказуванні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 1. С. 87–95.
9. **Сачко О. В.** Процесуальний порядок призначення судових експертиз: проблемні питання *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 221–226. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2020_3_43 (дата звернення: 28.01.2026).
10. **Варава В. В.** Допустимість висновку експерта як джерела доказів. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2019. № 4. С. 152–160.
11. **Копча В. В.** Роль криміналістичної техніки у забезпеченні експертних досліджень. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2021. № 1. С. 64–70.
12. **Копча Н. В.** Проблеми взаємодії слідчого та експерта у досудовому розслідуванні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 6. С. 198–202. URL: http://lsej.org.ua/6_2020/51.pdf (дата звернення: 28.01.2026).
13. **Циганюк Ю. В.** Інноваційні технології в судово-експертній діяльності: сучасний стан і перспективи. *Право та інновації*. 2020. № 2. С. 89–96.
14. **Клименко Н. І., Щербаковський М. Г.** Методологічні засади судової експертології. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2015. Вип. 15. С. 9–17.
15. **Степанюк Р. Л., Сергєєва Д. Б.** Судова експертиза у кримінальному процесі: сучасні виклики. *Кримінальне судочинство*. 2022. № 1. С. 41–49.

Міжнародні Та Порівняльні Джерела

1. European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). European ethical charter on the use of artificial intelligence in judicial systems and their environment. Strasbourg : Council of Europe, 2018. 10 p. URL: <https://rm.coe.int/ethical-charter-en-for-publication-4-december-2018/16808f699c> (дата звернення: 28.01.2026).
2. Council of Europe. Recommendation CM/Rec(2020)1 of the Committee of Ministers to member States on the human rights impacts of algorithmic systems. Strasbourg, 2020. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016809e1154 (дата звернення: 28.01.2026).
3. European Court of Human Rights. Case of Mantovanelli v. France (Application no. 21497/93) : Judgment of 18 March 1997. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58007> (дата звернення: 28.01.2026).
4. European Court of Human Rights. Case of Bönisch v. Austria (Application no. 8658/79) : Judgment of 6 May 1985. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57544> (дата звернення: 28.01.2026).
5. European Network of Forensic Science Institutes (ENFSI). Best Practice Manual for the Forensic Examination of Firearms and Ammunition. Wiesbaden : ENFSI, 2015. URL: <https://enfsi.eu/documents/> (дата звернення: 28.01.2026).

6. European Network of Forensic Science Institutes (ENFSI). Guideline for evaluative reporting in forensic science. Wiesbaden : ENFSI, 2015. URL: <https://enfsi.eu/documents/> (дата звернення: 28.01.2026).
7. Robertson B., Vignaux G., Berger C. Interpreting Evidence : Evaluating Forensic Science in the Courtroom. 2nd ed. Chichester : John Wiley & Sons, 2016. 384 p. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/book/10.1002/9781119018263> (дата звернення: 28.01.2026).
8. Jackson G., Summers S. The Internationalisation of Criminal Evidence : Beyond the Common Law and Civil Law Traditions. Cambridge : Cambridge University Press, 2012. 424 p. URL: <https://www.cambridge.org/core/books/internationalisation-of-criminal-evidence/> (дата звернення: 28.01.2026).